Sorin Forțiu
(Timișoara)

Banologia (III):

Magister Paulus Banus de Severin și începuturile cetății Șoimoș

Diploma solemnă cu caracter internațional din 3 iulie 1271, emisă de regele Ștefan al V-lea în tabăra militară de lângă Bratislava cu ocazia încheierii păcii cu Ottokar Přemysl al II-lea, menționează nominal și pe baronii regatului, care au jurat s-o respecte[1]. Printre aceștia *Barones insuper Regni nostri* se numără și șase bani: *Joachinus Banus tocius Sclavonie ... et Laurencius Banus de Zeurino et Comes de Doboca; Rolandus Banus; ... Ernerius Banus, Comes Worosdiensis; Porach*[2] *Banus, Comes Zaladiensis; ... Paulus*[3] *Banus Comes Bathiensis*. Roland[4], Erney[5], Panyit[6] și Paul aveau dreptul să poarte titlul onorific de *banus* deorece ocupaseră demnitatea de *Banatus* înainte de luna iulie a anului 1271[7], iar Ioachim și Laurențiu sunt bani *în exercițiu*. Paul este o surpriză pentru că în lista banilor nu aveam[8] încă cu certitudine[9] un astfel de ban (de Severin ori al întregii Slavonii) înainte de luna iulie[10]/martie[11] a anului 1271[12]. Pentru că această catagrafie arată o oarecare instabilitate imediat după *coronationis nostrae in integrum*[13] (~10–11.06.1270[14]), conform expresiei folosite de regele Ștefan al V-lea, cu trei bani de Severin atestați la:

27.08.1270 (Laurențiu, fiul lui *Kemyn*),
8.09.1270 (Panyit) și
23.03.1271 (iarăși Laurențiu, fiul lui *Kemyn*, până în 2.08.1272),

putem presupune cu temei[15] că și Paul a fost ban de Severin doar pentru un foarte scurt interval de timp, cândva între lunile iunie–august 1270, ori, mai puțin plauzibil, între iunie 1270 și martie 1271[16]. Dar nu putem exclude, chiar există argumente indirecte în acest sens[17], nici o perioadă

Notă: Toate **citările** sunt menționate prin folosirea scrisului ***italic***.

Dacă în acest citat exista deja ceva subliniat cu scris *italic*, am recurs la folosirea scrisului normal pentru a indica acest lucru.

1 *ÁÚO*, III, pp. [247]–256, doc 152.

2 i.e. Panyit[6].

3 Pál (l.m.), Paul (l.r.). Este neîndoielnic că numele lui a fost *Paul*, și **nu** *Pavel*, așa cum îl botează editorii *DIR* într-o încercare prostească de românizare (*DIR*, XIII, C. Tr, II, p. 162).

4 fiul lui Dominic, *de genere* Ratot.

5 fiul lui *Erdew*, *de genere* Ákos.

6 și Panith, Ponith, Ponicz (într-un act fals); fiul lui Paul, *de genere* Miskolc.

7 *vide* studiul meu *Despre titlul onorific de „banus”* (în *Arheo-Vest*, V (2017) - aflat sub tipar).

8 Zsoldos, 2011, p. 46 (*banus totius Sclavonie*), 50 (*Zeurino*).

9 PESTY Frigyes menționează un ban Pál (Paul) în anul 1271, dar îl menționează după Laurențiu, fiul lui *Kemyn*, pe care îl arată drept ban de Severin în anii 1270 și 1271 (Pesty, 1877, pp. 251–252). Sursa sa documentară (*CD*, VII/2, p. 287), care este doar o listă arhondologică realizată de FEJÉR György, îl arată pe *Paulus de Subich Banus de Zeurino* în anul 1271. Nu am reușit să identific documentul în vol. VII/3 la care face referire Fejér Gy. atât de lapidar (i.e. *1271. 3.7*; aici sunt publicate doar 3 documente din anul 1271 (nr. LV–LVII), care nu se referă la vreun ban Paul) și nici Pesty nu specifică acest lucru și spune doar că în documente nu apare numele de familie al acestui ban din 1271. În fapt, Paul, fiul lui Stepko ŠUBIĆ, a fost ban al Croației între 2.02.1290 și 11.08.1300 (Zsoldos, 2011, p. 49).

10 data păcii încheiată între Ștefan al V-lea și Ottokar al II-lea.

11 menționarea lui Laurențiu, fiul lui *Kemyn* drept ban de Severin (23.03.1271).

12 Pesty, 1877, pp. 250–252; Zsoldos, 2011, pp. 49–50.

13 *CD*, VII/2, pp. 12–16, doc CCCVI. Ștefan al V-lea mai fusese încoronat de către tatăl său, Bela al IV-lea, pe vremea când era încă un copil (<10.01.1246).

14 Kádár, 2013, p. 4, nota 3, cu bibliografia veche și nouă.

15 vezi detaliile oferite chiar de el în testamentul său din anul 1278 (**Anexa I**, **2**).

16 Paul este atestat drept comite de Baci la data de 27.08.1270 (Zsoldos, 2011, p. 128). În lista demnitarilor din mai multe documente regale emis în anul 1272 îl regăsim drept *Paulo bano comite Bachiensi* (*DZS*, II, pp. 58–59, doc 10; *Ibidem*, pp. 60–61, doc 11). Cum ultima lui atestare drept comite de Baci este la data de 3.08.1272, pare[a] că aceste documente sunt premergătoare acestei date. Deci, el a fost ban și anterior atestării lui în această demnitate (11.09.1272).

[a] cum următorul comite de Baci este atestat doar în anul 1291, nu știm cu exactitate cât timp a mai ocupat Paul demnitatea de *Comitatus* aici după data de 3.08.1272.

17 Construcția cetății Șoimoș nu s-a făcut peste noapte; cum primul testament al lui Paul este anterior campaniei militare din 1270–’71 (*vide infra*), construcția s-a realizat în deceniul șapte al secolului al XIII-lea. Dar această întreprindere a fost o mare consumatoare de resurse financiare, care au fost asigurate probabil exclusiv din veniturile salinei de la Turda. Deci, aceasta a ajuns în posesia lui Paul cel târziu la mijlocul deceniului. Dar ducele Ștefan nu ar fi făcut o danie de o asemenea magnitudine decât unui credincios, care ocupa o demnitate importantă. Deci, putem bănui că Paul a ocupat demnitatea de *Banatus* de Severin deja undeva la mijlocul deceniului șapte[18]. De asemenea, argumentul strategic nu poate fi exclus. În timpul celui de-al doilea război între regele Bela al IV-lea și ducele Ștefan, la sfârșitul anului 1264, una din armatele regelui, constituită în mare parte din cumani, aflată sub conducerea fostului voievod Ladislau, *de genere* Kán și a fratelui său Gyula, invadează Transilvania pe culoarul Mureșului și are loc lupta de la Deva, unde magistrul Petru, fiul magistrului Matei, *de genere* Csak *a câștigat o măreață biruință*[a]. Putem bănui cu temei că în acest moment cetatea Șoimoș încă nu exista și că ea a fost construită doar ulterior, chiar pentru a supraveghea acest culoar de pătrundere/ieșire în/din Transilvania (pe Mureș se derula și un activ transport al sării ardelene). Analiza de vizibilitate (*viewshed*) de pe platoul dealului Cioaca Tăutului ne dezvăluie o priveliște care se întinde la

anterioară (1266?)[18]. Revine în această demnitate în intervalul 1272–'74 și în vara anului 1275. În 1278, când își face testamentul, el încă poartă cu mândrie titlul onorific de *Banus*.

Studiul prosopografic asupra carierei banului Paul[19] ne arată că acesta a fost:

- comite de Baci[20] (între[21] 27.08.1270–3.08.1272) și de Srem (atestat 26.04.1272; demnități multiple);
- comite de Dăbâca (atestat 1273);
- comite de *Walko*[22] între 2.01.1273–înainte de 2.09.1275.
- în anul 1275, *magister Paulus comes de Wolco* și *suis successoribus* este dăruit de regele Ladislau al IV-lea, *iure perpetuo et irrevocabiliter*, cu pământul numit *Crazna*[23] din Croația (*ultra Gozd*[24] *in parochia de Busan*[25] *existentem*), care a fost a lui *Wyd filii Wolchina*, mort fără urmași[26].
- 1278: *Paulus Banus* își face din nou testamentul[27];
- ban de Severin înainte de 23.03.1271 și apoi între 11.09.1272[28] și, respectiv, 24.08.1274[29] (și comite de Dăbâca în 1273; demnități multiple) și este atestat tot astfel[30] în data de 17 iunie și în luna septembrie a anului 1275[31].

Gratiam regalem din anul 1271

Paul a participat la bătălia de la podul de peste râul Rábcá (21.05.1271), în care s-au confruntat armatele regilor Ștefan al V-lea și Ottokar Přemysl al II-lea, unde probabil și-a vărsat și sângele pentru suveranul său[32]. După bătălie, consultându-i pe palatinul Moys[33], comite de Sopron și jude al cumanilor, care este direct interesat în speță după cum vom vedea[34] și pe magistrul Benedict, prepozit de *Orod* (așa!) și vice-cancelar al curții regale, regele Ștefan al V-lea le îngăduie (*gratiam consessit*) tuturor baronilor săi să-și lase drept moștenire oricui ar dori toate moșiile dobândite și drepturile lor de succesiune[35]. Îi cunoaștem nominal pe *Barones insuper Regni nostri*, care vor beneficia de acest privilegiu; sunt cei 17 care au care au jurat să respecte pacea dintre Ștefan al V-lea și Ottokar al II-lea (Bratislava, 2.07.1271): palatinul Moys, fiul lui Moys, rudă prin alianță cu regele[36]; Egidiu, fiul lui Grigore, *de genere* Monoslo; Nicolae și Ioachim, fiii lui Ștefan, *de genere* Gutkeled; Matei, fiul lui Matei, *de genere* Csak; Laurențiu; Roland, fiul lui Dominic, *de genere* Ratot; Petru, fiul lui Matei, *de genere* Csak; Albert "*cel Mare*", fiul

peste 15 km în aval de Șoimoș și supraveghează perfect drumul medieval existent la sud de râul Mureș, până la vest de localitatea Zăbrani, jud. Arad. Pe cale de consecință, ducele Ștefan a oferit, *post* 1264, mijloacele fianaciare pentru ca unul dintre credincioșii săi să poată construi o cetate pe această locație. Din păcate, fără necesarele dovezi documentare, acest scenariu este doar o construcție istoriografică posibilă, dar nu certă.

[a] *DIR*, XIII, C. Tr, II, pp. 155–162, doc 167; Zsoldos, 2005, p. 20, 22; *Idem*, 2005b, p. 254.

18 șirul banilor de Severin este rupt între Laurențiu (3.05.1263–(1265?) și Alexandru de Karasz, fiul lui Drug (1268), iar în vara anului 1266 are loc a treia campanie militară anti-bulgărească a ducelui Ștefan la sud de Dunăre.

19 Wertner, 1904, pp. 141–142 (cu mari confuzii, printre care și cea identitară între *Pauli bani de Malcha* / *Málczai Pál bán* (l.m.) și Paul, banul de Severin și stăpânul de la Șoimoș); *Ibidem*, 1909, p. 491; Zsoldos, 2011, p. 342, 128, 207, 148, 220, 50.

20 Bács (l.m.), Bač / Бач (l.s.).

21 datele se referă doar la *atestarea documentară*.

22 Valkó (l.m.).

23 azi, Krasno Polje, Ličko-senjska Županija, HR. Într-o danie regală din 1219 este amintit și *Crastino, ubi est ecclesia sancti Georgii sanctique Marcii* (*DZ*, III, pp. 175–176, doc 150).

24 *mons*, *fluvius*?

25 citește Buška župa (l.cr.).

26 *HO*, VI, p. 209, doc 148; *Ibidem*, VIII, pp. 178–179, doc 139; *DZ*, VI, pp. 146–147, doc 131; DF 260909, DL 30357.

27 *EO*, 1977, p. 228, doc 308 (l.l.); DL 1020; **Anexa I**, **2**.

28 regele Andrei al III-lea transcrie și întărește (3.07.1291) o danie a lui Ladislau al IV-lea (*III[o] idus Septembris* / 11.09.1272), care a transcris și întărit dania inițială a regelui Bela al IV-lea referitoare la pământul *Rachicha* (25.12.1259), în favoarea magistrului Teodor, prepozitul bisericii din Fehérvár și vice-cancelar regal, precum și pentru frații săi, comitele Ladislau și Nicolae, fiii lui Nicolae. În lista demnitarilor din eschatocolul daniei regale din 11.09.1272 se numără și *Paulo bano de Zeurino* (Szentpétery, Borsa, 1987, pp. 48–50, doc 3737; Zsoldos, 2011, p. 50, *RA II/4*. [p.] *49*. (*3737*); DF 268252).

29 poartă demnități multiple (comite de Dăbâca și de *Walko* și ban de Severin).

30 Nu există continuitate deoarece între ~25-30.09.1275–4.06.1275 demnitatea de *Banatus* este purtată de către Ugrin, fiul lui Pous, *de genere* Csak (Zsoldos, 2011, p. 50).

31 documente false îl indică din nou drept ban de Severin în anul 1277 și îl atestă în această calitate la data de 23.02.1278 (Szentpétery, Borsa, 1961, p. 203, doc 2846; în acest caz, lista demnitarilor este identică cu cea din anul 1274).

32 *... effusionis sanguinis nostri per dominum regem nobis collate...* (DL 1020).

33 Moys, fiul lui *Magnus* Moys (Mojs fia Mojs -l.m.) [* ~1210; † ~1281]; pentru cariera lui politică între 1251–'80, *vide* Zsoldos, 2011, p. 338

34 analiza avându-l în prim-plan pe Moys, fiul lui *Magnus* Moys urmează să fie publicată cu altă ocazie.

35 *... cum de pugna contra regem Bohemie in Mosonio per nos facta cum summa victoria ad dominum regem Stephanum fuissemus reversi, cuius victorie privilegium ad barones totius Ungarie idem dominus rex Stephanus pie recordations detulit, habito et recepto consilio palatini et magistri Benedicti vicecancellarii sui ac omnium baronum suorum hanc gratiam concessit, ut omnes possessiones nostras tam hereditarias, quam per ipsum collatas, antequam viam universe carnis ingrediamur, cuicunque vellemus liberam habeamus disponendi et conferendi facultatem ...* (DL 1020).

36 Moys, fiul lui *Magnus* Moys a fost căsătorit cu o rudă[a] a regelui Ștefan al V-lea.

[a] WERTNER Mór a arătat că aceasta nu putea fi o copilă a regelui Bela al IV-lea, dar o acceptă drept rudă a Arpadienilor (Wertner, 1892a, pp. 606–610 (cu bibliografia); *Idem*, 1898, p. 118). SZOVÁK Kornél consideră că este vorba de o rudă a soției regelui Ștefan al V-lea (*KMTL*, 1994, p. 462), dar par a exista și alte opțiuni.

lui *Erdew*, *de genere* Akos; Filip de Korogy, fiul lui Keled; Erney, fiul lui *Erdew*, *de genere* Akos; Panyit, fiul lui Paul, *de genere* Miskolc; Mihai "*cel Mic*", fiul lui Andrei, *de genere* Rosd; Paul; Dionisie, fiul lui George, *de genere* Pec; Andrei și Petru[37]. La patru dintre ei nu le cunoaștem neamul (Laurențiu, Paul, Andrei și Petru).

La data de 26.09.1280, la Buda, fără să menționeze acest privilegiu al regelui, vistierul reginei, Moys, fiul lui *Magnus* Moys, aflat într-o *bona convalescencia*, își dictează testamentul în fața episcopului Toma de Vácz, cancelarul suveranei, a reprezentanților capitlului din Buda *ac multorum aliorum presencia*[38]. El moare înainte de 2.01.1281, dată la care diata sa este ratificată de către regele Ladislau al IV-lea[39] și a avut două (patru?) descendente[40]. Își omenește propria mănăstire din Ábrahám, pe doamna consoartă a sa, pe *magistro Alexandro fratri suo*[41] și pe sora sa. În fapt, magistrul Alexandru nu este fratele său bun, ci nepotul său. Tatăl său, comitele Alexandru, fratele lui Moys, dispare din documente după anul 1258. Dar acesta nu este primul său testament și toate acțiunile lui Moys, fiul lui *Magnus* Moys din timpul vieții sale se circumscriu unei dorințe exprese de-a fi unic stăpân pe averea sa, pe care dorește s-o lase drept moștenire doar cui poftește. Pentru aceasta, atât Moys cât și moștenitorii săi, apelează constant la regi pentru confirmarea și reconfirmarea unor acte și acțiuni cu iz juridic[34]. Cu temei, putem bănui că el este cel care a inițiat cerința prin care baronii vor obține privilegiul regal din anul 1271, în urma căruia vor putea să dispună de averea lor după cum le va fi voia, drept de care a beneficiat și Paul banul (1278).

Grav bolnav și fără feciori, Egidiu *de genere* Monoslo își va face testamentul, la Trnava, la data de 11.03.1313, ocazie cu care lasă jumătate din moșia ereditară *Othina* fiicelor sale și cealaltă parte consoartei sale, iar restul îl împarte după voie[42].

Ioachim *de genere* Gutkeled a avut doar o copilă[43], dar nu știm nimic despre vreo diată a sa.

La data de 15.04.1283, Matei *de genere* Csák, palatin, comite de Pojon și jude al cumanilor, își menționează în scris ultimele sale dorințe[44].

Dacă nicicare dintre baronii din 1271 nu menționează în testamentele lor dania regală din acest an, Paul banul invocă direct acest drept când își întocmește cel de-al doilea testament în anul 1278.

În concluzie, din cei 17 baroni, patru vor beneficia cu siguranță de privilegiul lui Ștefan al V-lea din 1271, iar în cazurile altor patru dintre aceștia nu avem informații. Ceilalți nouă au avut toți feciori moștenitori[45].

Constructorul cetății Șoimoș

Paulus Banus de Severin a fost cu siguranță[46] stăpâ-

37 *Mois videlicet Palatinus, Comes Supruniensis et Judex Comanorum; Egidius Summus Camerarius aule nostre, Comes Pozoniensis; Nicolaus Judex Curie nostre, Comes Simigiensis; Joachinus Banus tocius Sclavonie; Mathias Woywoda Transilvanus et Comes de Zonuk; et Laurencius Banus de Zeurino et Comes de Doboca; Rolandus Banus; Petris Magister Dapiferorum nostrorum, Comes de Swek (?); Albertus Magister Agazonum nostrorum, Comes Stibiniensis; Philippus Magister Pincernarum nostrorum; Ernerius Banus, Comes Worosdiensis; Porach Banus, Comes Zaladiensis; Michael Comes Nitriensis; Paulus Banus Comes Bathiensis; Dionisius Comes de Morocha; Magister Andreas Comes de Reuche; et Petrus Comes de Zana* (l.l.; *ÁÚO*, III, pp. [247]–256, doc 152).

Mojs fia Mojs; Monoszló nembeli Gergely fia Egyed; Gutkeled nembeli István fia Miklós; Gutkeled nembeli István fia Joachim; Csák nembeli Máté fia Máte; Lőric; Rátót nembeli Domokos fia Roland / Loránd nembeli Rátót; Csák nembeli Máté fia Péter; Ákos nembeli Erdő fia Albert; kórógyi Keled fia Fülöp; Ákos nembeli Erdő fia Erne / Erney; Miskolc nembeli Pál fia Panyit; Rosd nembeli Endre fia Mihály; Pál; Péc nembeli György fia Dénes; András; Péter (l.m.).

38 Csáky, I/1, pp. 15–16; *HO*, VI, pp. 258–260, doc 185; DL 30293.

39 *CD*, V/3, pp. 78–79; Szentpétery, Borsa, 1961, p. 272, doc 3090; DL 1092, 1093, 33436.

40 Elisabeta, căsătorită cu voievodul Nicolae, fiul lui Mauriciu, *de genere* Pok și o copilă, căreia nu-i cunoaștem numele, căsătorită cu banul Henric de Kőszeg, fiul lui Henric, *de genere* Heder (*Item possessionem Gordua legavit et reliquit Henrico genero suo filio Henrici quondam bani. Item possessiones de Medyes et Zolun reliquit filie sue consorti Nicolai vayvode filii Maurici.* -Csáky, I/1, pp. 15–16). Cecilia și Iudita[a] se vor călugări (Wertner, 1892a, pp. 611–612, 614).

[a] ele nu sunt acceptate de către ENGEL Pál drept copile ale lui Moys (Engel, 2003b, *sub voce* Majos rokonsága, 1. tábla).

41 *Alexandro fratri suo ... pariter vineas quas habet cum Alexandro fratre suo in communi ...* (Csáky, I/1, pp. 15–16.). Este vorba de magistrul Alexandru, fiul comitelui Alexandru, iar ultimul este fratele lui Moys[34].

42 *... etiam nostram hereditatem Oehynam nuncupatam, partem contulimus nostrae consorti, et partem nostris filiabus orphanis ...* (*CD*, VIII/1, pp. 524–525, doc CCLVII); Pauler, 1899, p. 265; 537, nota 204; Borovszky, 1900, pp. 8–9.

43 Engel, 2003b, *sub voce* Gútkeled nem 5. Sárvármonostori ág, 2. tábla: Majádi.

44 *ÁÚO*, IX, pp. 360–361, doc 257.

45 Nicolae *de genere* Gutkeled - 2 feciori (Engel, 2003b, *sub voce* Gútkeled nem 5. Sárvármonostori ág, 2. tábla: Majádi).
Roland (Loránd) *de genere* Ratot († <2.03.1278) - 2 băieți (*Ibidem*, *sub voce* Rátót nem, 1. tábla: elágazás, Loránd).
Petru *de genere* Csak - 2 băieți și o fată (*Ibidem*, *sub voce* Csák nem 6. Trencséni ág, 1. tábla).
Albert "*cel Mare*" *de genere* Akos - 3 băieți (*Ibidem*, *sub voce* Ákos nem 3. Erne ága).
Filip de Korogy - 3 feciori (Wertner, 1892, p. 172).
Erney *de genere* Akos - un băiat (Engel, 2003b, *sub voce* Ákos nem 3. Erne ága).
Panyit *de genere* Miskolc - 3 feciori (*Ibidem*, *sub voce* Miskolc nem 9. tábla: töredékek).
Mihai "*cel Mic*" *de genere* Rosd – 2 feciori și o copilă din prima căsnicie (Karácsonyi, III/1, p. 21, 23).
Dionisie *de genere* Pec - un fiu și o fată (Engel, 2003b, *sub voce* Péc nem 1. tábla: zalai ág).

46 cu două excepții, care sunt gestionabile[67], în a doua jumătate

nul și constructorul cetății Șoimoș[47] (jud. Arad), *una dintre cele mai frumoase cetăţi medievale de pe teritoriul actual al României*[48]. Cât despre a doua calitate, o spune chiar el explicit în primul său testament: *cetatea noastră numită Șoimoș, din propriile venituri ale proprietăților noastre construită*[49]. Iar sursa principală a veniturilor pare că a reprezentat-o exploatarea unei saline pe care o deținea la Turda, despre care amintește în testamentul întocmit în anul 1278. Aici, la Turda, activitatea de extragere a sării este menționată documentar în premieră cu aproape un deceniu înainte[50], atunci când ducele Ștefan reoferă capitlului bisericii transilvane, din cauza sărăciei acesteia, ocna de sare și scutirea de toate dările regale. Împrejurările în urma cărora Paul a ajuns să stăpânească o resursă atât de valoroasă rămân încă învăluite în negura istoriei.

Testamentele

În anul 1278, Paul se declară lipsit *de mângâierea unui moştenitor*[51] fecior, astfel încât a dorit să lase cuiva din familie *întreaga avere* strânsă[52]. Inițial, în acest scop, l-a și adoptat drept fiu al său pe fratele lui, Nicolae[53] și interzice celorlalte rude, frați, gineri sau nepoți și cumnați, să-i perturbe acestuia moștenirea primită[54]. Acum, Paul pare că se prevalează de libertatea de-a întocmi un testament menționată în Bula de Aur (1222)[55]. Dar acest prim testament ne arată clar că el avea copile, deja căsătorite. Conform prevederilor aceleiași bule, acestea ar fi trebuit să moștenească o pătrime din averea sa (*quartalicium*, *jus quartale*), iar restul ar fi revenit fraților lui Paul[56]. Din informațiile pe care le avem, Paul pare că nu lasă nimic din avuția deținută fetelor sale și ginerilor săi. Probabil că dacă o danie s-ar fi făcut anterior în favoarea lor acest lucru ar fi fost menționat. Dar nici frații săi ori surorile sale nu beneficiază de vreun tratament mai generos. Și pentru a avea o garanție suplimentară că voința sa se va materializa, Paul își și înfiiază fratele, care *din copilărie s-a ocupat mai cu grijă și mai cu devotament decât toți ceilalți frați ai noștri de treburile noastre și afacerile noastre, slujind cu credință după voința noastră*[57]. Din păcate, documentul nefiind datat, nu putem ști cu exactitate când a avut loc această adopție. În opinia mea, ea este anterioară datei de 21.05.1271[58] și chiar a anului respectiv[59]. Cum el poartă deja titlul de *banus*, *terminus post quem* pare că este vara anului 1270[16] (ori chiar mai devreme).

Informația relativ la *fratele său Nicolae* a fost pusă în discuție de către Hodimir SIROTKOVIĆ *et alii*, care reeditează[60] un document[61], pe care îl datează *Oko* (*Circa*)

a secolului al XIII-lea există un singur Paul purtând titlul de *banus*. Deci, precauțiile gen *probabil* sunt inutile.

47 și Șoimuș (*DB*, I, p. [35], 40, 42 etc.)? Nu pot decât să deplâng această eronată "inovație" onomastică făcută pe urmele istoriografiei maghiare.

48 Rusu, Hurezan, 1999, p. 75.

49 tr. m.; *cast*[*ru*]*m n*[*ost*]*r*[*um*] *Solumus vocatu*[*m*] *ex p*[*ro*] *prys p*[*ro*]*ventibus possessionu*[*m*] *n*[*ost*]*rar*[*um*] *co*[*n*]*st*[*ru*]*ctu-m*[a] (DL 1585); *castrum nostrum Solumus vocatum, ex propriis proventibus possessionum nostrarum constractum*[a] (*EO*, I, pp. 229–230, doc 313; p. 229); *castrum nostrum Solumus uocatum, ex propriis prouentibus possessionum nostrarum constructum* (*DZS*, II, p. 295, doc 204); *cetatea noastră numită Șoimoș, zidită din veniturile proprietăților noastre* (tr. Dan UNGUREANU -**Anexa I**, **1**).

[a] JAKÓ Zsigmond vede *constractum* unde eu deslușesc mai degrabă *co*[*n*]*st*[*ru*]*ctum* (DL 1585).

50 consider că există destul indicii pentru a accepta drept primă atestare documentară a salinelor din Turda data de 1.05.1269 (scurta analiză urmează să fie publicată cu altă ocazie).

51 *solatio heredum careremus* (DL 1585).

52 *... omnes possessiones nostras emticias et aquisitas seu quocumque titulo habitas et specialiter castrum nostrum Solumus vocatum ...* (DL 1585).

53 *Nycolaum fratrem nostram recepimus in filium adoptivum* (DL 1585).

54 *Volentes quod nullus ex nostris fratribus, generibus seu nepotibus, necnon et cognatis racione predictarum possessionum possit vel debeat molestare aut aliqualiter* [*pertu*]*rbare Nycolaum fratrem nostram supradictum* (DL 1585).

55 *Dacă vreun slujitor va muri fără a lăsa vreun fiu, fiica va dobândi a patra parte din averea <sa>, iar* ***cu privire la rest va hotărî cum va voi el*** (sb.m.). *Iar dacă surprins de moarte nu va putea hotărî, atunci <restul> îl vor primi rudele sale cele mai apropiate. Și dacă nu va avea niciun fel de rude, îl va dobândi regele* (*DIR*, C. Tr, I, pp. 189–192; p. 190).

Prevederea se regăsește și în textul modificat al Bulei de Aur din anul 1231. Regele Bela al IV-lea ignoră prevederile acesteia până în 1267, când este nevoit să le reconfirme, dar înlocuiește libertatea de decizie a proprietarului cu dreptul regal de-a decide, împreună cu marii demnitari regali și doar în prezența rudelor răposatului, soarta proprietăților cuiva mort fără urmași pe linie masculină. Dacă nobilul moare pe câmpul de luptă, apare o distincție între proprietățile ereditare, care revin neamului și cele dobândite ori cumpărate, pe care proprietarul poate să le lase cui dorește (Iegar, 2008, p. 12). Aceste prevederi devin valabile doar în partea regatului controlată de către Bela al IV-lea, deoarece ducele Ștefan nu le ratifică vreodată (pentru contextul politic, *vide* Zsoldos, 2007).

56 Paul avea și alți frați înafară de Nicolae (pe Ioan și cel puțin încă unul nenumit, conform testamentului din 1278), cel puțin două surori (cumnați), nepoți și gineri (cel puțin două fete măritate).

57 *... a primis pueritie sue temporibus specialius et devotius omnibus aliis fratribus nostris nobis in diversis negociis nostris et agendis fideliter serviendo iuxta libitum nostre voluntatis ...* (DL 1585).

58 bătălia de la podul de peste râul Rábcá. JAKÓ Zsigmond datează documentul *[1271—1278]* pentru a fi anterior testamentului din 1278 (*EO*, I, pp. 229–230, doc 313).

59 pare că luptele între Ștefan al V-lea și Ottokar Přemysl al II-lea izbucnesc deja la sfârșitul anului 1270.

60 pentru istoriografia croată documentul fusese deja publicat în seria *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* în anul 1909 (*DZ*, VII, pp. 416–417, doc 371), unde este datat *Koncem 1300* (sfârșitul anului 1300).

61 *DZS*, II, p. 295, doc 204, și cu bibliografia mai veche; DL 1585.

1300(!), cu un *Paulus banus*, care îl înfiază pe fratele său iubit, Nicolae[62], și îi lasă toate proprietățile sale, și în special castrul numit *Solumus*[63]. Editorii croați cred că este vorba de banul *Pavle Bribirski*[64], dar acesta a avut 2 frați: Mladen și Juraj (George). Chiar *Paulus banus Croatorum et dominus Bosne* (i.e. *Pavle Bribirski*) se referă la *dominum Mladenum banum filium nostrum* (5.08.1308)[65] și nu îl numește Nicolae. De ce ar fi făcut-o în cazul fratelui său? Deci, nu avem cum să acceptăm[66] presupunerea editorilor croați[67]. Și ENGEL Pál afirmă[68] că *Paul, ban de Severin între anii 1272-1275* (sic!)[69], cedează cetatea Șoimoș *mai întâi fratelui său Nicolae*[70]. Dar se pare că Nicolae moare în împrejurări neștiute[71] și Paul a trebuit să se reorienteze.

Testamentul[72] lui *Paulus Banus*, *Datum anno domini 1278*, menționează că *fiind lipsiți de mângâierea unui moștenitor* [*fecior*] *și avem ca fii pe fiii fratelui nostru drag, comitele Ioan, vrem și dispunem ca posesiunile noastre, atât moștenite, cât și primite, ca răsplată a slujbelor aduse și a sângelui nostru vărsat pentru stăpânul nostru regele, să fie împărțite de către noi, din timpul vieții noastre, mai suszișilor, ca unor fii dragi ai noștri. Am împărțit și am distribuit în așa fel, încât ...*[73] *Pouse comiti*[74], fiul comitelui

62 ca interpretarea să fie corectă, acesta ar trebui să fie Mladen I. ŠUBIĆ Bribirski [* ~1255; † 1304].

63 editorii croați afirmă că este vorba de *grad Solmos*[a] fără a încerca vreo explicație ori identificare.

[a] în Ungaria medievală au existat foarte multe locații – numai în comitatul Bihor erau trei – care au purtat numele de *Solymos* după ocupația de bază a locuitorilor (crescători de șoimi[b] dresați), care-și plăteau chiar dările în aceste păsări. Totuși, la sfârșitul secolului al XIII-lea, încă nu există cetăți cu acest nume în afară de Șoimoș.

[b] *sólyom* (l.m.), șoim (l.r.), *drauch* (l.l.).

64 Pavao I. ŠUBIĆ Bribirski (l.c.) / bribiri SUBICS I. Pál (l.m.) / Paul I ŠUBIĆ de Bribir (l.r.) [* ~1245; † 1.05.1312, Bribir], fiul lui Stepko, a fost căsătorit cu Urša și a avut 5 feciori: Mladen, Juraj (George), Pavao (Paul), Grgur (Grigore) și Marko (Marcu).

ZSOLDOS Attila indică existența lui Paul, fiul lui Stepko ŠUBIĆ, drept ban al Croației între 2.02.1290 (*domini Pauli incliti bani maritime* - *DZ*, VI, pp. 684–685, doc 578) și 11.08.1300 (Zsoldos, 2011, p. 49). Acesta și-a început cariera prodigioasă drept *vices gerens pro bano maritime* / *vice-ban maritim* (12.08.1272; *Ibidem*, p. 46). Apare purtând titlul de *banus* și înainte de anul 1290[67].

65 *DZ*, VIII, pp. 196–197, doc 175.

66 argumentul toponimic ne arată că aceeași formă *Solumus* din primul testament se regăsește și în alte trei documente de la începutul sec. XIII, iar aici legătura cu zona arădeană este clară (sublinierile îmi aparțin):

f.a. [~1310–'15?]: ... *alexandri castellani de* ***Solum***[***us***] *et co*-[*m*]*itis orodien*[*si*] ... (DL 93947).

19.06.1311: *Do*[*mini*]*cus castellanus de* ***Solumus*** *et co*[*m*]*es orodiensis* ... (DL 91166).

27.07.1319: ... *mag*[*ist*]*ro Thome filio Farkasÿ, comiti Orodien*[*si*]*, Bachien*[*si*]*, Sirmien*[*si*]*, et Judici cumanorum, necno*[*n*] *et Castellano de Hoznus et de* ***Solumus****,* ... (DL 1972).

67 Realizate deja, analizele asupra situațiilor magistrului Paul, fiul lui Ștefan banul, *de genere* Gutkeled, ramura Sarvarmonostor și a banului Paul I ŠUBIĆ de Bribir vor fi publicate cu altă ocazie.

68 Engel, 2003a, *Solymos, rom.* Șoimoș *(Arad m., ma R*[*O*]*.): Castrum. Pál „bán"* (sic! de ce ghilimele?) - *valószínileg az ilyen nevi szörényi bán (1272-75)* (sic!)[69] - *épittette, és előbb testvérei egyikére, Miklósra hagyta (Dl. 1585),* ...; preluat și de Rusu, Hurezan, 1999, p. 76.

69 între 24.08.1274 și 17.06.1275, ban de Severin este Ugrin, fiul lui Pous, *de genere* Csak. Deci, nu există continuitatea *1272-75* în demnitatea de *Banatus* ocupată de către Paul, care a fost ban în două perioade distincte în intervalul *1272-75*.

70 opinie similară la JAKÓ Zsigmond (*EO*, I, pp. 229–230, doc 313).

71 Putem specula că în campania militară din 1270–'71.

72 a supraviețuit printr-o frumoasă copie realizată în sec. XVI-II (DL 1020), publicat în *extenso* de către JAKÓ Zsigmond în anul 1997 (*EO*, I, pp. 247–249, doc 364; *vide* și *Ibidem*, p. 228, doc 308), netradus (nu se califică nici măcar drept regestă textul din *DIR*, XIII, C. Tr, II, p. 193, doc 212). Pentru traducere, *vide* **Anexa I**, **2**.

73 *Cum enim nos nostris meritis exigentibus solatio heredum careremus et pro filiis nobis fratres nostros filios Joannis* [*comitis*] *charissmi fratris nostri haberemus, volumus et decemimus* (sic! *decernimus*), *ut possessiones nostres tam hereditarie, quam in recompensationem servitiorum nostrorum et effusionis sanguinis nostri per dominum regem nobis collate, nobis viventibus, eisdem per nos dividantur tanquam filiis nostris charissimis. Divisimus autem eisdem et distribuimus tali modo* ... (DL 1020).

74 Tălmăcirea și înțelegerea textului ridică probleme; cum traducem *Pouse comiti, fratri nostro*[a], care poate fi înțeles în două feluri; *fratele nostru, comitele Pousa* (precum fac JAKÓ Zsigmond[b] și ENGEL Pál[c]), dar, în acest caz, afirmația anterioară, în care se menționează înfierea nepoților săi de către Paul și dăruirea acestora, nu mai are sens și nu putem explica de ce comitele Ioan este când frate al lui Paul, când tatăl său (în acest caz, Pousa apare atât drept fiul al comitelui Ioan cât și frate al lui Paul). A doua variantă, cea corectă, îl indică pe comitele Ioan drept frate bun al lui Paul, iar feciorii lui Ioan drept nepoții de frate ai aceluiași Paul. În această situație este și comitele Pousa, fiul lui Ioan, care este nepot de frate al lui Paul[d]. Dar, atunci, de ce apare *Pouse comiti, fratri nostro* (i.e. al lui Paul)? *Se considerau „frați" (*fratres*) între ei verii de gradul unu, doi sau trei, întocmai ca și cei ce aveau același tată*[e]. Această "frăție" este pe "orizontală" (între verișori), dar ea exista și pe "diagonală" (unchi–nepoți[34]).

[a] Aceeași situație se întâlnește la sfârșitul testamentului (1278), când se menționează patronajul mănăstirii Sfântul Petru din *Harduld*, care este lăsat lui *Stephano et Pouse comitibus, magistro Nicolao preposito Chanadiensi, magistro Paulo et Joanni fratribus nostris charissimis*. Pentru că aici Ioan nu apare drept *comite* (*Joannis comitis*), este vorba de un fiu al comitelui Ioan, fratele lui Paul.

[b] *testvére: Pousa comes -EO*, I, p. 247.

[c] *... majd 1278-ban másik testvére, János fiára, Pósára* (Engel, 2003a, *sub voce* Solymos, rom. Șoimoș (Arad m[egye/județ]., ma R[O].)).

Ioan, să primească al său *castrum* numit *Solymos* (Șoimoș) împreună cu jumătate din pădurea acestuia, cu via care este *ante castrum Solymos* și pământurile *Erdizadkezi* (azi, Chesinț) și *Lipocz*, pădurea numită *Menes* (Miniș) și o vie, iar dintre slujitori pe *Benedict* cu moara și pe *Chotov*, cu unul dintre fiii săi, iar pe soțiile acestora, împreună cu un alt fiu al numitului *Chotov*, i-a eliberat. Bisericii *beate virginis de Solomos* (și *Solymos*), unde sunt stabiliți frații ordinului Sfântul Augustin, i-a donat pământurile numite *Kuaci* (i.e. Kovászi?) și *Beti* cu două mori, precum și via din *Bud*, în timp ce dreptul de *ius patronatus* asupra bisericii a fost lăsat tot comitelui *Pousa*. De asemenea, o zecime din sarea extrasă din *salisfodinam nostram de Turda* (salina noastră de la Turda) a dăruit-o *perpetuo et irrevocabiliter* bisericii din Șoimoș, iar restul, precum și patronajul mănăstirii (benedictine[75]?) Sfântul Petru din *Harduld* (i.e. Hodoș), l-a lăsat celor cinci nepoți, fiii comitelui Ioan: comiții Ștefan și Pousa, magistrul Nicolae, prepozit de Cenad, magistrul Paul și Ioan[74a]. Acelorași nepoți le revine *a treia parte din moșia noastră moștenită Vecil*, iar cu restul este înzestrată mănăstirea din *Prasna* (i.e. *Crazna*).

Ascendența

Din păcate, originea banului Paul este învăluită în ceață. În 1832, FEJÉR György afirma că ar fi vorba de *Paulus de Subich*[76] (i.e. Paul I ŠUBIĆ de Bribir[77]), iar LUGOSSY József îl preia necritic în anul 1855[78]. Pe bună dreptate, în 1877, PESTY Frigyes respinge această spusă menționând că nu există vreun temei documentar pentru ea[79]. În 1901, KARÁCSONYI János gafează nepermis în textul referitor la Paul, fiul banului Ștefan, *de genere* Gutkeled, ramura Sárvármonostor[80], dar nu-l indică pe acesta drept ban de Severin și nici nu-l arată stăpân la Șoimoș. Doar, în 1904, WERTNER Mór este sigur că Paul, banul de Severin și proprietar la Șoimoș, ar fi fost fiul banului Ștefan, *de genere* Gutkeled și obține astfel, în acest caz, o porție de gulaș istoriografic indigest[81]. În 1909, Wertner încă crede același lucru, chiar dacă afirmă (greșit?) că *Megjegyzendő azonban, hogy Gutkeled nemzetségi volta még nincsen teljesen megállapítva*[82]. ENGEL Pál doar preia arborele genealogic[83] de la Karácsonyi J. în această zonă. Supoziția lui Wertner M., pentru care nu există încă vreo dovadă documentară (din contra!)[84], ori vreo demonstrație istoriografică, nu este acceptată, pe bună dreptate, de către ZSOLDOS Attila în anul 2011[85].

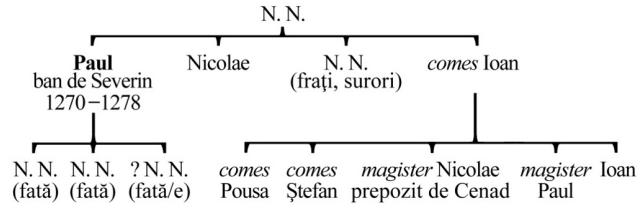

Fig. 1. Arborele genealogic al magistrului Paul (propunere schematică).

Din păcate, detaliile genealogice oferite de testamentul din 1278 nu m-au ajutat să determin cărui neam i-a aparținut *Paulus Banus*. Subțire ca un fir de păr, singurul indiciu este localitatea unde se afla *monasterii sancti Petri*: *Harduld* (i.e. Hodos(d)monostora[86] / Mănăstirea lui Huduș[87]), care a fost menționată, în anul 1177, sub forma *terra ecclesie de Hvdust* într-un privilegiu al regelui Bela al III-lea acordat capitlului din *Orod*, unde se mai menționează și *fluvium qui dicitur Hudus/Hodos et per Hodos iuxta pontem*[88]. Prin jurământul din pădurea Bereg (20.08.1233), regele Andrei al II-lea se angajează să aloce anual o mie de bolovani de sare mănăstirii *Zadust* (i.e. Hadust[89]). În anul 1278 își face testamentul Paul banul și astfel aflăm că mănăstirea era închinată Sfântului Petru. La data de 10.11.1293, regele Andrei al III-lea confirmă do-

[d] *...nepotului său de frate, Posa, fiul lui Ioan* (Rusu, Hurezan, 1999, p. 76).

[e] Engel, 2006, p. 204.

75 Rusu, Hurezan, 2000, p. 182; Berend, Laszlovszky, Szakács, 2007, p. 353, *Benedictine monasteries: 61 Hodosmonostora*; Țeicu, 2007, p. 94.

76 *CD*, VII/2, p. 287.

77 Pavao I. ŠUBIĆ Bribirski (l.c.) / bribiri SUBICS I. Pál (l.m.) / Paul I ŠUBIĆ de Bribir (l.r.) [* ~1245; † 1.05.1312, Bribir].

78 Lugossy, 1855, p. 180.

79 Pesty, 1877, p. 252.

80 Karácsonyi, II, p. 64.

81 Wertner, 1909, pp. 141–142. Argumentul invocat pentru susținerea acestei identități este faptul că fratele lui Paul, fiul banului Ștefan *de genere* Gutkeled, Nicolae, ar fi fost constructorul cetății *Solymos* din comitatul Zemplen (*tudjuk, hogy Pál bán, Miklós fivére, a zemplénmegyei solymosi várt épitette -Ibidem*, p. 141). În fapt, acea fortificație a fost construită de către neamul Tolcsva după anul 1312 (Fügedi, 1977, p. 189). Puținele date pe care le avem ne indică mai degrabă o diferență de o generație între cei doi (în 1263, Paul, fiul banului Ștefan *de genere* Gutkeled este un *juvenis* în timp ce Paul, stăpânul de la Șoimoș, își face deja testamentul la începutul deceniului al optulea al sec. XIII).

82 Wertner, 1909, p. 491.

83 Engel, 2003b, *sub voce* G*útkeled* nem 5. Sárvármonostori *ág* 2. Tabla: Majádi *cf.* Karácsonyi, II, p. 57.

84 Conform primului său testament, Paul banul avea doar copile, iar în cel din 1278 el menționează că era lipsit *de mângâierea unui moștenitor* [*fecior*]. Paul, fiul banului Ștefan *de genere* Gutkeled, a avut 3 băieți (Nicolae, Ștefan, Vid)[a] și o fată, care se va căsători cu magistrul Andrei (*Andor*) de Terbes (DL 66831).

[a] *vide* Engel, 2003b, *sub voce* G*útkeled* nem 5. Sárvármonostori *ág* 2. Tabla: Majádi.

85 Zsoldos, 2011, p. 342.

86 pentru echivalență *vide* Györffy, 1966, p. 178.

87 *... situată între Micălaca și Glogovăț (Vladimirescu), spre vest de Arad. ... Amplasamentul ei exact nu se cunoaște, fiind doar bănuită în preajma actualei mănăstiri ortodoxe Hodoș-Bodrog. Locul topografic al ei este nesigur. ...* (Rusu, Hurezan, 2000, p. 182, și cu alte detalii); Rusu *et alii*, 2000, p. 77; Țeicu, 2007, p. 94.

88 Borsa, 1962, p. 213, 214–215.

89 pentru echivalență *vide KMH 1000–1350*, I, p. 130: *Hodosd 1*[ásd]*., Hodosmonostora*.

nația predecesorului său, Ladislau al IV-lea (1272–'90), în favoarea comitelui *Itemus magnus*[90] și a fraților săi, *Kwsa* și *Demeter*, pentru *terram HudusMonostura vocatam, iuxta fluvium Morus* (i.e. Mureș -n.m.) *existentem*[91], cu toate pertinențele și utilitățile sale. Toate faptele de arme ale protagoniștilor amintite de diploma regală au loc în perioada 1290–'93[92]. Faptul că mănăstirea nu este amintită cu această ocazie a fost interpretat drept indicație a faptului *că ea nu mai exista*[93], fiind probabil distrusă în timpul rebeliunii cumane[94] (1278–'82). Dar mai există o informație lapidară, care îl menționează pe *Gonga*, *de genere Hudus*, *pristaldo*[95] al unei încercări cu fierul roșu în care au fost angrenați, la Oradea, iobagi ai cetății *Orod* în anul 1213[96]. Aceasta ne arată că exista deja un neam Hudus / Hodos la începutul secolului al XIII-lea, care deținea probabil drept mănăstire ancestrală posibil chiar Hodosmonostora[97]. Cu mare nesiguranță avansez ipoteza ca Paul banul să fi aparținut și el neamului Hudus / Hodos, despre care nu știm nimic[98].

În **concluzie**, cetatea de la Șoimoș a fost construită anterior deceniului al optulea al secolului al XIII-lea[99] de către magistrul Paul, baron al regatului, comite în mai multe rânduri, purtător al demnității de *Banatus* de Severin în trei perioade distincte de timp, folosind doar veniturile sale proprii, iar familia extinsă a acestuia nu a avut vreo contribuție.

Anexa I. Testamentele magistrului *Paulus banus*

1. Noi, Paul banul, dăm de știre tuturor celor de față prin această scrisoare, că fiindcă Nicolae, fratele nostru drag, din copilărie s-a ocupat mai cu grijă și mai cu devotament decât toți ceilalți frați ai noștri de treburile noastre și afacerile noastre, slujind cu credință după voința noastră, l-am primit pe fratele nostru Nicolae ca fiu adoptiv și i-am dat toate posesiunile noastre cumpărate și dobândite sau pe care le posedăm cu orice titlu, și mai ales cetatea noastră numită Șoimoș (*Solumus*), zidită din veniturile proprietăților noastre, i le dăm, acordăm și lăsăm maisusnumitului fratelui nostru drag Nicolae cu drepturi depline. Vrând ca nici unul din frații noștrii, ginerii sau nepoții, nici cumnații noștri să nu poată tulbura sau să necăjească pe suszisul fratele nostru Nicolae pentru posesiunile suszise.

(nedatat; un singur sigiliu de ceară galbenă, atârnat cu șnur verde, cu heraldică indescifrabilă[1]; pe verso, cu un scris specific secolului al XV-lea: [*act*] *de adopție privind toate posesiunile și cetatea Șoimoș a banului Paul*).
(traducere: Dan UNGUREANU; notă: Sorin FORȚIU; *EO*, I, pp. 229–230, doc 313 (l.l.); *DZS*, II, p. 295, doc 204 (l.l.); DL 1585).

[1] se mai văd clar doar urmele scutului înclinat, un vârf de săgeată ori suliță în colțul din dreapta sus a acestuia și urmele unor litere disparate din legendă și de deasupra scutului (?).

2. Paul banul, tuturor celor de față și viitori sănătate trainică în Domnul. Toate cele omenești atârnă de un fir și se prăbușesc de năpraznă. Deci e trebuitor și cu frică de Dumnezeu, ca cele, care trebuie încredințate memoriei, să fie întărite prin mărturie scrisă. Vrem să ajungă la știrea tuturora, vii și viitori, că, după ce ne-am întors înapoi la stăpânul nostru regele Ștefan[1] cu mare biruință de la lupta de la Moson[2] împotriva regelui Boemiei[3], victorie după care stăpânul nostru regele Ștefan[1] de pioasă amintire a dat un privilegiu baronilor întregii Ungarii, a dat tuturor baronilor săi acest privilegiu (*gratia*), după ce s-a sfătuit cu palatinul[4] și cu magistrul Benedict[5], vicecancelarul său, a dat deci acest privilegiu, ca să avem dreptul să lăsăm și să donăm oricui toate posesiunile noastre, fie date de el, fie moștenite, înainte ca să murim. Deci noi, pentru păcatele noastre, fiind lipsiți de mângâierea unui moștenitor, și avem ca fii pe fiii fratelui nostru drag, comitele Ioan, vrem și dispunem ca posesiunile noastre, atât moștenite, cât și primite, ca răsplată a slujbelor aduse și a sângelui nostru vărsat pentru stăpânul nostru regele, să fie împărțite de către noi, din timpul vieții noastre, mai suszișilor, ca unor fii dragi ai noștri. Am împărțit și am distribuit în așa fel încât pământul noastru *Erdizadkezi*[5], cu toate pertinențele și hotarele sale, prin care a fost mărginită acel pământ din vechime, pământul noastru *Lipocz*[6], cetatea noastră Șoimoș (*Solymos*), cu jumătate din pădurea care îi aparține, i-am dat-o lui Pousa comitele, "fratelui"[7] nostru, în stăpânire veșnică. În plus, robii noștri, Benedict cu moara și *Chotov* cu un fiu al lui, ale căror neveste și un fiu al lui *Chotov* i-am eliberat, îi dăm lui Pousa comitele suszis. Mai adăugăm, că i-am dat aceluiași Pousa comitele pădurea noastră *Menes*[8], și pe deasupra via noastră pe care am cumpărat-o de la *Feies*[9] *Georgio* și de la *Puth*[10] și via care e înaintea cetății Șoimoș (*Solymos*). De asemenea, dăm pământul noastru *Kuaci*[11] bisericii Sfintei Fecioare din Șoimoș (*Solomos*!), în care am așezat călugării *superpeliciati* din ordinul augustinian, să slujească lui Dumnezeu și Sfintei Fecioare, moșie pe care am cumpărat-o de la doamna Catarina, și dăm și un rob numit *Wolris* cu nevasta și cu fii lui, și cu boi cât ajung pentru un plug. Dăm aceleiași biserici pământul noastru *Beti*[12], multă vreme înstrăinat de noi, deși moștenit și înzestrat de noi cu două mori, cu mare trudă și mare cheltuială. Dacă călugării bisericii [Sfintei Fecioare din Șoimoș] vor să renunțe la ea sau să o înstrăineze, sufletul nostru să se judece cu sufletul lor la judecata lui Hristos. În plus, via noastră din *Bud*[13], cumpărată, o dăm bisericii mai suszise. Patronajul bisericii [Sfintei Fecioare din Șoimoș] îl dăm comitelui Pousa. Patronajul mănăstirii Sfântul Petru din *Hardud*[14] îl dăm "fraților"[7] noștri dragi, comiților Pousa

90 nagy Öttömös (l.m.) (*vide* Szegfű, 2004).
91 Szentpétery, Borsa, 1987, pp. 124–125, doc 3951.
92 Szegfű, 2004, p. 99.
93 Rusu *et alii*, 2000, p. 78 (pe baza lui Juhász, 1927, p. 221 -*non vide*).
94 Rusu *et alii*, 2000, p. 78.
95 poroszló (l.m.), pristav (l.r.).
96 *DIR*, C. Tr, I, p. 57, doc 62.
97 Benkő, 1994, p. 265.
98 Karácsonyi, II, p. 181. ENGEL Pál nici măcar nu-i mai menționează (Engel, 2003b).
99 probabil în a doua jumătate a deceniului șapte.

și Ștefan, magistrului Nicolae, prepozitul din Cenad, magistrului Paul și Ioan, ca să se ocupe și să înzestreze din bunurile comune acea mănăstire. A treia parte din moșia noastră moștenită *Vecil*[15] cade în dreptul și proprietatea lor, două treimi mănăstirii din *Prasna*[16]. Mina de sare din Turda o dăm lor împreună[17], cu condiția ca să se oblige să dea zeciuială din sarea acelei mine mănăstirii Sfintei Fecioare din Șoimoș (*Solymos*). Ca aceste dispoziții să fie întărite, și nici unul din frații noștri să nu îl poată revoca, am întărit cu pecetea noastră și cu pecetea venerabilului capitlu din *Orod* și a capitlului din Cenad. Dat în anul Domnului 1278.

(traducere: Dan UNGUREANU; note: Sorin FORȚIU; *EO*, I, pp. 247–249, doc 364 (l.l.); DL 1020).

[1] Ștefan al V-lea al Ungariei.

[2] în anul 1271, regele Ottokar Přemysl al II-lea asediază și cucerește cetatea Moson[a] (19 mai). Victoria decisivă a regelui Ștefan al V-lea a avut loc în bătălia de la podul de peste râul Rábcá (21 mai), nu departe de cetatea Moson.

[a] azi, Mosonmagyaróvár, HU.

[3] Ottokar Přemysl al II-lea.

[4] Moys, fiul lui *Magnus* Moys, palatin atestat la 13.05.1270 și <3.08.1272.

[5] magistrul Benedict a fost vicecancelar al ducelui și al *junior rex* Ștefan (atestat <17.05.1259–'64), vice-cancelar al curții regale (2.05.1270–<6.08.1272 și 1.03.1273–18.11.1276); arhidiacon de *Walko* (1259), prepozit de Friesach (1259), de Sibiu (1261–'62), de Orod (din 1262), de Buda (de la sfârșitul anului 1273); arhiepiscop ales și comite de Esztergom (1274–'76) (Zsoldos, 2011, p. 111, 112, 120, 289).

[5] azi, Chesinț, jud. Arad (Vistai, II, p. 522: *sub voce* Keszi 1, cu bibliografia aferentă).

[6] Lipóc (l.m.), o așezare părăsită în hotarul Lipovei, jud. Arad (*apud* JAKÓ Zsigmond -*EO*, I, p. 418, *sub voce*).

[7] *fratre* (sing.) / *fratres* (pl.) -*vide* nota 74.

[8] azi, Miniș, jud. Arad.

[9] fejes (l.m.) = încăpățânat, îndărătnic, recalcitrant (l.r.); Căposul (tr.m.).

[10] i.e. Poth?

[11] i.e. Kovászi (l.m.); azi, Covăsinț, jud. Arad (Vistai, II, pp. 562–563.).

[12] necunoscut.

[13] necunoscut; pentru variante *vide* Vistai, I, p. 146.

[14] Hodoș (pentru echivalență *vide* Györffy, 1966, p. 178).

[15] necunoscut.

[16] i.e. *Crazna* (azi, Krasno Polje, Ličko-senjska Županija, HR).

[17] i.e. tuturor celor 5 nepoți de frate, băieții comitelui Ioan: comiții Pousa și Ștefan, magistrul Nicolae, prepozitul din Cenad, magistrul Paul și Ioan.

Bibliografie

ÁÚO = WENZEL Gusztáv, *Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus • Árpád-kori Új Okmánytár*, I–XII kötet, Monumenta Hungariae Historica • Magyar Történelmi Emlékek, Pest-Budapest, 1860–1874.

Benkő, 1994 = BENKŐ Elek, *Hodosbodrog*, În: KRISTÓ Gyula, ENGEL Pál, MAKK Ferenc, *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 754 pg., ISBN 963-05-6722-9; p. 265.

Berend, Laszlovszky, Szakács, 2007 = Nora BEREND, LASZLOVSZKY József, SZAKÁCS Béla Zsolt, *„The kingdom of Hungary"*, În: Nora BEREND (ed), *Christianization and the Rise of Christian Monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus', c.900-1200*, Cambridge University Press, 2007, ISBN 978-0-521-87616-2; pp. 319–368.

Borovszky, 1900 = BOROVSZKY Samu, *A Nagylaki uradalom története*, Székfoglaló értekezés (Olvastatott a M[agyar]. Tud[ományos]. Akadémia II. osztályának 1900. április 9-én tartott ülésén), Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1900, 50 pg., În: Értekezések *a Történeti Tudományok köréből*, Tizenyolczadik Kötet, X (szám), A II. Osztály Rendeletéből, Budapest, 1900, pp. 3/517–50/564.

Borsa, 1962 = BORSA Iván, *III. Béla 1177. évi könyvalakü privilégiuma az aradi káptalan szamara*, În: *Levéltári Közlemények*, Harmincharmadik Évfolyam (33., 1962), 2. Szám, pp. [205]–218.

CD = FEJÉR György, *Codex Diplomaticvs Hvngariae Ecclesiasticvs ac Civilis • Magyarország Egyházis és Világi Okmánytára*, I–XI tomus/kötet, Buda, 1829–1844.

CDP = *Codex Diplomaticus Patriae • Hazai Oklevéltár 1234–1536*, NAGY Imre, DEÁK Farkas, NAGY Gyula, M[agyar]. Történelmi Társulat, Budapest, 1879, VIII + 491 + [1] pg.

Csáky, I/1 = *A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története*, I. Kötet: *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*, I. Kötet., 1. Rész.: *Oklevelek 1229–1499-ig.*, Budapest, Stephaneum Nyomda R. T., 1919, VIII + 496 pg.

***DB*, I** = Costin FENEȘAN, *Diplomatarivm banaticvm*, Vol. I, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2016, 380 pg., ISBN 978-606-543-764-7.

***DIR*, C. Tr, I** = *Documente privind istoria României*, Veacul: XI, XII și XIII, C. Transilvania, Vol. I (1075–1250), Comitetul de redacție Ion Ionașcu, L[etiția]. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Câmpina, Eugen Stănescu, D[avid]. Prodan, Mihail Roller [-] redactor responsabil, Academia Republicii Populare Române, Editura Academiei Republicii Populare Române, [București,] 1951, LVI + 429 pg.

***DIR*, XIII, C. Tr, II** = *Documente privind istoria României*, Veacul: XIII, C. Transilvania, Vol. II (1251–1300), Comitetul de redacție Ion IONAȘCU, L[etiția]. LĂZĂRESCU-IONESCU, Barbu CÂMPINA, Eugen STĂNESCU, D[avid]. PRODAN, Mihail ROLLER [-] redactor responsabil, Academia Republicii Populare Române, Editura Academiei Republicii Populare Române, [București,] 1952, C + 523 + [2] pg.

DF = *Magyar Országos Levéltár* (MOL), Budapest, HU, *Diplomatikai fényképgyűjtemény*.

DL = *Magyar Országos Levéltár* (MOL), Budapest, HU, *Diplomatikai levéltár*.
DZ = T[adija]. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije.*, Volumen /
***DZS*, II** = Hodimir SIROTKOVIĆ *et alii*, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae - Supplementa / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije - Dodaci*., Volumen II. *Diplomata annorum 1271. – 1309. continens* / Svezak II. *Listine godina 1271. – 1309.*, Academia Scientiarum et Artium Croatica, Zagreb, 2002, XVI + 472 pg., ISBN 953-154-337-2.
Engel, 2003b = ENGEL Pál, *Középkori magyar genealógia, În: Ibidem, Magyar közép-kori adattár*, Arcanum DVD Könyvtár, IV, Családtörténet, heraldika, honismeret, 2003 (editio princeps MTA Történettudományi Intézete, Budapest, Arcanum CD-ROM, 1.03.2001, 25,9 MB), ISSN 1588-9815, ISBN 963 9374 72 5.
Engel, 2006 = Pál ENGEL, *Regatul Sfântului Ştefan. Istoria Ungariei Medievale 895-1526*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2006, 392 pg. + 7 hărţi, ISBN 973-7867-63-7, 978-973-7867-63-6.
***EO*, I–III** = JAKÓ Zsigmond, *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia / Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II., Forráskiadványok, 40; 26; 47, Akadémiai Kiadó, Budapest, [vol.] I. *1023–1300*, 1997, 481 + [3] pg., ISBN 963-05-7484-5; [vol.] II. *1301–1339*, 2004, 622 + [2] pg., ISSN 0073-4055, ISBN 963-631-157-9; [vol.] III. *1340–1359*, 2008, 638 pg., ISSN 0073-4055, ISBN 978-963-631-166-7.
Fügedi, 1977 = FÜGEDI Erik, *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*, Értekezések a történeti tudományok köréből, 82, Akadémiai Kiadó, 1977, 218 pg., ISBN 9630511525.
Györffy, 1966 = GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza / Geographia historica Hungariæ tempore stirpis Arpandianæ*, vol. I.: *A–Cs* (*Abaújvár, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye*), Akadémiai Kiadó, Budapest, A.M. Hakkert, Amstelodami, 1966, 908 pg.
HO = *Codex Diplomaticus Patrius • Hazai Okmánytár*, A M[agyar]. T[udományos]. Akadémia Történelmi Bizottsága, I–VIII tomus/kötet, Győrött-Budapest, 1865–1891.
Iegar, 2008 = Gianina Diana IEGAR, *Prevederi referitoare la dreptul de moştenire al pământului în actele de confirmare ale Bulei de Aur (1222)*, În: *Satu Mare – Studii şi Comunicări*, Seria Istorie • Etnografie • Artă, nr. XXV/II, 2008, pp. [11]–14.
Juhász, 1927 = Koloman JUHÁSZ, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter: ein beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats*, Deutschtum und Ausland ...; 8.–9. Heft, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster in Westfalen, 1927, VII + 333 pg. + o hartă.
Karácsonyi, I–III/1 = KARÁCSONYI János, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Elsö Kötet, 1900, X + 464 pg.; Második Kötet, 1901, IV + 500 pg.; Harmadik Kötet, Első Fele, 1901, 256 pg.
***KMH 1000–1350*, I** = *Korai Magyar Helynévszótár 1000–1350*, Vol. 1: *Abaúj–Csongrád vármegye*, HOFFMANN István [& *alii* (eds)], A Magyar Névarchívum Kiadványai, 10, Debrecen, 2005, 449 pg., ISBN 963 472 934 7.
***KMTL*, 1994** = *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, Főszerkesztő: KRISTÓ Gyula. Szerkesztők: ENGEL Pál és MAKK Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 754 pg., ISBN 9630567229.
Lugossy, 1855 = LUGOSSY József, *Két magyar köriratú pecsét 1500.* évből, În: *Magyar Történelmi Tár*, Elsö Kötet (i.e. 1. Sorozat, 1. Évfolyam, 1. Szám -n.m.), 1855, pp. [173]–192.
Pauler, 1899 = PAULER Gyula, *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt*, Második Kötet, Második, Javitit Kiadás, Athenaeum Irod[almi]. és Nyomdai R[észvény]. Társulat, Budapest, 1899, VI + 616 pg.
Pesty, 1877 = PESTY Frigyes, *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története*, Első Kötet, Budapest, 1877, 484 pg.
Rusu *et alii*, 2000 = Adrian Andrei RUSU (coordonator), Nicolae SABĂU, Ileana BURNICIOIU, Ioan Vasile LEB, Mária Markó LUPESCU, *Dicţionarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, 286 pg., ISBN 973-8095-70-0.
Rusu, Hurezan, 1999 = Adrian Andrei RUSU, George Pascu HUREZAN [*et alii*], *Cetăţi medievale din judeţul Arad*, Complexul Muzeal Arad, Trinom Srl., Arad, 1999, 127 + [16] pg., ISBN 973-0-010125-0 (s-a consultat şi varianta de pe CD-Rom-ul *Monumente* [Resursă electronică] / Adrian Andrei RUSU, George Pascu HUREZAN, Şerban POPESCU DOLJ, Institutul de Memorie Culturală, Bucureşti, 2000, ISBN 973-85287-8-X); http://www.cimec.ro/Monumente/Cetati-Arad/index.htm).
Rusu, Hurezan, 2000 = Adrian Andrei RUSU, George Pascu HUREZAN, *Biserici medievale din judeţul Arad*, Au colaborat: Ileana BURNICHIOIU, Mircea BARBU, Peter HÜGEL [*et alii*], Complexul Muzeal Arad, 2000 (2001), 234 pg. ISBN 973-0-02277-1.
Szegfű, 2004 = SZEGFŰ László, *Itemus ispán, a nagy – comes Itemus magnus*, În: *Belvedere meridionale*, 16. évfolyam (2004), 5–6. Szám, pp. 97–100.
Szentpétery, Borsa, 1961 = SZENTPÉTERY Imre, BORSA Iván, *Az* Árpádházi *királyok okleveleinek kriti-*

kai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica, II. kötet, 2–3. füzet: *1272–1290*, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II., Forráskiadványok, 9., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961, 527 + [1] pg.

Szentpétery, Borsa, 1987 = SZENTPÉTERY Imre, BORSA Iván, *Az* Árpádházi *királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*, II. kötet, 4. füzet: *1290–1301*, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II., Forráskiadványok, 13., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 336 pg., ISBN 963 05 4199 8.

Țeicu, 2007 = Dumitru ȚEICU, *Geografia eclesiastică a Banatului medieval*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007, 264 pg., ISBN 978-973-610-606-4.

Vistai, I–III = *Tekintő - Erdélyi helynévkönyv*, Adattári tallózásból összehozta VISTAI András János, Első kötet (*A–H*), pp. 1–428; Második kötet (*I–P*), pp. 429–818; Harmadik kötet (*Q–Zs*), pp. 809–1211; + 12 pg. (Abrevieri) (*on-line*).

Wertner, 1892 = WERTNER Mór, *Családtörténeti Adalékok*, În: *Turul*, 1892/4; pp. 166–177.

Wertner, 1892a = WERTNER Mór, *Az Árpádok családi története*, Történeti-, Nép- és Földrajzi Könyvtár, LI. Kötet, Nagy-Becskereken, PLEITZ Fer[encz]. Pál Könyvnyomdája, 1892, VIII + 629 pg. + 5 kihajtható leszárm.

Wertner, 1898 = WERTNER Mór, *Az árpádkori nádorok genealogiája* (Második, befejező közlemény), În: *Turul*, 1898/4, pp. 118–119: *43. II. Moys.*

Wertner, 1904 = WERTNER Mór, *Ujabb Nemzetségi Kutatások* (Harmadik közlemény.), În: *Turul*, 1904/3, pp. 131–144.

Wertner, 1909 = WERTNER Mór, *Az Árpádkori bánok: meghatározások és helyreigazítások* (I., II., III., IV., V. és befejező közlem), În: *Századok*, XLIII. Évfolyam, 1909 Évi Folyam, pp. [377]–397 (V. Füzet), [472]–494 (VI. Füzet), [555]–570 (VII. Füzet), [656]–668 (VIII. Füzet), [747]–757 (IX. Füzet).

Zsoldos, 2005 = ZSOLDOS Attila, *István ifjabb király és Erdély (Adatok az 1264–1265. évi belháború kezdetének meghatározásához)*, În: *Erdélyi Múzeum*, 67. kötet (2005), 3–4. füzet, pp. [18]–24.

Zsoldos, 2005b = ZSOLDOS Attila, *Az ifjabb király országa*, În: *Századok*, 139 Évfolyam (2005), 2. Szám, pp. [231]–260.

Zsoldos, 2007 = ZSOLDOS Attila, *Az 1267. évi dekrétum és politikatörténeti háttere. (IV. Béla és Ifjabb István király viszályának utolsó fejezete)*, În: *Századok*, 141. Évfolyam (2007), 4. Szám., pp. 803–842.

Zsoldos, 2011 = ZSOLDOS Attila, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, História Könyvtár, Kronológiák, Adattárak, 11, História • M[agyar] T[udományos] A[kadémia] Történettudományi Intézete, Budapest, 2011, 382 pg., ISBN 978 9627 38 3, ISSN 1217 310 X.

Dr. **Mircea Rusnac**
(Reşiţa)

Ghidul monumentelor istorice ale Reşiţei

Orice localitate păstrează numeroase amintiri ale istoriei sale. Între acestea, un loc de primă importanţă îl deţin clădirile şi obiectivele de importanţă istorică, ele marcând trecutul mai apropiat sau mai îndepărtat, mai prielnic sau mai defavorabil. Reşiţa îşi are şi ea monumentele sale, dar prea puţini dintre noi putem spune că le cunoaştem cu adevărat, deşi uneori trecem zilnic pe lângă ele. O punere în valoare a acestora din punct de vedere istoric nu poate decât să ne fie de mare folos în păstrarea identităţii noastre. De aceea, o excursie prin Reşiţa vechilor monumente este oricând binevenită pentru conştientizarea trecutului nostru.

Reşiţa - Muzeul Locomotivelor

Venind dinspre Timişoara sau Caransebeş, ne întâmpină pe partea stângă a drumului Muzeul Locomotivelor cu abur, amenajat sub forma unui parc cu verdeaţă, alei şi bănci, în care sunt expuse în aer liber un număr de 16 locomotive, fabricate de-a lungul timpului în uzinele din Reşiţa. La loc de cinste, pe un soclu înalt, este expusă cea mai veche locomotivă construită pe actualul teritoriu al României, care datează din anul 1872. La împlinirea unui secol de la fabricarea sa, a fost deschis şi acest muzeu, care este unul dintre foarte puţinele muzee cu un asemenea specific existente la ora actuală în Europa.

Urmează, în apropierea scărilor care duc către Ateneul tineretului, un ansamblu medieval, aflat în

zona numită Ogăşele. El este constituit din ruinele unei biserici de tip sală şi dintr-o necropolă, ambele datând din secolele al XIV-lea – al XV-lea. Acestea sunt cele mai vechi urme ale unei aşezări umane care a existat pe actualul teritoriu al Reşiţei. Nu este cunoscută cu certitudine denumirea acestei localităţi medievale, însă în documentele acelei perioade sunt menţionate nume ca Ţeroviţa, Borza, Feyerviz, Sincova sau Valle, una dintre acestea putând fi, cu mare probabilitate, cea ale cărei urme s-au descoperit la Ogăşele. Mai târziu, localitatea a dispărut, la fel ca atâtea altele în acea perioadă, apărând în schimb o altă aşezare la mică distanţă, la vărsarea pârâului Doman în Bârzava, aceea fiind nucleul viitoarei Reşiţe Române. Este posibil chiar ca locuitorii aşezării vechi din zona Ogăşele să se fi mutat ceva mai în amonte pe Bârzava, constituind noua localitate, deoarece aceasta a început să fie menţionată în documente tocmai după dispariţia celeilalte. Oricum, populaţia Reşiţei Române avea cunoştinţă despre existenţa vechiului cimitir de la Ogăşele, deoarece ea botezase dealul respectiv „Moroasa", termen care vine de la regionalismul bănăţean „moroni", însemnând „strigoi".

Aproximativ din zona Universităţii actuale începea vechea localitate Reşiţa Română, care la începutul secolului al XVIII-lea, cu 62 de case, era unul dintre satele însemnate din această regiune. Din păcate, construirea actualului centru al oraşului a determinat demolarea marii majorităţi a caselor Reşiţei Române, dintre care a mai rămas doar o mică parte, în special pe dealurile din preajma centrului civic. Reţine atenţia în această zonă clădirea spitalului vechi (Str. Spitalului, nr. 36), datând din 1932-1933. Tot în Reşiţa Română se află biserica ortodoxă, înălţată în 1872. Ea a fost mutată în 1985 de pe vechiul său amplasament la o distanţă de 55 m, pentru a face loc blocurilor care se construiau atunci în centrul civic.

Cel mai interesant monument al Reşiţei Române îl reprezintă actualul cinematograf Cultural. Acesta, denumit în trecut „Palatul Cultural", a fost ridicat în 1928 prin contribuţia locuitorilor din Reşiţa Română. Este construit în stil românesc şi a reprezentat centrul cultural al acestei părţi a Reşiţei.

În apropierea lui, Bârzava este traversată de „podul de la vamă", care face legătura între cele două părţi vechi ale oraşului, Reşiţa Română şi Reşiţa Montană. Acest pod a fost construit în 1937, fiind cel mai vechi pod nituit şi sudat din România.

Dacă de la acest pod o luăm către stânga, pătrundem în frumosul parc „Cărăşana", în care se află monumentul germanilor deportaţi în U.R.S.S. (inaugurat în 1995, fiind singurul din România până atunci), opera artistului plastic reşiţean Hans Stendl. În apropierea parcului, pe malul Bârzavei, este amplasată impunătoarea vilă Koch, acum sediul Casei Corpului Didactic. În faţa acesteia poate fi văzută gura de vărsare în Bârzava a „canalului topitoriei" (Schmelzgraben), săpat în anii 1767-1771, care timp de multe decenii a pus în mişcare roţile hidraulice ale instalaţiilor industriale ale Reşiţei. Acest canal este acum acoperit pe întregul său parcurs de peste 3 km, singura porţiune vizibilă a sa fiind gura de vărsare din acest loc. El este practic cea mai veche construcţie existentă azi în Reşiţa Montană.

În continuare, întâlnim clădirea gării Reşiţa Sud, care datează din anul 1932, fiind cea mai veche dintre gările existente astăzi în oraş.

Revenind pe strada principală din această zonă (Str. Libertăţii), întâlnim fosta biserică greco-catolică (actualmente sediul Protopopiatului ortodox), datând din anul 1908. În spatele ei, pe Dealul Crucii, se află vechile cimitire nr. 4 şi nr. 5, unul creştin, iar celălalt evreiesc. Şi tot pe Str. Libertăţii, la nr. 21, este clădirea fostei Administraţii Comunale a Reşiţei Române („Gemeindehaus"), construită în anul 1896.

Pe Str. Golului, pe malul Bârzavei, se află două vechi locuinţe româneşti, construite de fraţii Blăjiţa în anii 1902-1903, conform inscripţiilor de pe faţada lor. Aceste case sunt printre puţinele care au mai rezistat până astăzi din vechea Reşiţă Română.

Reșița - Casa Muncitorească

Avansând pe Str. Traian Lalescu, la nr. 11 întâlnim clădirea impresionantă a fostei Şcoli siderurgice, azi sediul O.C.O.T. Pe partea cealaltă a străzii, la numerele 16 şi 18, sunt marile case ale familiei Neff, prima găzduind în trecut o tipografie şi o librărie, iar cealaltă o baie publică. Pe aceeaşi stradă, la nr. 22, era vechea Poştă, datând din 1912, ulterior cunoscută ca „Bar Melody" (acum sediul Inspectoratului Teritorial de Muncă).

Pe aceeaşi veche „Hauptstrasse" a Reşiţei Montane, la nr. 26, o mare clădire cu etaj reprezenta locuinţa „oficialilor" U.D.R.-ului, a conducătorilor uzinei din vremurile sale bune. La nr. 28 era chiar vila directorului superior al uzinei (Müller), ambele fiind ridicate la sfârşitul secolului al XIX-lea. Pe partea cealaltă a străzii, marea clădire a Universalului vechi, aşezată în prelungirea

unui mic parc („Spitzpark”), a fost primul magazin de mare importanţă al oraşului. Pe aceeaşi parte a străzii, la nr. 25, era Cazinoul german, construit în 1862, una dintre cele mai vechi clădiri ale Reşiţei (azi sediul Direcţiei Muncii). Peste drum se află biserica romano-catolică „Maria Schnee”, existentă acolo practic din momentul apariţiei localităţii Reşiţa Montană (1771), însă refăcută în forma actuală după incendiul care a distrus-o în 1848. În curtea ei se află statuia Sfântului Ioan Nepomuk, iar alături este o parte a vechii Şcoli M.A.D.O.S.Z., în cea mai mare măsură demolată.

În vecinătate, pe Dealul Crucii, se află amplasată Crucea lui Herglotz, ridicată la 29 iunie 1874 de către muncitorii reşiţeni în memoria evenimentelor şi a victimelor din oraş din timpul revoluţiei de la 1848 (Georg Herglotz fusese conducătorul „Bürgergarde”, garda civică a Reşiţei, şi la iniţiativa familiei sale a fost amplasată această cruce metalică în cel mai înalt punct al localităţii). Pe locul în care este acum crucea fusese instalat în 1848 un puternic tun fabricat la Reşiţa, denumit de locuitori „baba” („păpuşa” în limba maghiară), care reuşise mult timp să îi ţină la distanţă pe partizanii împăratului austriac, care atacau dinspre valea Ţerovei.

Reșița - Liceul de Piatră

La poalele acestei cruci este un întreg ansamblu urbanistic, format din case muncitoreşti ridicate în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea pe versanţii dealului. Se remarcă în special străzile denumite Rândul I, Rândul II, Rândul III şi Rândul IV, dispuse în trepte la diverse înălţimi pe Dealurile Mare şi al Ceretului. La fel, o mare vechime au şi casele cu nr. 1, 3, 5, 7, 9, 11 şi 13 de pe Str. Ţerovei („ansamblul celor şapte case”), care sunt probabil cele mai bătrâne clădiri de locuit existente astăzi în Reşiţa, fiind construite încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. În apropierea lor se află marile cimitire nr. 2 şi nr. 3 (ortodox şi catolic), cele mai vechi din oraş. În cimitirul catolic este situat monumentul aviatorilor germani („Fliegergrab”), adăpostind osemintele a şapte militari căzuţi în cele două războaie mondiale în împrejurimile Reşiţei. Acest monument are în loc de cruce o uriaşă elice de avion, instalată acolo în octombrie 1915.

În vale este Combinatul Siderurgic, situat pe vatra vechilor instalaţii industriale din 1771. Ultimul furnal care mai există astăzi în incinta uzinei se află aproximativ tot pe locul furnalelor „Franciscus” şi „Josephus” de la 3 iulie 1771, când a fost aprins focul secular al Reşiţei. Peste drum sunt laminoarele, care şi ele se află în acelaşi loc din momentul în care s-a început ridicarea predecesoarelor lor, în 1845. Acestea prelucrau la început tabla cu ajutorul aburului. În apropiere, pe Str. Mihai Viteazul, se află monumentala clădire a Liceului de piatră, ridicată la sfârşitul secolului al XIX-lea, cea mai prestigioasă şcoală din oraş şi care a dat cel mai mare număr de absolvenţi de-a lungul anilor. Tot pe Mihai Viteazul, la nr. 8, este sinagoga, construită la începutul secolului al XX-lea.

Reșița Română

Pe dealul din faţă, în incinta Uzinei Constructoare de Maşini, se remarcă Direcţiunea uzinală şi cele două vile, provenind de la începutul secolului trecut, Vila veche (din 1928, arhitect Duiliu Marcu) şi Vila roşie (actuala policlinică uzinală), ambele foste locuinţe ale directorilor, înconjurate de un foarte frumos parc. Pe malul Bârzavei se află hala fostei Fabrici de locomotive (în cadrul „Halei noi”), construită în 1921-1923 de inginerii Păsărică, Neisinger şi Mendlovici. Din apropiere porneşte vechiul tunel „Franz Josef”, săpat între 1853 şi 1864, care face legătura între Reşiţa şi Doman. El are o lungime totală de 2.256 m şi era străbătut de o linie de cale ferată, pe care circulau vagoanele cu cărbune pentru aprovizionarea uzinelor.

Între fosta Fabrică de locomotive şi Hala de tratament termic se află pe Bârzava cel mai vechi pod metalic din Reşiţa, construit în 1889 şi plasat în poziţie oblică faţă de cursul râului. Şi tot în incinta U.C.M.R., mai jos pe Bârzava, în dreptul actualei Hale Diesel, se află clădirea administrativă a fostei Fabrici de poduri (1898), actuala „Registratură”, cea mai veche clădire existentă astăzi în această uzină. Iar la intrarea în U.C.M.R. dinspre

Strada Golului se găseşte clădirea vechii Şcoli de ucenici (actualmente sediul Serviciului Personal al uzinei). Ea a fost ridicată de către Societatea U.D.R. în anii 1928-1929 pe un teren mlăştinos, care mai întâi a trebuit să fie desecat, apoi s-au instalat numeroşi piloni în pământ, pe care urma a fi înălţată clădirea şcolii. Este demn de menţionat faptul că, deşi clădirea are două niveluri, totuşi adâncimea pilonilor pe care este amplasată depăşeşte înălţimea ei.

Ieşind din pasajul C.S.R., intrăm pe Str. Paul Iorgovici, care este locul primelor construcţii din istoria oraşului. Acestea nu mai există din păcate, dar şi acum această stradă are o serie de obiective extrem de interesante. Pe partea dreaptă se află alături biserica evanghelică (lutherană) din 1908 şi biserica reformată (calvină), tot de la începutul secolului al XX-lea. Pe partea cealaltă a străzii sunt: vechiul sediu al Poliţiei (nr. 44), farmacia Farkas (azi „Fanimex", nr. 46) şi casa Friedmann cu atelier (azi Biblioteca Judeţeană, nr. 50), toate datând de la sfârşitul secolului al XIX-lea. În apropiere, pe Str. Furnalelor, nr. 13, este vechea clădire a Şcolii civile („Şcoala Pittner"), construită în aceeaşi perioadă. Aceasta a fost prima şcoală muncitorească din oraş. O arhitectură de mare interes prezintă şi casa situată pe Str. Beethoven, la nr. 41-43, dotată cu o cariatidă.

În vecinătatea acestei străzi, în Piaţa Constantin Daicoviciu nr. 4, este casa Alexandru Popovici, ridicată în stil neoromânesc în prima parte a secolului al XX-lea. Case interesante din punct de vedere arhitectonic sunt şi pe Str. Laminoarelor din prelungirea acesteia.

Piaţa Republicii, vechiul centru al Reşiţei, este deschisă de catedrala ortodoxă „Adormirea Maicii Domnului", a cărei construire s-a finalizat în anul 1938. Pe aceeaşi parte, la nr. 35, este casa März, iar vizavi, la nr. 38, casa Markovski, cu datare din secolul al XIX-lea. Momentul culminant al istoriei acesteia din urmă a avut loc la 1 noiembrie 1918, când de la balconul ei miile de muncitori adunaţi în piaţă au fost încunoştinţaţi asupra proclamării „Republicii Bănăţene", fapt salutat de către ei, potrivit lui Victor Brătfălean, „cu cel mai mare entuziasm". În aceeaşi piaţă, la nr. 44, s-a aflat în perioada 1936-2002 emblematicul edificiu al Casei Muncitoreşti, ridicată prin contribuţia benevolă a muncitorilor de la U.D.R. şi distrusă de un misterios incendiu, ai cărui făptuitori nu au fost niciodată descoperiţi. Ea era unul dintre principalele simboluri ale Reşiţei, cu marea sa sală cu 888 de locuri (simbolizând cele 8 ore de muncă, 8 de odihnă şi 8 de recreere) şi cu scena pe care în ultimele decenii erau făcute proiecţii cinematografice. Fusese construită după planurile arhitectului şef al Budapestei, Max Müller, reşiţean de origine. În anii 1941 şi 1942, în marea sală a Casei Muncitoreşti a concertat, cu mult succes, orchestra de cameră a Filarmonicii din Berlin, sub conducerea lui Hans von Benda. În urma incendiului din noaptea de 14-15 august 2002, acum acolo nu se mai află decât un loc viran. Imediat alături se află clădirea care în trecut adăpostea cunoscuta cofetărie a lui Stefan Niederkorn. În partea cealaltă a pieţei este şi fosta alimentară „Munca", ridicată şi ea în perioada interbelică, tot pe banii muncitorilor şi pentru nevoile acestora.

Piaţa Republicii este continuată de Str. Castanilor (fostă General Dragalina). La începutul ei se afla marea terasă a restaurantului Horvath (rebotezat după naţionalizare „Mureşul"), unde venea toată lumea bună a oraşului. Lângă ea, la nr. 1, era brutăria lui Josef Gehl. La nr. 11 se afla sediul Societăţii Reşiţene de Lectură („Reschitzaer Allgemeine Leseverein"), înfiinţată în 1881, iar la nr. 15 era redacţia lui „Reschitzaer Zeitung", care a apărut între 1887 şi 1944, fiind cea mai longevivă publicaţie din istoria oraşului. La nr. 45 al aceleiaşi străzi era sediul publicaţiei româneşti din perioada interbelică „Glasul Muncitorului Român". Pe partea stângă, la nr. 12 era Cazinoul român, iar la nr. 72 se află Şcoala de beton („Eisenbetonbauschule"), înfiinţată în 1907 şi funcţională şi azi, acesta fiind unul dintre rarele monumente ale Reşiţei care au avut parte de o restaurare semnificativă.

Reşiţa - Şcoala de Beton

În spatele acestei şcoli a fost deschis, în 3 iulie 1871, la un secol de la înfiinţarea uzinelor, marele parc „Josefin" (astăzi „Ion Crişan"), loc de recreere şi de distracţie pentru multe generaţii de reşiţeni. În anii 1882-1883 el a fost amenajat ca un parc propriu-zis de către inspectorul silvic Robert Novacsek, care a plantat acolo toate speciile de arbori aflate pe teritoriul de atunci al St. E. G. În anii 1894-1898 a fost reorganizat. În 1965, profesorul Ion Crişan de la Liceul de piatră l-a transformat parţial în grădină zoologică, aşa cum a rămas până astăzi.

În capătul Străzii Castanilor se află sediul Inspectoratului pentru Situaţii de Urgenţă, fostul sediu al pompierilor reşiţeni. Prima formaţiune de pompieri a existat aici din anul 1879, iar în perioada interbelică ei erau conduşi de funcţionarul U.D.R. Franz Strobl, de maistrul hornar Johann Schuster şi de maistrul lăcătuş Wenzel Zyma. În anii 1930-1934, U.D.R.-ul dotase propriul corp de pompieri, bine organizaţi şi echipaţi, cu trei autopompe pentru incendiu şi două pompe mai mici, de rezervă.

Urmează peste Bârzava „podul Stavila”, cel mai vechi pod arcuit integral sudat din România şi al treilea din Europa, datând din anul 1930. Din acest loc se pătrunde în cartierul cu acelaşi nume. În dreptul Străzii Digului, îşi ia apele din Bârzava vechiul canal care străbate oraşul şi uzina, având gura de vărsare la peste 3 km distanţă, în dreptul vilei Koch. În continuare este parcul „Sfântul Andrei”, o zonă de verdeaţă având în mijloc o cruce din piatră. În vecinătatea lui se află masiva clădire din piatră a morii Juracsek (Str. Zimbrului nr. 42), numită astfel după vechiul său proprietar, unul dintre conducătorii oraşului în timpul revoluţiei de la 1848. Este una dintre cele mai bătrâne clădiri din Reşiţa, astăzi fiind, din păcate, într-o stare avansată de degradare.

În aceeaşi zonă, în interiorul C.S.R.-ului (acum T.M.K.), este hala Fabricii de cărămidă, cunoscută în limbajul cotidian drept „Şamota”. Mai departe, în zona Margina, este fosta clădire a Distileriei lemnului (în incinta Societăţii „Plastomet”), care a fost construită de întreprinzători privaţi germani în anul 1905. În aceeaşi zonă, pe Str. Sodol nr. 2, se află cea mai veche cantină muncitorească din oraş, din 1860, totodată una dintre primele clădiri existente şi acum în Reşiţa. În apropierea acesteia, pe Str. Văliugului, la nr. 75 şi 77, sunt două case de silvicultori construite în anul 1880.

Traversând din nou Bârzava, intrăm în cartierul Länd (forma austriacă a germanului „Land”, aici având înţelesul „la ţară”). Pe partea dreaptă a şoselei, pe malul unui lac artificial, se află Centrala hidroelectrică Grebla, din 1903-1904, cea mai veche din oraş, şi care funcţionează şi astăzi. Ea deţine în continuare aceleaşi turbine Pelton cu care a fost dotată de la început. Locul este denumit „grebla” deoarece acolo se afla încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea o instalaţie denumită astfel, cu ajutorul căreia erau reţinuţi buştenii tăiaţi în amonte şi care erau plutăriţi pe Bârzava pentru aprovizionarea uzinelor cu combustibil. Castelul de apă aferent acestei centrale care deserveşte Combinatul Siderurgic este situat deasupra, pe dealul Ranchina, de unde legătura este făcută cu ajutorul a trei conducte forţate cu un diametru de 900 mm şi o lungime de 600 m.

Tot în cartierul Länd, pe Str. Cireşului nr. 75, este fostul azil de bătrâni (apoi Şcoala generală nr. 4), care datează de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Înaintea ieşirii din oraş, pe partea stângă, se află, acum în părăsire, vechiul ştrand al Reşiţei. El a fost amenajat în 1929 de către membrii Asociaţiei turistice reşiţene („Prietenii naturii”), prin muncă voluntară, în pitoreasca şi împădurita vale a Bârzavei. A fost timp de multe decenii un centru de recreere de primă importanţă pentru reşiţeni. Printre conducătorii respectivei asociaţii şi deci cei mai activi participanţi la amenajarea acestui ştrand s-au numărat atunci Adalbert Rotter, Stefan Haudek, Julius Scheda, Anton Strobl şi fraţii Otto şi Stefan Ringeisen.

Aceste monumente sunt astăzi martorii principali ai trecutului Reşiţei şi din acest motiv ar trebui ca, măcar de acum înainte, să le acordăm importanţa care li se cuvine.

Dr. **Tiberiu Ciobanu**
(Timişoara)

Istoria Banatului Medieval reflectată în opera lui Ion Stoia-Udrea

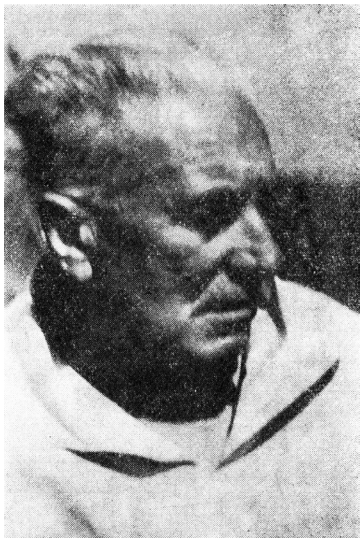

Amploarea cercetărilor istoriografice din Banat (efectuate în perioada cuprinsă între anii 1918-1948), arată că intelectualii bănăţeni au dovedit o largă deschidere spre istorie şi, mai mult, chiar o puternică vocaţie pentru investigarea istorică. Printre cercetătorii de seamă ai istoriei medievale bănăţene se numără şi Ion Stoia-Udrea de la a cărui trecere la cele veşnice se împlinesc în acest an patru decenii. El s-a născut la 25 decembrie 1901, în localitatea Greoni din judeţul Caraş-Severin, urmând şcoala primară şi o parte din studiile gimnaziale în satul natal. Cursurile liceale şi le va face la Biserica Albă (azi în Serbia), Braşov şi Lugoj, iar cele universitare la Facultatea de Litere şi Filosofie din Bucureşti (între 1920-1924). În anul şcolar 1924-1925, a funcţionat ca profesor la Balcic (azi în Bulgaria) şi din 1925 până în 1927 a fost angajat pe un post de profesor la Liceul „General Ion Dragalina” din Oraviţa. Începând cu 1925 a îndeplinit funcţia de redactor la „Opinia noastră” din Oraviţa, iar în 1926 – câteva luni – a fost la Viena pentru cercetări istorice referitoare la istoria României. Aceste investigaţii le va continua periodic (în inervalul cuprins între anii 1927-1930) în arhivele din Viena şi Budapesta. Tot în această perioadă el a urmat cursuri de actorie şi regie în Germania, la München şi la Berlin. În intervalul 1930-1931, Ion Stoia-Udrea va funcţiona ca redactor la „Vestul” din Timişoara. Începând din luna mai 1932, în Timişoara, editează gazeta „Vrerea”, care, din anul 1933, a devenit revistă săptămânală de informare politică, economică şi culturală (cea mai importantă publicaţie culturală timişoreană din perioada interbelică). Aceasta îşi va înceta apariţia în anul 1938, fiind interzisă datorită faptului că Ion Stoia-Udrea s-a manifestat plenar ca membru în Comitetul provizoriu al „Ligii împotriva războiului”. Va fi reînfiinţată după Al Doilea Război Mondial, în 1945, când va apărea,

sporadic, o scurtă perioadă, până în 1947. Atunci a fondat şi Editura „Vrerea". În 1948, gazeta „Vrerea" este suprimată din ordinul autorităţilor comuniste, care în anul următor îl vor aresta, de altfel, şi pe Ion Stoia-Udrea. Eliberat din închisoare în anul 1950, remarcabilul om de cultură se va retrage în satul natal, Greoni, după care va reveni cu domiciliul în Timişoara, ca în cele din urmă să se stabilească definitiv la Greoni, unde se va stinge din viaţă la 13 octombrie 1977. A fost unul dintre întemeietorii cenaclului literal-cultural-artistic, improvizat în Cafeneaua Spieluhr din Timişoara, care a stimulat dezvoltarea vieţii spirituale a oraşului. Aici, Ion Stoia-Udrea, împreună cu scriitorul Virgil Birou şi sculptorul Romul Ladea au constituit valorosul grup cunoscut sub numele de „Trifoiul cărăşan". Personalitate puternică, polivalentă (poet, publicist, traducător, jurnalist, editor şi istoric), Ion Stoia-Udrea s-a bucurat de recunoaştere ca scriitor, fiind pus la locul cuvenit în cadrul istoriei literaturii. Din păcate nu acelaşi lucru s-a întâmplat şi cu Ion Stoia-Udrea ca istoric, căci lucrările sale istoriografice nu au fost valorizate până în prezent (aşa cum ar fi meritat), decât într-o mică măsură.

Dintr-un succint text (fără titlu), un cuvânt înainte al autorului la volumul ***Marginale la istoria bănăţeană***, Timişoara, 1940, se pot desprinde câteva idei ale lui Ion Stoia-Udrea privind concepţia sa asupra istoriografiei bănăţene de până la el, precum şi orientarea programului său istoriografic. Este evocată bogata istoriografie a Banatului, scrisă de autori străini, în limbile maghiară, germană şi sârbă şi este apreciată temeinicia profesională a acestor istorici, aşa cum este criticată aservirea lor faţă de unele interese politice naţionaliste: „O pleiadă de istorici şi literaţi – oameni de talent şi serioasă pregătire – timp de decenii, de veacuri chiar, s-au străduit să construiască o istorie aparte pentru această provincie, spre uzul şi folosul lor particular. Adunând cu toată meticulozitatea şi interpretând inteligent tot ceea ce le-a putut folosi, omiţând, ascunzând chiar, tot ce nu le-a fost pe plac, ca întâmplări, date şi dovezi, ei au plăsmuit o înfăţişare cu totul falsă a vieţii de peste veacuri a acestei provincii"[1]. Aceştia – după părerea lui Ion Stoia-Udrea – „au reuşit deplin să prezinte în faţa civilizaţiei vremii noastre, şi să o facă crezută, această imagine deformată a vieţii istorice a Banatului"[2]. Probabil că această constatare este prea critică. Exagerarea lui Udrea privind carenţele istoriografiei bănăţene precedente se răsfrânge şi asupra scrierilor istorice în limba română despre Banat, apărute până la Primul Război Mondial: „Istoriografia noastră, mergând tot pe făgaşurile tăiate de istoricii streini, nu a putut destrăma această mască, aşezată aşa de trainic peste înfăţişarea adevărată a Banatului"[3]. Este oarecum de mirare că omul de cultură Ion Stoia-Udrea – cel care pleda pentru subordonarea cercetării istorice adevărului istoric – nu descoperise în perioada pe care el o avea în vedere nici un drum propriu al istoriografiei româneşti despre Banat, nicio imagine cu „înfăţişarea adevărată" a acestui ţinut. Ion Stoia-Udrea este mai puţin sever cu orientarea istoriografică bănăţeană a vremii sale, în care el însuşi era integrat şi în care întrevede un program al cercetării istorice, posibil de urmărit chiar din studiile cuprinse în volumul prefaţat. „Abia în ultimii ani – scrie el – cercetări noi, întreprinse cu totul pe alte baze, au reuşit, schimbând chiar unghiul de perspectivă prin care au fost privite lucrurile, să provoace o serie întreagă de spărturi în eşafodajul înălţat cu atâta grijă de literatura istorică veche, scoţând la iveală o altă înfăţişare nebănuită până aici, dar absolut reală şi definitivă a epocilor şi întâmplărilor. În aceste străduinţe se încadrează şi studiile cuprinse în volumul de faţă"[4]. Fiind, totuşi, conştient că „studiile" cuprinse în acel volum nu erau la înălţimea pretenţiilor unei istoriografii de marcă, moderne, Udrea face câteva precizări: materialele „nu sunt lucruri definitive, unele sunt abia dibuiri", dar „ele marchează drumul spre dezvelirea deplină a adevărului istoric dincolo de orice mistificare, asupra trecutului acestui colţ de ţară"[5]. Mai mult chiar, „un pas înainte pe acest drum" avea să-l constituie un volum viitor – „pus sub tipar deja, cu titlul ***Coase desdoite***" – care nu a mai apărut şi despre care nu se mai face nici o menţiune[6]. Referindu-se la lucrarea ***Coase desdoite***, Udrea îşi face cunoscută concepţia istorică, pledând pentru reconstituirea din trecut „a vieţii stării de jos, a elementului fără istorie, în momentele ei de răbufnire la suprafaţă, de învolburare întru răzvrătire şi răscoală"; aici vedea el „fixate", chiar şi „fragmentar, cadrele noii prezentări istorice a provinciei"[7]. Ion Stoia-Udrea – omul de largă cultură – a excelat prin variate proiecte şi planuri de viitor. El se remarcase în timpul vieţii sale şi prin multele anunţuri – verbale şi în presă – privind definitivarea a numeroase lucrări de istorie, istorie a artei, literatură, care n-au mai apărut niciodată şi pe care nimeni nu le-a văzut în manuscris. O asemenea lucrare este anunţată şi în textul introductiv la ***Marginale la istoria bănăţeană***, ca fiind în curs de elaborare. Titlul său ar fi fost ***Încercare pentru o istorie sinceră a Banatului***, iar scopul ambiţios al lui Udrea ar fi fost ca prin ea să elaboreze „istoria completă şi definitivă a acestui ţinut"[8]. Volumul în discuţie al lui Ion Stoia-Udrea, ***Marginale la istoria bănăţeană***, nu a fost constituit din studii propriu-zise, ci din comentarii pe marginea unor aspecte din trecutul acestei provincii. Mare parte din aceste *marginalii* sunt eseuri cu un pronunţat caracter jurnalistic, având un stil alert, plin de vervă şi o cuceritoare vioiciune spirituală. Încă în primul eseu, ***Comori regăsite***, cuprins în volum, apare una din aserţiunile pe care Udrea a susţinut-o de repetate ori, anume că la venirea austriecilor în Banat, teritoriul acestuia nu a fost aproape pustiu – aşa cum se arăta în istoriografia austriacă – sălbatic, plin de mlaştini, necultivat şi în cea mai mare parte nelocuit. Nu credea că fusese vorba despre o ţară a nimănui, pe care austriecii ar fi populat-o şi civilizat-o. „Pentru românismul de aci – scrie el – stăpânirea turcească nu a însemnat un dezastru, după cum nici acea imagine a unui Banat părăginit, mort,

bântuit de miasmele nesfârşitelor întinderi mocirloase, lipsit de populaţie stabilă, acea clasică înfăţişare de ţară pustie şi deci a nimănui, a provinciei noastre de la începutul veacului al XVIII-lea, nu a izvorât dintr-o strictă cercetare a realităţilor istorice, ci din nevoia stăpânirei austriece de a găsi cu orice preţ o justificare pentru menţinerea acestei noi cuceriri”[9]. Stăpânirea otomană – consideră Udrea – a înlăturat doar clasa nobiliară, adică existenta construcţie de la suprafaţă a societăţii, lăsând neatinsă temelia, starea de jos a ţărănimii care era românească, ea rămânând aici, să dăinuiască, fiind producătoare de bunuri necesare pentru ocupanţii turci. O parte din istoriografia maghiară, contemporană lui Ion Stoia-Udrea, susţinea că în epoca anterioară turcilor, în Banat predomina demografic populaţia maghiară. Populaţia românească s-ar fi impus numeric în Banat numai în timpul stăpânirii otomane şi în perioada care a urmat după aceea. Turcii au favorizat, chipurile, elementul românesc şi, în schimb, au nimicit complet populaţia maghiară de aici. Faţă de asemenea absurdităţi, Udrea pune o întrebare retorică: Cum se va fi întâmplat ca turcii să prăpădească populaţia maghiară din Banat „fără însă să o nimicească şi dincolo de Tisa, până la Buda, cu toate că între paşalâcul Budei şi cel al Timişoarei nu ştim să fi fost nici o diferenţă esenţială de administrare, de politică de stat sau de tratament faţă de neamurile băştinaşe?”[10]. Istoricii români ar putea răspunde acestor opinii tendenţioase ale istoricilor maghiari – crede Udrea – numai dacă ar trata trecutul Banatului „prin prisma realităţilor sociale de atunci, prin prisma sistemului politic al vremurilor acelora”[11]. El încearcă, dintr-o asemenea perspectivă, să pună în lumină câteva adevăruri istorice referitoare la Banat, care să stabilească rolul populaţiei româneşti aici de-a lungul timpului. Începe prin a arăta că procesul penetraţiei şi aşezării elementului maghiar în părţile bănăţene a durat destul de mult şi a înaintat treptat de la linia Mureşului spre Dunăre şi apoi spre munte. Nu s-au întemeiat aşezări cu populaţie numeroasă, compactă maghiară, ci puncte de sprijin cu caracter militar, care să-i sprijine ca noi stăpâni ai pământurilor cucerite şi ca demnitari în administraţia Regatului Ungar. Aceştia s-au constituit în „clasa suprapusă – mai târziu încadrată în sistemul feudal şi devenind astfel clasă nobiliară – luând locul vechei stări suprapuse slavo-române. Masele mari ale populaţiei, starea de jos au rămas şi pe mai departe supuse ca până aci, numai că au schimbat stăpânii”[12]. Populaţia aceasta autohtonă majoritară era producătoare de bunuri pentru noii stăpânitori. Se subliniază faptul că ungurilor le-a lipsit capacitatea numerică pentru a face colonizări aici cu populaţie maghiară, ei fiind un popor mic, organizat în principal ca forţă militară, nemaiavând atunci un excendent de populaţie destinată agriculturii şi creşterii animalelor. Udrea accentuează că „teritoriile ocupate de unguri au fost mai vaste decât capacitatea lor de expansiune”[13]. Datorită deficitului demografic, „primii regi, începând cu Sf. Ştefan şi următorii, până şi cei din case străine, nu numai că duc o politică de largă toleranţă faţă de străini, ci caută chiar să-i ademenească, prin diferite mijloace, ca să vină şi să se aşeze aci”[14]. Prin urmare – concluzionează Ion Stoia-Udrea – în prima epocă maghiară în Banat şi continuând până în faza ocupaţiei otomane, românii au format grosul populaţiei, masa covârşitoare, muncitoare, pe când ungurii, un număr mic, alcătuiau numai clasa nobiliară, stăpânitoare. Chiar şi aceasta – adaugă el – nu era în întregime de origine etnică maghiară, fiindcă o bună parte a sa provenea, pe de o parte, din maghiarizarea unor elemente venite aici din Apus şi, pe de altă parte, din maghiarizarea cnezilor autohtoni care au fost investiţi cu titlu nobiliar. Faptul că, din documentele maghiare reiese – de altfel, în mod părelnic – că, până la cucerirea otomană a Banatului, aici este semnalată prezenţa unei mari populaţii maghiare se explică – spune el – prin starea vitregă în care se găsea populaţia românească, în „zdrobitoare majoritate”, dar lipsită de drepturi, „deci fără însemnătate politică şi socială”[15]. În acte de donaţii, adeveriri de drepturi de proprietate, judecăţi din diferite pricini, în documente militare şi de administraţie, apare „numai nobilimea, căci ea singură are moşii, ea se îngrijeşte de oaste, ea singură administrează şi merge la judecăţi, în timp ce iobagul nu are moşie, de judecat îl judecă nobilul, funcţii administrative nu poate îndeplini, iar la război merge anonim”[16]. Din cauza aceasta – îşi continuă autorul argumentaţia – onomastica documentelor nu poate fi decât ungurească, „iar concluzia că şi populaţia, în zdrobitoare majoritate, a trebuit să fie maghiară, pare foarte logică”[17]. Udrea sesizează şi specificul dominaţiei otomane: turcii, ca peste tot în zonele cucerite, nu au recunoscut nici în Banat vechea ierarhie socială, trecând pământurile în proprietatea sultanului, concret a reprezentanţilor săi; prin urmare, „starea de sus, clasa nobiliară, e silită să plece (...) în pribegie în alte părţi, în Ungaria sau Transilvania”[18]. Aşa se explică – spune Udrea – faptul că ungurii au dispărut din Banat în acea perioadă, iar românii – marea masă a populaţiei – au rămas mai departe aici, unde, sub ocupaţie turcească, mai ales în ultima sa parte, au avut o viaţă chiar mai bună decât în epoca stăpânirii maghiare şi a unor răstimpuri din vremea Imperiului Austriac. Când turcii au părăsit Banatul şi când aici s-a instalat administraţia austriacă, vechea clasă conducătoare – spahiii – a plecat, pe când starea de jos, adică populaţia băştinaşă a românilor, a rămas pe loc – spune Udrea. „La sfârşitul stăpânirei turceşti – pe întreg teritoriul Banatului nu se găseşte nici un singur sat maghiar măcar. Istoricii maghiari recunosc, fără ezitare, acest adevăr istoric”[19]. Cu toate acestea, unii dintre ei consideră că teritoriul Banatului a avut în timpul ocupaţiei turceşti populaţie majoritară maghiară, ei continuând „să-l numească ca «pământ maghiar»” – adaugă Udrea. Pornind de la ideea – socotită de el inadecvată – că austriecii „au eliberat” Banatul de sub turci, Ion Stoia-Udrea glosează asupra termenilor „eliberează”, „eliberat”, „eliberare”, arătând că nu sunt

folosiţi potrivit încărcăturii lor semantice: „Este foarte ciudată şi această «eliberare». În definitiv pe cine au «eliberat» austriecii? La data aceea pe pământul Banatului, după afirmaţiile unanime ale tuturor istoricilor de toate naţiile, existau numai sate valahe. Eliberarea Banatului ar fi însemnat, deci, o repunere în toate drepturile ei sociale şi politice a naţiei, a ţărănimii valahe de aici”[20]. Nu s-a întâmplat însă aşa, căci ţăranii români, în timpul stăpânirii austriece din secolul al XVIII-lea, au fost supuşi atâtor apăsări, încât au fost nevoiţi să se răscoale de două ori, în anii 1738-1739 şi în 1788, când „s-au aliat cu turcii, de care au fost «eliberaţi», împotriva «eliberatorilor»!” – punctează sarcastic Ion Stoia-Udrea. În eseul ***Revizuiri*** din ***Marginale la istoria bănăţeană***, pentru a arăta că istoricii austrieci greşeau când prezentau ocupaţia turcească în Banat ca pe o cumplită năpăstuire, Udrea invocă realităţi incontestabile de epocă: otomanii, dându-şi seama că aici „au nevoie de o populaţie legată de pământ şi în bună stare”[21], au acordat prin „iradeie imperială” dreptul de moştenire şi vânzare-cumpărare a loturilor din folosinţa ţăranilor din Banat, punând în modul acesta proprietăţile de pământ ale acestor raiale (= supuşi creştini) aproape pe aceeaşi treaptă cu acelea ale ţăranilor liberi musulmani[22]. Un asemenea regim funciar, echivalent cu un fel de împroprietărire, a atras aici multă populaţie ţărănească din ţinuturile învecinate, crescând astfel considerabil în special numărul românilor din vilaietul Timişoarei[23]. Cu toate că nu a făcut parte din grupul cercetătorilor timişoreni constituit în jurul „Revistei Institutului Social Banat-Crişana”, condusă de Cornel Grofşorean, Ion Stoia-Udrea considera că cea mai fertilă orientare istoriografică este una care are în prim plan istoria socială. Se referea adesea la cei mulţi, la masele producătoare, iar concepţia aceasta îi servea şi pentru reconstituirea istoriei populaţiei româneşti în Banat în timpul ocupaţiei turceşti. El spune că, dacă s-ar fi avut în vedere doar „o istorie a nobililor”, s-ar fi pierdut esenţialul, fără să se ajungă la nici un rezultat. Tot din perspectiva istoriei sociale, Udrea aduce în istoriografia românească din Timişoara perioadei interbelice conceptul de „intraistoric”, preluat din lucrarea ***L'essence de l'Espagne*** de Unamuno[24]. În lumina acestui concept ar trebui – după el – prezentată istoria provinciilor ciscarpatine (adică Banat, Transilvania, Crişana, Maramureş): „Istoria adevărată a provinciilor acestea o alcătuieşte trăirea peste ani şi veacuri a celor mulţi, a mulţimei fără nume, a milioanelor de iobagi, care se nasc şi mor pe brazdele nenumăratelor pluguri, a mulţimii fără de istorie, a elementului «intraistoric» care se scoală şi iese la câmp odată cu soarele. Istoria adevărată a provinciilor ciscarpatine o constituie luptele de emancipare socială a iobagilor, şi această istorie este o istorie românească, căci iobăgimea ciscarpatină este valahă – nimeni nu poate contesta acest adevăr. Este inutil să mai amintim răscoalele şi să mai pomenim numele capilor acestor răscoale. Nu pot fi decât nume valahe”[25]. El a ilustrat această concepţie publicând în revista „Înnoirea” din Arad (nr. 7-8, 1937) articolul ***Răscoala din anul 1594***, în care susţinea că la această revoltă îndreptată împotriva turcilor au participat şi mase de români (nu numai sârbi) şi că Iancul Halabur, viteazul de la asediul Vârşeţului, a fost de origine română. Asupra acestei probleme revine cu un material intitulat ***Cine s-a răsculat la 1594 în Banat?***, material inclus în volumul ***Marginale la istoria bănăţeană***. Intervenţia aceasta cu caracter polemic a fost provocată – mărturiseşte Udrea – de o conferinţă a profesorului D.I., susţinută la Becicherecul Mare. Acesta contesase participarea românilor la răscoala din 1594 pe motiv că atunci abia ar fi existat un număr neînsemnat de „vlahi” prin părţile Banatului şi că Iancul Halabur „a fost sârb neaoş de nu ştiu câte generaţii”[26]. Udrea mărturiseşte că „demontarea” articolului său de către personajul ascuns în spatele unor iniţiale (probabil o creaţie fictivă a lui Udrea însuşi!) l-ar fi pus „în mare încurcătură”, pentru că respectivul conferenţiar ar fi adus în sprijinul opiniei sale lucrările unor istorici reputaţi, precum sunt Pesty Frigyes şi Horváth Mihály, dar, mai ales, ale unor istorici români de notorietate, cum sunt George Popoviciu, dr. Ioan Sârbu şi Ştefan Meteş. Nu este cazul să lămurim aici dacă Udrea a fost efectiv provocat sau dacă s-a autoprovocat pentru a adopta o formulă stilistică mai captivantă pentru cititor. Importante sunt argumentele sale, susţinute în replica dată misteriosului profesor D. I., conferenţiar la Becicherecul Mare, adică la Zrenjanin, în Serbia, care susţinea că participanţi la acea răscoală au fost numai sârbii, având conducători exclusiv din rândurile lor. Pe scurt, evenimentele din 1594 s-au întâmplat astfel: Sigismund Báthory, principele Ardealului, prin omul său George Palatici, ban al Lugojului, îndeamnă la răscoală pe românii şi sârbii din ţinuturile timişene, aflate pe atunci sub stăpânire turcească. În urma acestei acţiuni, timişenii au trimis la „Sigismunt” Báthory o delegaţie condusă de Vlădica Todor (probabil un episcop al Ineului sau al Lipovei). Delegaţia primeşte asigurarea sprijinului militar al principelui şi, totodată, un steag în semn de acceptare a protectoratului. Sub steagul ridicat de Vlădica Todor, împreună cu Doţian, Ioan Lugasi, Petru Majsocz şi Iancul, s-au adunat 1.000-1.500 de răsculaţi, care au eliberat de sub turci cetăţile Ohad şi Dobra, ocupând apoi, în Banat, Becicherecul şi tot ţinutul până la Dunăre. Cele patru încercări ale paşei de Timişoara de a înăbuşi răscoala s-au soldat cu grele înfrângeri ale armatei turceşti, aceasta pierzând circa 25.000 de luptători. Răscoala a fost condusă de banul Sava, Veli Mironith şi Vlădica Todor, după cum rezultă dintr-o scrisoare a acestora, din 13 iunie 1594, adresată lui Sigismund Báthory. Acesta din urmă ezita mereu să trimită ajutor militar, de aceea, până la urmă, răsculaţii au fost înfrânţi, neputând să reziste armatei otomane (mult superioară numeric) mobilizate împotriva lor. La asedierea Vârşeţului de către răsculaţi, în loc de bătălie, s-a desfăşurat un duel între românul Iancul Halabur şi Aga din cetate, acesta din urmă fiind învins şi apoi ucis. Hasan

– noul Paşă al Timişoarei – a mobilizat o armată de 30.000 de oşteni, cu care i-a biruit la Becicherec pe cei 4.300 de răsculaţi[27]. În replica propriu-zisă dată profesorului D.I., Udrea procedează sistematic. „Prima obiecţiune" a conferenţiarului: în „studiul" (de fapt articolul – n.n. T.C.) apărut în „Înnoirea", Udrea „n-a dat nici un fel de note sau indicaţii bibliografice"[28]. S-a întâmplat astfel – spune Udrea – pentru că spaţiul restrâns al publicaţiei arădene nu i-a îngăduit să facă trimiterile bibliografice. Dar, după cum a indicat într-o notă la acel material, în „Înnoirea" a publicat numai un rezumat al studiului său despre această răscoală, care face parte dintr-o amplă lucrare despre revoltele ţărăneşti din Banat, intitulată ***Coase desdoite***, „în curs de apariţie (anunţa el, în 1937! – n.n. T.C.) şi care cuprinde o foarte bogată bibliografie a tuturor răscoalelor bănăţene, descrise în acel volum"[29]. Urmează o precizare lămuritoare a lui Ion Stoia-Udrea: „Fapt este că apariţia volumului, anunţată încă de atunci, a întârziat destul de mult, şi probabil va mai întârzia, însă din motive absolut streine de voinţa mea"[30]. Întârzierea s-a dovedit până la urmă *sine die*, iar volumul anunţat de atâtea ori de Ion Stoia-Udrea a apărut „la calendele greceşti"! Cât despre bibliografia răscoalei din 1594, Ion Stoia-Udrea realizează o impresionantă demonstraţie de erudiţie istoriografică, pe care, din păcate, nu a folosit-o pentru definitivarea unor lucrări pe măsura vocaţiei sale. În această demonstraţie, el dovedeşte că „preopinentul" său, profesorul D. I., cunoaşte şi citează doar o mică parte din lucrările în cauză, pe care le valorifică doar pentru informaţiile referitoare la sârbi. Stoia reia aceste lucrări – de Pesty Frigyes, Horváth Mihály, Szilágyi, dr. Ioan Sârbu, Ştefan Meteş, George Popoviciu – la care adaugă studii sau documente publicate de Theodorus de Bry Leodiensis, Fesler, Bárány Ág., Szalay, Bölm, Milleker, Szentkláray, Iványi şi, în sfârşit, două izvoare documentare rare: ***Ioanis Decii Barovii Comentarii de Rebus Ungaricis*** (scrisă între anii 1592-1598, de un erudit care a trăit la curtea lui Sigismund Báthory şi care era, deci, bine informat despre acea răscoală) şi **Wolfgangi de Bethlen** ***Historia de Rebus Transsylvanicis*** (cunoscută, mai ales, în ed. a II-a, Cibinii 1783, vol. III, p. 183 şi urm. şi 2.224 şi urm.), „scrisă cu vreo trei sferturi de veac mai în urmă, de acest W. de Bethlen, care a fost cancelar al Ardealului şi ca atare avea la îndemână toate documentele vremii. Ambele lucrări descriu amănunţit mersul răscoalei şi vorbesc clar şi răspicat ca de o mişcare româno-rasciană"[31]. Celeilalte „obiecţiuni", referitoare la originea română a lui Iancul Halabur, i se dă o replică mai puţin convingătoare, fără suport sigur în etimologia poreclei de Halabur. În lucrarea lui Ştefan Paşca ***Nume de persoane şi nume de animale în Ţara Oltului***, Bucureşti, 1936, se arată că în limba sârbă există termenul „halabură", luat din limba turcă. Dar Udrea invocă articolul hotărât enclitic folosit la numele Iancu, care este întâlnit numai în onomastica românească. La toţi istoricii care scriu despre răscoala din 1594 apare numele de *Iancul*. Pe lângă argumentul lingvistic, apare şi unul istoric, de sorginte documentară: „într-o conscripţie a Comitatului Satu Mare, datând din anul 1553 şi aflătoare în Arhivele Statului (Országós Levéltár) din Budapesta – şi anume la Conscript, Dicalis Tom. 61 – printre nobilii proprietari din acest comitat se află Halabor Ştefan, proprietar a «8 porţi». În toată această listă de nobili nu există un singur sârb. Români da, mai mulţi"[32]. Cea mai importantă lucrare a lui Ion Stoia-Udrea despre Banatul medieval este intitulată ***Banatul în prima jumătate a mileniului nostru*** şi a fost publicată în ***Studii şi documente bănăţene de istorie, artă şi etnografie***, vol. I, fasc. 1, Editura „Vrerea", Timişoara, 1943. Studiul începe cu critica făcută acelor istorici români care s-au ocupat de această perioadă istorică, dar au neglijat problema continuităţii elementului românesc în Banat. Îndreptarea acestei situaţii se poate face – susţine Udrea – prin concentrarea cercetării asupra clasei sociale de jos, aceea a ţărănimii. În continuare, se oferă date concludente despre ocupaţiile locuitorilor, formele de organizare administrativ-politică, cetăţile existente în Banat, întinderea şi graniţele voievodatului lui Glad. Ion Stoia-Udrea consideră că Glad ar fi fost de origine bulgară, fiind născut la Vidin[33], unde, de altminteri, Anonymus spune că acest „duce" s-ar fi botezat. Acceptând anul 896 ca moment al conflictului dintre Glad şi căpeteniile lui Arpad, Udrea comite o eroare istorică. Conflictul militar între Glad şi cetele ungare nu putea să aibă loc în anul în care triburile maghiare, conduse de Arpad, s-au aşezat în Câmpia Panonică şi când plănuiau raiduri de pradă spre Europa Centrală şi Occidentală. Astăzi, în urma coroborării unor date şi evenimente istorice din acea perioadă, se poate trage concluzia „că expediţia importantă contra Banatului va fi fost prin 934, când protagoniştii ei şi-au îndreptat apoi atacul şi spre Grecia, într-o campanie mai lungă pomenită de izvoarele bizantine şi de una din versiunile cronicii kievene ***Povestea anilor trecuţi***"[34]. Udrea consideră că, în urma înfrângerii lui Glad, care devine vasal ungurilor, „înjghebarea politico-socială slavo-română condusă de el n-a suferit nici o schimbare"[35]. Ungurii se mulţumeau cu contribuţia voievodatului, ca vasal, dările pentru unguri fiind în produse[36]. Prezentând ducatul bănăţean din timpul lui Ahtum, Ion Stoia-Udrea aminteşte că, în ***Legenda Sfântului Gerard***, ducele apare ca un autarh foarte bogat. El avea mari proprietăţi agrare, numeroase herghelii de cai, cirezi de vite şi turme de oi. Ahtum dispunea de o reşedinţă voievodală la Morisena (Cenadul de astăzi), era înconjurat de numeroşi curteni (feudali). La Morisena exista şi o episcopie ortodoxă. Voievodul avea o armată bine organizată şi întreţinea relaţii diplomatice cu Bizanţul. Puterea economică şi armata de care dispunea l-au determinat pe Ahtum să adopte o atitudine de sfidare faţă de regele Ştefan I cel Sfânt al Ungariei (ce a domnit din 997 până în 1038, însă ca rege abia din anul 1000 [până în acest an purtând doar titlul de principe sau mare duce al maghiarilor]). Udrea nu aminteşte anul când armata regelui Ştefan I al Ungariei,

condusă de „transfugul" Csanád, l-a atacat pe Ahtum. El nu insistă asupra acestei confruntări, ci este preocupat să sublinieze ideea că, după înfrîngerea lui Ahtum şi ocuparea Banatului de către unguri „începe expansiunea elementului maghiar în acest ţinut"[37].

Lucrările mai recente plasează evenimentele respective în anii 1028-1030, când este greu să se vorbească despre o ocupare efectivă a întregului Banat, ca şi despre o reală „expansiune a elementului maghiar". Aceste procese erau atunci abia la început. De fapt, chiar Udrea arată că nobilimea maghiară s-a putut aşeza atunci în Banat numai în raport cu donaţiile făcute de regele Ştefan I, donaţii care au fost sporadice, pentru că proprietăţile feudale în Banat aparţineau nobilimii valahe; or regele maghiar nu putea dispune de aceste proprietăţi decât printr-o deposedare forţată, pe care nu ar fi putut-o face, pentru că nu avea nici un interes să ridice nobilimea română împotriva lui[38]. Afirmaţiile de mai sus sunt mai mult deducţii logice ale autorului decât argumente istorice bazate pe surse şi stau mărturie pentru stadiul unei anumite istoriografii militante, de popularizare. Pe de altă parte, cercetările recente arată că, în principiu, Udrea nu se înşela când afirma că regele Ştefan I nu a putut guverna efectiv Banatul: „După 1028-1030, în ciuda morţii lui *Ahtum*, a înfiinţării episcopiei catolice şi a instalării unui trimis regesc la *Morisena*-Cenad, lucrurile nu au apucat să se schimbe prea mult în Banat. Biserica de rit răsăritean a trecut pe plan secund, casa regală stabilind poziţia privilegiată a bisericii romane şi acordând acesteia importante donaţii. Pe când noile realităţi păreau să se consolideze, a intervenit moartea regelui Ştefan I (1038), după care au izbucnit în regat puternice lupte interne şi s-au manifestat tendinţe ale împăraţilor germani de a supune statul maghiar"[39]. Este de reţinut poziţia critică pe care Ion Stoia-Udrea o ia faţă de istoricul maghiar Szentkláray, care plasa existenţa comitatului Caraş în Banat „încă din timpul lui Ştefan I"[40]. Istoricii care au cercetat existenţa comitatelor în Banat au ajuns la concluzia că această formă de organizare teritorială, de origine străină a fost introdusă în zona Caraşului în secolul al XII-lea[41]. După supunerea Banatului de către regatul maghiar condus de regele Ştefan I, situaţia de aici s-a înrăutăţit tot mai mult datorită războaielor pe care regii apostolici maghiari le-au dus cu Bizanţul. Punctul culminant al degradării situaţiei social-economice în Banat l-a constituit năvălirea tătarilor în 1241. Unii istorici au considerat invazia tătară drept un factor distructiv total, care ar fi depopulat complet vaste regiuni, uşor de colonizat apoi cu „valahi nomazi", veniţi dinspre Balcani. Ion Stoia-Udrea subliniază şi el gravele distrugeri ale invaziei tătare[42]. Astăzi se ştie mai clar că tătarii au distrus masiv bunuri materiale, îndeosebi fortificaţii, că au aprins şi aşezări, pentru a se impune prin frică şi teroare, că au ucis pe cei care li s-au opus, că au şi cruţat populaţia producătoare, pentru a o putea spolia. Martorul ocular al evenimentului din 1241, misionarul catolic Rogerius, consemnează în lucrarea ***Carmen miserabile*** că populaţia care s-a adăpostit şi a scăpat cu viaţă a fost cruţată de tătari, pentru că aceştia aveau nevoie de braţe de muncă care să le asigure cantitatea de alimente necesară. Aşadar, nu a putut fi vorba de o exterminare totală care să ducă la întreruperea procesului de locuire în Banat. Ion Stoia-Udrea a acordat o atenţie specială districtelor ca forme de organizare administrativ-teritorială româneşti, văzând în acestea elementul de bază al procesului de continuitate a populaţiei româneşti în Banat. „Pentru regiunea montană şi cea a dealurilor, până unde se întind districtele valahe – scrie Ion Stoia-Udrea – credem că nimeni nu se gândeşte să conteste, nu numai majoritatea absolută, ci aproape exclusivitatea elementului românesc"[43]. Dar şi „la câmpie – adaugă el – deşi înfăţişarea etnică se împestriţează mai mult, totuşi nu aşa de tare, ca să poată ascunde complet fondul care şi aici este tot românesc". Astfel o diplomă de la 1375 a lui Ludovic I se adresează „militibus, nobilus, clientibus, et valachalibus, et aliis familiis in comitatu seu districtu Temeskuz", ceea ce denotă că elementul românesc liber – iobagilor nu li se făceau astfel de apeluri oficiale – era destul de numeros şi răspândit în ţinutul Timişului. De altfel, tot în cuprinsul comitatului Timiş găsim amintite în veacul al XV-lea şi districtele valahe – afară de cele opt severinene – „Swdya, Monostor, Bosar, Supan şi Twerd"[44], adică Sudea, Mănăştiur, Jupani şi Fârdea. Luat în ansamblu, studiul lui Ion Stoia-Udrea, ***Banatul în prima jumătate a mileniului nostru***, se constituie într-o reuşită incursiune în istoria Banatului medieval până la cucerirea acestuia de către turci. Lucrarea este elaborată după cerinţele metodologice din anii ´40 ai veacului trecut. Temeinica documentare este evidentă, făcându-se trimiteri la sursele de bază ale istoriei medievale din aceste părţi ale Europei. O deficienţă a aparatului critic este totuşi lipsa anului apariţiei la unele lucrări. Istoricul, scriitorul, traducătorul, editorul, jurnalistul şi eseistul Ion Stoia-Udrea nu a fost un cercetător propriu-zis al Evului Mediu bănăţean, dar s-a aplecat cu pricepere asupra epocii, a popularizat trecutul deopotrivă cu metoda istoricului şi a literatului, făcând din articolele şi eseurile sale relatări alerte, vii, plăcute pentru cititor. Ca toată generaţia sa, copleşită de împlinirea Marii Uniri, dar concomitent profund afectată de revizionism şi de răpirile teritoriale din 1940, a fost obsedat de drepturile istorice ale românilor în teritoriile unite cu Regatul României la 1918, mai ales ale românilor din Banat. Nu este vorba aici de naţionalism şovin, ci de un profund şi autentic sentiment naţional, de convingerea fermă că statul naţional este cadrul firesc de dezvoltare, organizare şi conservare a poporului român. Exagerările ivite uneori la Udrea – ca şi la confraţii săi – în focul argumentaţiilor nu fac decât să confirme această idee şi să-i înscrie pe toţi în contextul general european al epocii.

NOTE

1 **Ion Stoia-Udrea**, *Marginale la istoria bănăţeană*, Editura Institutului Cultural de Vest, Timişoara, 1940, p. 5.
2 *Ibidem.*
3 *Ibidem*, p. 6.
4 *Ibidem.*
5 *Ibidem.*
6 Credem că titlul *Coase desdoite,* Ion Stoica-Udrea l-a avut în vedere pentru o lucrare despre marea răscoală antihabsburgică din Banat (1738-1739), temă care l-a obsedat mulţi ani, dorind să scrie un studiu amplu despre acest eveniment istoric şi totodată să creeze un mare poem cu acest subiect. Pe tema aceasta a publicat doar un studiu intitulat *Veacul de foc* (în „Vrerea", anul VII, nr. 1-2, ian.-feb. 1941) şi placheta de versuri *Veacul de foc, poem dramatic* (Editura „Vrerea", Timişoara, 1945).
7 **Ion Stoia-Udrea**, *Marginale la istoria bănă-ţeană*, p. 6; În studiul „Veacul de foc", publicat în „Vrerea", nr. 1-2, 1941, p. 1, el afirmă că „istoria nu poate fi decât aceea a trăirii şi evoluţiei, peste veacuri şi milenii chiar, a elementului de continuitate de pe acest pământ, a ţărănimii".
8 **Ion Stoia-Udrea**, *Marginale la istoria bănăţeană*, p. 6.
9 **Ion Stoia-Udrea**, *Comori regăsite*, în *Marginale la istoria bănăţeană*, p. 11.
10 **Idem**, *Pe marginea unei discuţii* în *Marginale la istoria bănăţeană*, p. 25.
11 *Ibidem*, p. 26.
12 *Ibidem.*
13 *Ibidem*, p. 26-27.
14 *Ibidem*, p. 27.
15 *Ibidem*, p. 29.
16 *Ibidem.*
17 *Ibidem.*
18 *Ibidem,* p. 30.
19 **Ion Stoia-Udrea**, *O mare ficţiune istorică: Hungaria Millenaris*, în *Marginale la istoria bănăţeană*, p. 77.
20 *Ibidem.*
21 **Ion Stoia-Udrea**, *Revizuire*, în *Marginale la istoria bănăţeană*, p. 91.
22 *Ibidem.*
23 În studiul *Consideraţii administrativ-fiscale cu privire la perioada ocupaţiei otomane în Banat 1552-1716* de Nicolae Săcară şi Florin Ban, se arată că „această primă împroprietărire în Banat (...) a produs o fierbere de nedescris în rândul ţărănimii din ţinuturile învecinate ale Banatului (...) şi a adus într-un singur an peste 5.000 de familii de emigranţi în Banat, în majoritate români, slăbind considerabil cordonul militar de pe Tisa şi Mureş, de unde au fugit multe familii pentru a se pune sub ocrotirea sultanului" (p. 112).
24 Miguel de Unamuno (1864-1936), scriitor şi filosof spaniol, profesor universitar la Salamanca, iniţiator al existenţialismului în Spania.

(Continuare în pag. 58)

Dr. **Constantin-Tufan Stan**
(Lugoj)

110 ani de la Marea Răscoală din 1907. Ecoul marii tragedii în presa de expresie română din Banat (1)

În primăvara lui 2017 s-au împlinit 110 ani de la Marea Răscoală a ţăranilor români (declanşată în 8/21 februarie 1907 în urma incidentului din satul botoşănean Flămânzi), punct culminant al unei serii de mişcări revendicative iniţiate, la sfârşitul secolului XIX, de „talpa ţării". Martor al evenimentelor a fost şi pianistul-compozitor lugojean Liviu Tempea (1870-1946), stabilit în acea perioadă la Bucureşti, unde activa ca profesor de pian, pianist-concertist şi pianist-corepetitor la Societatea Corală „Carmen", aflată sub direcţia lui D. G. Kiriac, după un stagiu petrecut la Iaşi ca student la Conservatorul de Muzică şi Declamaţiune şi membru în Corul Mitropolitan al lui Gavriil Musicescu. Cronicar muzical de talent în presa culturală a Bucureştilor („Sămănătorul", „Revista noastră"), cu un condei briliant, îndelung exersat şi stilat, Liviu Tempea ne împărtăşeşte în amintirile sale (publicate la Timişoara, în 1942-43 – după Dictatul de la Viena –, în „Vestul", „Dacia" şi „Voinţa Banatului") câteva impresii şi aprecieri privind gravele tulburări din societatea românească, încercând să desluşească şi cauzele care au stat la baza declanşării marii răzmeriţe:

„Pe vremea aceea stăruiau încă proaspete amintirile de la «Junimea» şi iubirea tragică a lui Eminescu şi Veronica Micle. *Ce te legeni, codrule* a fost compus de Skeletti atunci şi se cânta pe toate plaiurile româneşti; *Vezi, rândunelele se duc* se cânta pe mai multe melodii. *Pe lângă plopii fără soţ*, *Şi dacă ramuri bat în geam*, *Somnoroase păsărele* de T. Flondor erau în gura tuturora. La dezvelirea statuii minunate a lui Ştefan cel Mare, făcută de Frémiet, s-a declamat *De la Nistru pân' la Tisa*, stârnind un clocot nemaipomenit până atunci de simţire românească generală. Era reacţiunea, care se revărsa împotriva invaziei străine, acaparatoare, perfidă, care se infiltrase în toate compartimentele vieţii economice, desfiinţând, la oraşe, meşteşugarii români prin concurenţă neloială, la ţară, proprietatea rurală şi pe proprietari cu arendăşia în stil mare, a proprietăţii mari, aducând pe ţăranul român din Moldova la sapă de lemn.

Vai de biet român săracul!
Îndărăt tot dă ca racul,
Nici îi merge, nici se-ndeamnă
Nici îi este toamna toamnă,
Nici e vară vara lui
Şi-i străin în ţara lui.

Această atmosferă se simţea şi la Iaşi. Casele vechi boiereşti, instituţiile publice şi de binefacere erau cufundate în profundă melancolie, doar clădirea nouă, măreaţă a Mitropoliei, ridicată de Regele Carol I, şi minunata arhitectură, ca de vis, a Trei-Sfetitelor [Trei Ierarhi] aduceau aminte de trecutul de glorie, împreună cu Palatul Administrativ, vechi palat domnesc de vaste proporţii. Cu tot articolul 7 din Constituţia de atunci, menţinut în contra Congresului de la Berlin în urma intervenţiilor pline de cald patriotism ale lui Vasile Conta şi Vasile Alecsandri, se infiltrau străinii tot mai adânc în bogăţiile ţării, exploatându-le de-atâtea ori cu concursul ticăloşiei băştinaşilor.

Îşi dezbracă ţara sânul,
Codru – frate cu românul –
De săcure se tot pleacă,
Şi izvoarele îi seacă –
Sărac în ţară săracă!

Pe acest povârniş a ajuns ţara la răscoalele din 1907. Viaţa intelectuală şi artistică se resimţea de această stare de suferinţă latentă a organismului naţional, şi atât literatura, cât şi ştiinţa căutau ieşirea din această situaţie. «Săptămâna» lui G. Panu, «Arhiva» lui A. D. Xenopol, mai târziu «Viaţa românească» a lui C. Stere au venit de multe ori cu propuneri şi soluţii în chestiunea ţărănească, care, mai ales în Moldova, luase proporţii alarmante.

A. C. Cuza, patriarhul de azi, profesa de pe catedra Universităţii ideile şi doctrina sa economică bazate pe constatarea realităţii primejdioase la care s-a ajuns şi care era prezentată, încă de mult, de teatrul lui V. Alecsandri şi Matei Millo" (*La Iași – amintiri*, în „Vestul", XII, 2.834, 1942, 1, 3; cf. Constantin-T. Stan, *Liviu Tempea – pianistul-compozitor*, Eurostampa, Timişoara, 2015).

Incidentul din satul Flămânzi, din ținutul Botoşanilor (8/21 februarie 1907), a reprezentat, oficial, declanşarea răzmeriței țăranilor împilați. Atacurile pălmaşilor, organizați în cete furibunde, îndreptate, într-o primă fază, împotriva arendaşilor și a cârciumarilor evrei (învoielile impuse de arendaşii trusturilor administrate de Mochi Fischer şi Juster deveniseră insuportabile), au acreditat, inițial, falsa percepție a unor prezumtive manifestări cu conotații antisemite. Nimic mai fals! Desfăşurarea ulterioară a evenimentelor, când a devenit limpede că truditorii pământului („robii albi ai brazdei negre", cum îi numea N. Iorga) nu făceau nicio distincție între etniile asupritorilor (mari proprietari şi arendaşi români, evrei, greci, bulgari), a eliminat orice speculație în acest sens (cf. Academia Română, *Istoria Românilor*, vol. VII, tom II, p. 101, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2003).

Fără a cita sursele, periodicul lugojean „Drapelul", caracterizat printr-o exemplară obiectivitate şi moderație în privința problematicii confesionale şi etnice, a reflectat cu lux de amănunte derularea apocalipticelor scene, care au inspirat, deopotrivă, muzicieni (Gh. Dumitrescu, Radu Lupu), artişti plastici (O. Băncilă, Şt. Luchian, N. Tonitza, C. Ressu) şi scriitori (L. Rebreanu, T. Arghezi, I. L. Caragiale, P. Istrati, C. Petrescu, M. Eliade) în zămislirea unor capodopere:

„Țăranii răsculați contra arendaşilor evrei împilatori au devastat casele şi prăvăliile evreieşti din orăşelul Podu Iloaiei. Geamurile au fost sparte. Mărfurile au fost aruncate pe stradă şi butoaiele desfundate. Mulți evrei bătuți şi răniți. Dl Sturdza a interpelat în Senatul Român, cerând să se ia măsuri contra speculatorilor evrei" („Drapelul", VII, 26, 1907, 3).

Ştefan Luchian – ***La împărțitul porumbului***

Ca valurile zbuciumate ale unei mări – cândva liniştită şi răbdătoare – învolburate de urgia unei neaşteptate tornade, fenomenul ia amploare, lucrurile se precipită şi apar primele victime:

„La Vlădeni, arendaşul Stern a împuşcat un țăran român. Poporul s-a înfuriat la culme în urma acestui caz, iar [ucigaşul] abia a scăpat cu viață ascunzându-se într-un vagon al gării. Au mai fost devastate locuințele şi prăvăliile evreilor la Popeşti, Târgu Frumos, Cotnari, Bivolari şi Hărpăşeşti. [Arendaşii] sunt cuprinşi de mare panică, mulți fug de acasă" („Drapelul", VII, 27, 1907, 3).

Țăranii se organizează în cete, sporind atmosfera anarhică (întreținută de agitatori din Imperiul Austro-Ungar şi anarhişti ruşi), amplificată şi de ezitarea membrilor cabinetului guvernamental, şocați de rapiditatea extinderii pârjolului revendicativ şi escaladarea atrocităților de o parte şi alta a baricadei. Uciderea unor soldați şi ofițeri ai armatei române va determina votarea în Cameră a unui proiect de lege vizând concentrarea rezerviştilor:

„Luni au avut loc grave tulburări în oraşul Botoşani. Vreo 600 de țărani au intrat în oraş şi au devastat casa arendaşului evreu Leon Costiner şi alte case evreieşti. Țăranii au atacat şi armata, care intervenise pentru restabilirea ordinii. Soldații au puşcat asupra țăranilor. Patru țărani au fost ucişi, un maior şi opt țărani sunt grav răniți. Din cauza răscoalei țărăneşti din județul Botoşani,

în Camera Română s-a votat un proiect de lege, în urma căruia toți rezerviștii vor fi chemați la concentrare pe timp mai mult de 15 zile. Prin aceasta, foarte mulți din țăranii răsculați vor trebui să intre în serviciul militar și, astfel, răscoala va fi înăbușită sau, cel puțin, calmată. Totodată au fost trimise două regimente la Botoșani pentru restabilirea ordinii. În județul Dorohoi, asemenea s-au întâmplat tulburări. Târgul Bucecea a fost devastat de țărani, evreii au fost bătuți" („Drapelul", VII, 28, 1907, 3).

Evenimentele anarhice au continuat însă să se extindă cu intensitate, iar numărul victimelor și al devastărilor a crescut considerabil. Furia oarbă a mulțimii s-a îndreptat asupra proprietăților marilor latifundiari (conace, locuințe, prăvălii), a celor care arendau pământul, dar și asupra instituțiilor publice (gări, sedii ale unor instituții administrative):

„Orașul Vaslui a fost devastat miercuri de țărani. Geamurile au fost sparte, prăvăliile evreiești distruse. În aceeași zi a fost devastat orășelul Burdujeni. Asemenea, orașul Buhuși. Casa rabinului din Buhuși a fost prădată. În orășelul Lespezi, toate prăvăliile și locuințele evreilor sunt devastate; armata a tras focuri asupra țăranilor; trei țărani au fost uciși. În Botoșani au fost devastate cam 500 de case și prăvălii de-ale evreilor. Victimele sunt 9 morți, mulți răniți" („Drapelul", VII, 29, 1907, 3).

Periodicul lugojean prelua și explicațiile oferite de unii reprezentanți ai clasei politice în dezbaterile parlamentare din Senat:

„Dl Dimitrie Sturdza [viitor prim-ministru liberal, începând cu 12-25 martie, după demisia cabinetului conservator, prezidat de Gheorghe Gr. Cantacuzino] spune că pricina acestor turburări sunt trusturile agrare, care fixează în mod neomenos prețurile pieței și-i exploatează fără frâu pe țărani. A treia parte din proprietatea mare e arendată la străini, mai ales evrei, ceea ce nu se întâmplă nicăieri. Din proprietatea arendată străinilor, 189.000 de hectare sunt ținute de trusturile Fișereștilor și ale Justereștilor. […] Altă cauză agravantă e ridicarea exagerată a arenzilor în ultimii doi ani, precum și grelele dări impuse țăranilor. […] Profesorul N. Iorga respinge ovațiile ce i se fac, spunând că e vorba de un prohod, căci patru țărani români au fost uciși. […] Cu chestiunea țărănească trebuie să se ocupe acum toate partidele".

Să ne reamintim însă ce spunea Caragiale, într-un text dedicat răzmeriței, despre partide și reprezentanții administrației locale și centrale:

„Cele două așa-numite partide istorice care alternează la putere [Partidul Conservator și Partidul Național-Liberal] nu sunt, în realitate, decât două mari facțiuni, având, fiecare, nu partizani, ci clientelă. Capii facțiunilor sunt mai mult sau mai puțin ambițioși politicieni. Firește că nu punem la îndoială nici patriotismul, nici curatele lor intențiuni: «toți, toți, cum zice Antonius, sunt bărbați onorabili!». Iar clientela este plebea incapabilă de muncă și neavând ce munci, negustorași și precupeți de mahalale scăpătați, mici primejdioși agitatori ai satelor și împrejurimilor orașelor, agenți electorali bătăuși; apoi productul hibrid al școalelor de toate gradele, intelectualii semiculți, avocați și avocăței, profesori, dascăli și dăscălași, popi liber-cugetători și răspopiți, învățători analfabeți – toți teoreticieni de berărie; după aceștia, mari funcționari și impiegați mititei, în imensa lor majoritate amovibili.

Octav Băncilă – *Răscoala*

[…] Administrația e compusă din două mari armate. Una stă la putere și se hrănește; alta așteaptă flămânzind în opoziție. Când cei hrăniți au devenit impotenți prin nutrire excesivă, iar cei flămânzi au ajuns la completă famină, încep tulburările de stradă... Plebea, clienții, cu studenții universitari și școlarii din licee, conduși uneori de profesori universitari, cer numaidecât răsturnarea guvernului. Facțiunea de la putere, supranutrită, este incapabilă a mai ține piept torentului popular, adică facțiunii răzbite de foame; iar Regele, gelos de reputația europeană de liniște și ordine a Statului său, este silit să concedieze, *avec force compliments*, cabinetul, care avea aproape unanimități în Parlament, pentru a-l însărcina pe capul opoziției cu formarea unui nou cabinet, cu dizolvarea Parlamentului și a tuturor consiliilor județene, urbane și rurale, cu convocarea colegiilor electorale pentru constituirea unui nou Parlament și a unor noi consilii – care, toate, după bunele obiceiuri consacrate, sunt, firește, aproape unanime partizane ale noului guvern (I. L. Caragiale: *1907 – Din primăvară până-n toamnă*)".

Prof. dr. **Dumitru Tomoni**
(Făget)

Din corespondența lui Alexandru Mocioni

Cel mai valoros ideolog și om politic bănățean din secolul al XIX-lea, Alexandru Mocioni, a menținut o strânsă legătură cu ,,Astra" din momentul întemeierii Asociațiunii și până la trecerea sa in neființă. De altfel, Mocioni a fost și singurul bănățean ce a deținut funcția de președinte și președinte de onoare a ,,Astrei". Publicăm mai jos două scrisori descoperite în Arhivele din Sibiu, trimise de Alexandru Mocioni conducerii ,,Astrei".

Prima scrisoare datată 24 octombrie 1903 stil nou, este trimisă din Birchiș, unde Alexandru Mocioni și-a petrecut ultimii ani din viață. Prin această scrisoare Alexandru Mocioni, din motive de sănătate, își prezintă demisia din funcția de președinte al ,,Astrei", funcție pe care o deținea din 22 septembrie 1901. Totodată, donează, împreună cu vărul său, Zeno Mocioni, 24 000 de coroane pentru Casa Națională, sumă considerabilă în acea perioadă. Scrisoarea oferea omului politic bănățean posibilitatea de a-și exprima atât regretul pentru demisia înaintată, cât și dorința ,,ca activitatea ce o dezvolta ,,Asociațiunea" în împlinirea înaltei sale misiuni cultural să devină din an în an tot mai rodnică, spre binele material și moral al poporului român din patrie".

Comitetul central al Asociațiunii, în ședința din 29 octombrie 1903, a luat act „cu adâncă părere de rău" de retragerea lui Alexandru Mocioni de la conducerea Asociațiunii, și a decis să înainteze scrisoarea adunării generale.

Totodată, Comitetul central a luat act „cu deosebită mulțumită de mărinimoasa donațiune" de 24 000 de coroane și a decis să-i înscrie pe Alexandru și Zeno Mocioni în lista fondatorilor Muzeului istoric și etnografic al Asociațiunii.

Cea de-a doua scrisoare datată 5 noiembrie 1904 (stil nou), este trimisă din Budapesta noului președinte al ,,Astrei", Iosif Sterca Șuluțiu, ales de Adunarea Generală de la Timișoara și Comitetului Central de la Sibiu.

Alexandru Mocioni răspunde hotărârii Comitetului central din 29 octombrie 1903 de a propune Adunării Generale de la Timișoara numirea luptătorului bănățean în funcția de președinte de onoare al ,,Astrei" și scrisorii trimise de Șuluțiu la 30 octombrie 1903, prin care îl informa că a fost înscris în rândul fondatorilor Muzeului istoric și etnografic din Sibiu și îi cerea să-i trimită un portret pentru galeria președinților ,,Astrei".

Onorat Comitet central!

Precum o știe on. Comitet central, în urma stării slăbite a sănătății mele - spre viul meu regret - deja de mult nu mi-a mai fost posibil a împlini agendele mele ca president al ,,Asociațiunii", și dupa ce nici pe viitor nu am prospecte mai bune, cu părere de rău mă văd îndemnat a mă retrage din acest nobil oficiu, care mi-a servit spre mare distincțiune.

Rog deci, ca on. Comitet central să binevoiască a lua act de demisiunea mea din considerațiuni sanitare.

Totodată, mulțumind călduros pentru bunăvoința ce mi-a dovedit on. Comitet central în tot timpul cât am avut onoarea de a sta în fruntea acestui mai însemnat așezământ cultural al poporului român din Ungaria și Transilvania îmi iau voia a aduce la prețuita cunoșciință a onoratului Comitet central, cum că eu împreuna cu vărul meu, Dl. Zeno de Mocioni, donăm pentru Casa Națională 24 000 coroane care sumă zilele acestea va fi depusă la Institutul de credit ,,Albina".

Nu mă pot concedia de Dle. Voastre fără a da expresiune de o parte bucuriei mele asupra avântului ce-l luase ,,Asociațiunea", îndeosebi de când a extins sfera activității sale peste întreg poporul român de sub coroana Sfântului Ștefan. De altă parte, dorinței mele, ca activitatea ce o dezvolta ,,Asociațiunea" în împlinirea înaltei sale misiuni culturale să devină din an în an tot mai rodnică spre binele material și moral al poporului român din patrie.

În această dorință, mă recomand și mai încolo bunăvoinței onoratului Comitet central.

Birchișiu, 24 oct.st.n.1903

Alex Mocioni

Onoratului Comitet central al ,,Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român din Ungaria și Transilvania."

***

Secretarul I dă cetire următoarei scrisori adresate Comitetului central din partea prezidentului Asociațiunii, D. Alexandru de Mocsonyi.

Comitetul central, apreciind motivele grave cari au silit pe D. Al. Mocsonyi a-și prezenta demisiunea ia act cu adâncă părere de rău de retragerea Dsale [Domniei Sale] din prezidiul Asociațiunii și va înainta scrisoarea sa la proxima adunare generală cu propunerea ca aceasta, în vederea meritelor mari ce și le-a câștigat D. Mocsnoyi atât pentru Asociațiune cât și pentru cultura poporului român din patrie, să-l numeasca prezident onorar al Asociațiunii.

Mai departe Comitetul central ia act cu deosebită mulțumită de mărinimoasa donațiune a Dlor Alex. și Zeno de Mocsonyi, și constatând că suma de K 24 000 a și fost depusă la institutul ,,Albina" în contul Asociațiunii, ordonează înscrierea numiților Domni între fondatorii Casei Naționale.

Illustrissime Domnule!

Comitetul central al Asociaţiunii noastre, în şedinţa sa din 29 oct. a.c., [anul curent], luând cunoşciinţă de cuprinsul mult preţuitei Dvoastre [Domniei Voastre] scrisori din 24 a l.c. [lunii curente] şi apreţiind motivele grave cunoscute şi membrilor Comitetului, cari V-au silit a Vă prezenta demisiunea, a luat act cu adâncă părere de rău de retragerea Illustrităţii Voastre din prezidiul Asociaţiunii, şi a decis să înainteze scrisoarea Dvoastre [Domniei Voastre] la proxima adunare generală.

Totodată, Comitetul central a luat act cu deosebită mulţumită de mărinimoasa donaţiune a Illustrităţii Voastre şi a Illustrului Domn Zeno de Mocsonyi pentru fondul Casei Naţionale, şi confirmând primirea sumei donate de K 24 000, vine a ne aduce la cunoşciinţă, că V-a înscris, împreună cu Illustrul Dvoastre [Domniei Voastre] văr, în lista fondatorilor Muzeului istoric şi etnografic al Asociaţiunii.

Prea Onorate Domnule Prezident!

Prea Onorat Comitet Central!

De când m-am retras de la prezidiul Asociaţiunii noastre, două mari onoruri mi s-au făcut.

Onoratul Comitet central m-a onorat cu rugarea, ca să-i pun la dispoziţiune portretul meu dorind a-l posta în sala festivă a Casei naţionale, un loc între tablourile acelor bărbaţi distinşi ai Naţiunei, care ca preşedinţi ai Asociaţiunii şi pe acest teren al renaşterii noastre naţionale s-au făcut binemeritaţi; iar ultima adunare generală a Asociaţiunii m-a împărtăşit de cea mai mare şi rară disticţiune, alegându-mă president onorar al Asociaţiunii.

Având onoarea a duce la binevoitoarea cunoştinţă a Onoratului Comitet central, cum că am dispus, ca portretul meu făcut spre acest scop să se trimită la Sibiu, îmi iau permisiunea ca cu această ocaziune şi pe această cale să dau expresiune sentimentelor mele de adâncă mulţumită tuturor participanţilor Adunării Generale din Timişoara.

Sunt mişcat de atâta bunăvoinţă şi fălos de această distincţiune, care o primesc ca un dar preţios, deşi acest dar trece mult peste modestele mele prestaţiuni. Astfel relaţiunile mele de până aici faţă de Asociaţiune s-au schimbat într-o legătură ideală, precum se exprimă Onoratul Comitet central în preţuita sa hârtie de notificare, iar eu din parte-mi voi susţine cu toată căldura inimei mele această legătură până la sfârşitul vieţii mele.

N-aş putea să închei aceste şiruri fără a Te felicita Domnule Prezident, atât pe Domnia-Ta, cât şi Asociaţiunea noastră de alegerea Domniei-Tale, ca prezident, căci o alegere mai fericită nici că s-ar putea închipui.

Cu cea mai distinsă stimă,

Budapesta, la 5 noiembrie 1904

Alex. Mocsonyi

Nikolaus Horn
(Germania)

Peter Jung – Stefan Jäger
O paralelă sumară*

Din zilele memoriale jimboliene ale anului 2016 face parte și cea de-a 50-a comemorare a morții poetului născut aici Peter Jung (1887-1966). Cu prilejul acestui eveniment apare un volum selectiv de un tip special.

Din creația literară a poetului vetrei sale strămoșești au fost antologate, pe 5 sfere tematice, 50 de poezii din moștenirea lui literară. Poemele sunt publicate unul lângă altul în germană și română. Tălmăcitrea în românește aparține cunoscutului traducător Simion Dănilă, care trăiește în Belinț / Banat.

Mesajul artistic al cuvântului poetic este susținut de un fundal plastic al pictorului jimbolian Stefan Jäger (1877 - 1962). Provocarea deosebită a unei astfel de editări constă nu numai în a transpune într-o altă limbă atmosfera, trăirile și sentimentele, ci mai degrabă în a găsi prin mijloace expresive concordanța spirituală în ansamblul mesajului artistic sau în detaliul versului și tabloului și a-i deslușì cititorului / privitorului intenția ideatică a celor doi artiști.

Ambii artiști – Peter Jung și Stefan Jäger – trăiesc periodic la Jimbolia. Își manifestă dragostea pentru acest peticel de moștenire strămoșească prin mijloace diferite de expresie: unul prin cuvânt / limbă, celălalt prin culoare / linii. Chiar dacă între cei doi nu poate fi probată nici o legătură personală mai strânsă, pot fi stabilite în biografia ambilor lucruri comune, ca și importante deosebiri.

Ambii s-au format în capitala țării, Budapesta, ambii trebuie să ia parte ca soldați combatanți la dezastrul Primului Război Mondial, trăiesc pe propria lor piele consecințele trasării graniței pentru Jimbolia, vânzoleala schimbării politice, pauperizarea personală și urmările războiului pentru populația bănățeană.

Peter Jung se distanțează deschis de prieteni și de adversari, militează pentru concepția sa despre lume și convingerile sale politice. Stefan Jäger trăiește retras într-o lume fictivă, pe care a creat-o pentru el și arta lui. Acționează din culise și recunoaște într-o scrisoare: „[...] căci, la urma urmelor, rămâne la latitudinea fiecărui om dreptul de

* Nikolaus Horn - Ein Wort, ein Bild - Gedichte von Peter Jung illustriert mit Werke von Stefan Jäger / Simion Dănilă - Un cuvânt, o pictură - Poezii de Peter Jung ilustrate cu picturi de Stefan Jäger, Editura Tipografia, 2016.

a avea un punct de vedere personal, indiferent dacă el este corect sau nu.”

Peter Jung ia apărarea concepției sale despre lume, se ceartă cu destinul său. De aceea ostilitățile figurează pe ordinea lui de zi. Ajunge-n impasuri fără de ieșire, cade pradă gândurilor întunecate, face să sune în multe poezii, prin cuvintele mormânt și moarte, un acord de un ușor pesimism. Universul lui Stefan Jäger este limpede și senin, felurit și colorat. Copii veseli, tineret sănătos, bătrâni mulțumiți îi populează tablourile. Cu toate că el înfățișează în mod conștient o lume aparentă, caracteristica principală a mesajului său artistic este optimistă, căci lumea lui ar putea fi așa cum și-o imaginează: o lume sănătoasă (paradisiacă), fără vrajbă și disensiuni.

Stilul lui de viață nu-i aduce decât o singură prietenie adevărată, care dăinuie peste ani.

Criticii și prietenii artei le atribuie celor doi onorantul supranume de poet, respectiv pictor al vetrei strămoșești, fiindcă omul acestei vetre, cu cotidianul său, cu munca sa, cu micile și marile lui griji, cu bucuriile vieții, cu peisajul și natura câmpiei bănățene, oferă tema și motivele pentru plăsmuirea artistică și stimulează forța creatoare.

Ambii creatori de artă din Jimbolia au rămas cunoscuți, peste ani și ani, dincolo de căminul lor, în memoria populației bănățene, cel puțin printr-o operă: Peter Jung prin poezia *O, vatra mea!* și Stefan Jäger prin tabloul *Imigrarea germanilor în Ungaria*. Ambele opere au aceeași soartă: trebuie să suporte în titlu intervenții privitoare la forma și modul de pronunțare.

Din voluminoasa creație a lui Peter Jung au fost publicate în timpul vieții sale numeroase poezii în presa cotidiană și în diverse reviste. Așa s-a făcut el cunoscut.

La adânci bătrânețe, poetul a putut ține în mâini doar o plachetă de versuri, o selecție din bogata sa operă. Stefan Jäger s-a decis să-și răspândească singur creația, ca artist liber-profesionist. Trăia din vânzarea pânzelor sale. Așa i-a ajuns opera cunoscută. Doar o singură expoziție, și aceea în străinătatea învecinată (!), a facilitat o privire de ansamblu în creația sa artistică.

Două destine de artiști șvabi din Banat. Ambii au fost „prețuiți” în chip ciudat de sătenii lor. Abia după moarte s-a petrecut schimbarea.

Prof. **Simion Dănilă**
(Belinț)

Un poet binecuvântat pentru neamul lui: Peter Jung*

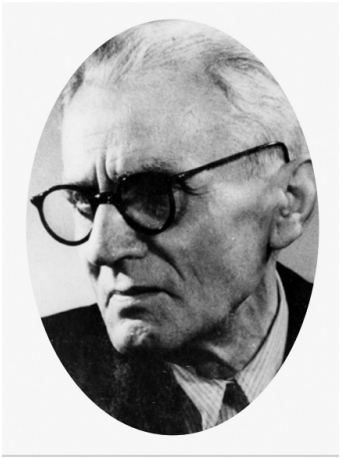

Când, în veacul al 18-lea, grupuri-grupuri de oameni din țările germanice, denumiți mai târziu șvabi, după îndelungi frământări și temeri și ezitări, au găsit de cuviință, la sfatul sau chiar la porunca lui Dumnezeu, care nu se retrăsese încă din istorie, să ia drumul pribegiei spre un himeric Eldorado din răsăritul continentului nostru, ei n-au putut prevedea ce-i așteaptă: Raiul trebuia construit de ei. Și l-au construit. Cu ce eforturi se știe. Dar de prosperitate au beneficiat urmașii acestor pionieri și celelalte etnii ale Bantului, cărora ei le-au fost model.

Cu timpul, urmașii, unii, care au uitat ce le datorează strămoșilor, au început să se răspândească în alte zări, iar alții, rămași aici, s-au îndepărtat de credință. Și nu i-a plăcut lui Dumnezeu. Care i-a pedepsit prin calamități, războaie și deportări. Dar ei n-au înțeles tâlcul acestor semne și l-au hulit pe Domnul. În mărinimia și înțelepciunea sa, Dumnezeu le-a trimis atunci pe cineva cu chipul și asemănarea lor și cu menirea de a le menține veșnic trează conștiința descendenței lor, iubirea față de limbă și datini, față de trecut și strămoși, față de muncă și credință, față de învățătură și cumsecădenie, față de oameni și natură, față de știință și adevăr, față de alte lucruri bune și frumoase.

Iar acest cineva a fost poetul Peter Jung.

Om simplu, obișnuit, aproape banal, fără studii superioare, un autodidact de fapt, dar cu minte și înțelepciune, cu spirit de observație și mai ales cu har poetic, a știut să fure de la alții meșteșugul poeziei, dezvăluind oamenilor cât de necunoscută și de frumoasă le este lumea pe lângă care trec atât de des ca niște orbi. El nu le-a cerut să se contopească, după cum se zice, cu natura, fiindcă oamenii înșiși sunt natură. Lectura poeziilor lui la asta te îndeamnă, să redescoperi că omul este natură, că nimic din ce este omenesc nu trebuie să-

* Nikolaus Horn - Ein Wort, ein Bild - Gedichte von Peter Jung illustriert mit Werke von Stefan Jäger / Simion Dănilă - Un cuvânt, o pictură - Poezii de Peter Jung ilustrate cu picturi de Stefan Jäger, Editura Tipografia, 2016.

ţi rămână străin, că fidelitatea faţă de împărăţia cerului nu înseamnă dispreţ faţă de împărăţia pământului.

Dispunând de această extrem de clară concepţie despre viaţă şi lume, Peter Jung a scris nu numai într-o limbă aleasă şi armonioasă, recurgând la o mare varietate de ritmuri, de rime, de măsuri şi de strofe, ci, ca nimeni altul dintre-ai săi, a exprimat incredibil de limpede, pe înţelesul tuturor, sentimente, emoţii, idei, enunţuri, crezuri ori a zugrăvit (că doar ut pictura poesis, nu-i aşa?) peisaje policrome şi atmosfere polifone. Prin acestea, Peter Jung ni se relevă ca un poet clasicizant, bucurându-se de o mare popularitate în rândul semenilor săi, mai ales postum, când au fost publicate multe din poeziile rămase în manuscrisele sale, atât în România, în redacţia lui Franz Th. Schleich, Nikolaus Horn şi Simion Dănilă, cât şi în Germania, în redacţia lui Nikolaus Horn, Werner Krutsch şi Hans Bräuner.

La centenarul naşterii lui Peter Jung (1987) nu ştiam aproape nimic despre acest poet şvab. Răspunzând rugăminţii prietenilor mei germani de la „Neue Banater Zeitung" din Timişoara, ziar la care am colaborat destul de frecvent în anii '80 ai secolului trecut, să traduc în româneşte (ceea ce nu se mai făcuse până atunci) câteva poezii pe care să le citesc cu prilejul festivităţilor de la Jimbolia, am fost încântat să-l descopăr pe adevăratul cântăreţ al întinsei câmpii bănăţene, care nu era nici Lenau, nici vreun alt poet român, german, sârb, maghiar sau de altă etnie, ci acest mare liric al şvabilor noştri. De atunci l-am tot tradus de plăcere şi-l mai traduc şi astăzi. Dar de închinat la mormântul lui, n-am avut prilejul s-o fac decât începând din luna mai 2003, când, reculegându-mă, am conceput următoarea poezie:

La mormântul lui Peter Jung

În ţintirim – cetatea morţilor i-ai spus –
În marginea Jimboliei din câmpie,
M-am abătut acum din depărtări, sedus
De un prelung ecou de poezie.
Murind de sete, razele de soare
Îşi sorb un ultim picur din ţărână –
Mă aflu parcă-n arşiţă,-n răzoare
– Mai ştii? – la cumpăna-ţi de la fântână.
Răcori, zefirii nu-mi strecoară-n minte,
Şi niciun clopot nu-şi târăşte-agale
Vreun dangăt printre mutele morminte –
M-ajunge doar din versurile tale.
Poet al celor ce-au zidit o lume,
Al celor ce-au venit din ceaţă-ncoace,
Deschide-ţi ochii şi te miră cum e
Banatul azi... Şi nu dormi în pace!

Jimbolia, 2 mai 2003

Duşan Baiski
(Timişoara)

Mişcarea Legionară în Banatul Iugoslav

Există în istoria României un coşmar al politicienilor de ieri şi, paradoxal, de astăzi, care se numeşte Mişcarea Legionară. Sarcina autorului cărţii de faţă nu este nici de a critica, nici de a apăra Mişcarea Legionară, care nu are nevoie de avocaţi, fiindcă nu a fost subiectul proceselor de la Nürnberg din 1945-1949, ci de a arăta, pur şi simplu, că Mişcarea a existat şi a făcut subiectul foarte numeroaselor rapoarte poliţieneşti. Fondul arhivistic naţional, deschis accesului public cel puţin deocamdată, până nu se comandă din exterior inaccesibilizarea acestuia, conţine zeci de mii de pagini de culpabilizare a legionarilor. În studiul de faţă, însă, ne vom limita a scoate în evidenţă aspecte surprinse de acele rapoarte poliţieneşti care au vizat legionarii refugiaţi în Banatul Iugoslav. Desigur, ar fi interesant de studiat şi documentele existente în arhivele sârbeşti şi germane cu privire la acest subiect, dar, desigur, exclusiv prin forţe proprii.

„După 1989 s-a scris foarte mult despre Mişcarea Legionară, dar fie că s-au reluat tezele din timpul regimului comunist (în lucrarea «Mihai Moruzov şi Serviciul Secret de Informaţii al Armatei Române», Bucureşti, 1997, istoricul S.R.I. Cristian Troncotă, vorbeşte despre Legiune ca despre o «mişcare ultranaţionalistă, teroristă»), fie abundă o memorialistică legionară, care a adus multe precizări şi detalii care lipseau, dar care, inerent, este partizană. În aceste condiţii nu este de mirare că singura lucrare serioasă aparţine unui istoric străin, spaniolul Francisco Vega («Istoria Gărzii de Fier», Barcelona, 1988), republicată în România, după 1990, în mai multe ediţii, în prestigioasa editură «Humanitas»" - va scrie Liviu Vălenaş în cartea sa „Mişcarea Legionară între adevăr şi mistificare" (Ed. „Marineasa", Timişoara, 2000).

Aşa cum scriam[1] cu altă ocazie, a face abstracţie de Mişcarea Legionară şi de rolul acesteia în politica autohtonă denotă, dincolo de orice etichete şi păreri personale preconcepute, o crasă lipsă de luciditate. Istoricul Neagu Djuvara afirma că Mişcarea Legionara nu a fost o copie a nazismului sau fascismului, ci o mişcare autohtonă, născută din grupări studenţeşti anticomuniste. Acesteia i se pun în seamă o serie de atentate şi crime, uitându-se cu uşurinţă de crimele ordonate de Carol al II-lea împotriva ei şi a liderilor ei şi duse la îndeplinire de zelosul Armand Călinescu.

Deşi pornită în mediile studenţeşti din Moldova, ca atitudine aparent antievreiască, dar în mod clar anticomunistă, Mişcarea Legionară a găsit în Banat terenul cel mai fertil, lucru recunoscut[2] inclusiv de Horia Sima:

[1] A se vedea capitolul *Naţionalism, antisemitism, Mişcarea Legionară* din cartea: Duşan Baiski - *Lugoj - Studii monografice*, Ed. Artpress, Timişoara, 2015, p. 49-77.
[2] Horia Sima, S*fârşitul unei domnii sângeroase*, Ed. Mişcării Legionare, Madrid, 1977.

„Se confunda Legiunea cu cuzismul, vagi reminiscente din alegerile din 1926, când Liga Apărării luase în județul Caraș un număr impresionant de voturi. Am început să desțelenesc terenul cu câteva calfe de cizmari și câțiva bacalaureați care din lipsă de mijloace, nu-și mai puteau continua studiile la Universitate. În patru ani, județul Severin a devenit unul din cele mai puternice din țară, iar Regiunea a X-a, Banat, a fost clasificată întâia pe țară, în alegerile din 1937."

La 11 februarie 1938, va fi emis Decretul-Lege nr. 856, prin care se instituie starea de asediu pe tot cuprinsul țării. Carol al II-lea, înfrânt de Mișcarea Legionară, va încerca o lovitură de stat. Va cere demisia guvernului Goga, va anula constituția, va amâna alegerile și va suspenda activitatea organizațiilor politice. Va forma un guvern condus de patriarhul Miron Cristea, iar ca ministru de interne, pe Armand Călinescu.

La 17 aprilie, va fi arestat Corneliu Zelea Codreanu, cel care este considerat a fi fost fondatorul Mișcării Legionare. Va fi asasinat în noaptea de 29 spre 30 noiembrie 1938, alături de alți legionari de frunte. Vor fi îngropați la Jilava. Asasinii vor turna peste ei acid sufluric, apoi o placă de beton. Ceea ce, nu-i așa, ce amintește de execuțiile în cel mai pur stil mafiot din S.U.A.?

Mișcarea primește o lovitură dură: sunt arestați și condamnați peste 300 de legionari. Horia Sima, cu domiciliul forțat la Lugoj, va evada la sfârșitul lui aprilie.

La 1 februarie 1939, H. Sima, cel care va prelua conducerea Mișcării Legionare, însoțit de alți doi legionari de frunte, va trece clandestin frontiera cu Ungaria, la Beba Veche. După patru zile va ajunge în Germania. Iată ce scria Sima:

„Rețeaua trecea direct de la București la Timișoara, fără a avea o atingere cu organizațiile intermediare. La Timișoara, punctul de plecare era Profesorul Protopopescu, care, prin poziția socială ce-o deținea, era în afară de orice bănuială că ar putea să fie gazdă de «pistolari».

Inginerul Nicolau și cu Profesorul Protopopescu nu se cunoșteau. […] Când m-am refugiat din Capitală, în drumul spre Germania, am stat ascuns în casa profesorului Protopopescu și din acest adăpost am întreprins pregătirile pentru trecerea frontierei. Rețeaua pleca chiar din casa profesorului. La catedra lui, avea ca laborant un legionar. Iar soția acestuia servea la bucătărie. Prin laborantul său, am luat legătura cu legionarul Ghiță Ciorbă din Comloșu-Mare, comună fruntașă, așezată pe frontieră. Am fixat trecerea pe linia Comloș-Kikinda și, pentru găsirea de puncte de sprijin în Banatul Sârbesc, l-am expediat în țara vecină pe Traian Borobaru. Deși întreg aparatul Statului era mobilizat și permanent pe urmele noastre, sistemul a funcționat impecabil. Regiunea de frontieră era înțesată de agenți. Ei simteau că suntem pe undeva pe aproape de ei, dar nu au putut să ne descopere. Ne-am strecurat ca niște umbre. După ce s-au convins că am trecut frontiera, agenții au invadat Banatul Sârbesc. Au umblat din sat în sat să ne dea de urmă, dar populația ne-a ocrotit, învăluindu-ne într-un mutism impenetrabil."

Va reveni clandestin în țară, tot prin Iugoslavia, prin zona Jamu Mare-Lățunaș, în noaptea de 17-18 mai 1940, dar va fi prins de jandarmi la Clopodia, fiind trădat de familia de țigani care-l adăpostise.

În toamna lui 1940, Horia Sima va fi numit subsecretar de stat în guvernul Tătărăscu. Mișcarea Legionară va avea trei membri în guvernul Gigurtu, însă Horia Sima va demisiona de urgență. Regele Carol al II-lea va fi silit să abdice. Pe 6 septembrie, Forul Legionar îl investește pe Sima în funcția de șef al Legiunii. Pe 14 septembrie, este proclamat statul național-legionar. Se va forma un nou guvern, sub conducerea generalului Antonescu. Horia Sima va fi numit de către acesta vicepreședinte al Consiliului de Miniștri.

Coabitarea cu Ion Antonescu a fost scurtă. La 20 ianuarie, acesta îl va demite pe ministrul Internelor, Petrovicescu, apropiat legionarilor, fapt considerat de Sima drept lovitură de stat. În ziua următoare, au fost înlocuiți toți prefecții și chestorii legionari din țară. Armata primește ordin să ocupe instituțiile publice. În seara de 21 ianuarie, va scrie H. Sima, situația s-a stabilizat în favoarea Mișcării Legionare. Capitala, Ardealul, Banatul, Moldova și Dobrogea erau controlate de legionari. În Muntenia și Oltenia, multe prefecturi au fost ocupate de armată, dar mai existau altele unde legionarii au ajuns la un compromis cu militarii.

Însă Hitler îi va transmite lui Sima să ordone legionarilor orice fel de rezistență, ceea ce el va și face în dimineața zilei de 23 ianuarie. Armata germană se va asigura la fața locului că dispoziția lui Hitler era adusă la îndeplinire fără tăgadă.

La 14 februarie 1941, statul național-legionar va fi abrogat în mod oficial și se va instaura dictatura militară a generalului Antonescu. Împotriva legionarilor va începe o cruntă prigoană. Foarte mulți vor ajunge clandestin în Banatul Iugoslav, unde vor fi sprijiniți de populația locală românească. Se vor înființa lagăre legionare la Viena și Berlin, Hitler dovedindu-și încă o dată jocul duplicitar.

Având în vedere subiectul studiului de față, să o luăm pe rând.

1940

Comandamentul Corpului de Jandarmi trimite în teritoriu, pe **8 ianuarie 1940**, un ordin[3] de informațiuni privind legionarii, susținând că are informații cum că legionarii refugiați în străinătate, constituiți în puternice nuclee teroriste, intenționează să pătrundă în România cu nume false pe pașapoarte în regulă, eliberate din străinătate, „...pentru a pune la cale acte de teroare și asasinate contra înalților demnitari ai Statului, vizând în primul rând persoana M.S. Regelui.

Mulți dintre acești fugari sunt înregimentați în organizațiunile secrete ale unor state și vor lucra cu agenți ai acestora pe teritoriul țării noastre, sub masca diferitelor ocupațiuni.

[3] Direcția Județeană Timiș a Arhivelor Naționale (D.J.T.A.N.), Fond 161, inv. nr. 573, *Legiunea de Jandarmi Timiș-Torontal*, dosarul nr. 16/1940, f. 2.

Pașapoartele cu care vin au inițiala «i» înaintea numelui.

În executarea actelor de asasinat și teroare se ghidează după lozinca: «Actele săvârșite să nu se întrevadă că sunt opera agenților străini, ci să rămână întotdeauna impresia că sunt provocate de nemulțumirile românilor. [...].

În ceea ce privește pătrunderea în țară a celor semnalați mai sus, se dă ca sigur că punctele de intrare spre cari gravitează sunt acelea dinspre Bulgaria, prin Oboriște și Constanța, precum și acelea dinspre Jugoslavia.

Concomitent cu acțiunea acestor legionari fugari, cari lucrează mână-n mână cu dușmanii streini aflați deja în granițele țării noastre, mai suntem informați că vor căuta să pună la cale în regiunile noastre petrolifere acte de sabotaj, incendii, explozii etc., spre a paraliza complet această importantă sursă de materii prime."

Referindu-se la ordinul nr. 12/26 ianuarie 1940 (inexistent în dosarul cercetat de noi la D.J.T.A.N.), Comandamentul Corpului de Jandarmi (C.C.J.) revine cu ordinul[4] nr. 15/**3 februarie 1940**, semnat de generalul de divizie Ioan Bengliu:

„Ca urmare la ordinul de informațiuni Nr. 12 din 26.I.940, referitor la tentativa unor legionari refugiați în Germania, de a comite atentate și acte de sabotaj în țară, binevoiți a cunoaște că Comandamentul deține noui informațiuni, care arată că acești fugari intenționează să intre în țară sub diferite denumiri false, în scopul arătat mai sus. [...].

Vă fac cunoscut că pe acolo unde voi constata - chiar ulterior -, că au trecut eventual acești criminali, toți șefii ierarhici vor fi trași la răspundere.

De aceea, încă o dată vă repet, atenție încordată și cea mai strașnică vigilență în măsurile luate, pentru descoperirea și prinderea acestora."

Desigur, din rândurile de mai sus, pentru care nu a semnat generalul I. Bengliu, ci doar col. Ștefan Gherovici, șeful Serviciului Jandarmeriei, se poate lesne deduce că însăși gândul că mai există pe undeva legionari producea teamă. Faptul că Mișcarea Legionară a fost inițiată de cu totul alții decât cei care se credeau îndreptățiți pentru a înființa noi partide politice a creat nu doar banale frisoane, ci adevărate spaime acelora care gravitau în preajma lui Carol al II-lea și a amantei sale de la Iași, Elena Lupescu, născută Grünberg.

La **7 martie 1940**, la Legiunea de Jandarmi Timiș-Torontal (L.J.T.T.) ajunge un nou ordin[5] al C.C.J., în care se spune, printre altele:

„O parte din foștii legionari caută să restabilească legăturile între ei, pentru o eventuală activitate ce ar urma să înceapă odată cu venirea primăverei.

Noua organizare ar fi împărțită în trei grupe, fiecare cu conducătorul ei ajutat de un camarad, care îl va înlocui deîndată ce primul va fi identificat.

Organizarea se va întinde asupra comunelor rurale, iar conducătorii comunelor vor face legătura cu cei ai județului.

Comunicările se vor face de la om la om, pentru a fi cât mai mult feriți de o eventuală identificare."

În aceeași zi de **7 martie 1940**, la L.J.T.T. ajunge ordinul[6] de informațiuni nr. 21/26 februarie 1940 al C.C.J., prin care i se face cunoscut că Direcțiunea Generală a Poliției semnala noi activități ale Mișcării Legionare. Aceasta ar fi început să acționeze în mediul studențesc „...prin organizațiuni camuflate în cadrul Frontului Renașterii Naționale Studențesc, cât și în rândurile muncitorilor dela diferite întreprinderi industriale, unde după sistemul organizațiilor studențești, se formează cuiburi în toate secțiile întreprinderii, înglobând întreg personalul industrial, atât lucrători, cât și funcționari.

În acest scop, cei mai devotați și încercați membri ai mișcării vor face tot posibilul ca să fie angajați ca lucrători și funcționari, pe lângă fabricele de armament, precum și la C.F.R., unde mai există încă o mulțime de aderenți devotați, gata să se jertfească în orice moment în interesul cauzei."

În ordinul[7] de informațiuni nr. 29/**13 martie 1940**, C.C.J. scria:

„Direcțiunea Generală a Poliției ne informează că odată cu noua organizare a Frontului Renașterii Naționale s-a făcut accesibilă intrarea în cadrele Frontului a unui însemnat număr de fruntași legionari, cari odată cu aceasta au fost reintegrați în posturile lor, din care fuseseră suspendați.

Intrarea acestora în cadrele Frontului s-a făcut în urma unei hotărâri luată de conducătorii rămași ai fostei mișcări, cari văd în această pseudo-încadrare cea mai bună posibilitate de a activa pentru mișcarea legionară, dându-se consemn tuturor să colaboreze cu organizația Frontului Renașterii Naționale numai atunci când activitatea acestei organizații ar viza probleme cu caracter național și cari au figurat în organizația partidului «Totul pentru Țară».

În urma acestei hotărâri s-a lansat un apel, comunicat verbal și din persoană în persoană, tuturor legionarilor cari rămân în afara cadrelor Frontului pentru a fi solidari, rugându-i să-i secondeze cu toată încrederea, că în felul acesta se vor găsi tot solidari și vor putea conlucra nestingheriți sub masca organizației Frontului Renașterii Naționale, unde activitatea acestora va fi mai greu de controlat și va avea rezultate pozitive."

1941

Inspectoratul de Jandarmi Timișoara (I.J.T.) va face cunoscută[8] L.J.T.T., pe **7 iulie 1941**, o informație venită de la Direcțiunea Generală a Poliției (D.G.P.), via Inspectoratul General al Jandarmeriei (I.G.J.):

„În comuna Uzdin, din Banatul Sârbesc, se află ascunși mai mulți legionari. Între aceștia ar fi și rebelii Comănescu Vasile, Ghenadie Ilie și Stoicănescu C-tin.

[4] *Ibidem*, f. 11.
[5] *Ibidem*, f. 8.
[6] *Ibidem*, f. 10.
[7] *Ibidem*, f. 34.
[8] D.J.T.A.N., Fond 161, inv. nr. 573, *Legiunea de Jandarmi Timiș-Torontal*, dosarul nr. 25 A/1941, f. 223.

Profesorul legionar Cristescu, dela Şcoala Politehnică din Timişoara, s-a prezentat la Divizia I-a Infanterie, comunicând că toţi legionarii ar fi primit cuvânt de ordine să se predea instanţelor militare, pentru judecare sau încarcerare.

Pe **20 august 1941**, la L.J.T.T. soseşte o notă[9] informativă de la Legiunea Mobilă de Jandarmi nr. 2 Lupeni:

„Cu onoare vă comunicăm mai jos informaţia ce o deţinem, pe care vă rugăm a o verifica dacă este adevărată şi a ne comunica rezultatul, raportând în acelaşi timp şi autorităţilor Dv. superioare.

- Legionarii: Ilie Gârneaţă, Cornelia Georgescu, Viorel Trifa, Romulus Opriş, un oarecare Horian şi cu Horia Sima s-ar găsi actualmente în jud. Vârşeţ, Banatul Sârbesc, adăpostiţi de unii Români ce au sentimente Legionare.

Aceşti Legionari ar primi ajutoare băneşti prin intermediul unui angajat al Restaurantului Lupoaica din Timişoara, care primeşte bani adunaţi dela un înv. Udrea Marin din jud. Dolj.

Domnul dela restaurantul Lupoaica din Timişoara predă banii unui ing. Jianu Liviu şi Dolia Iosif din Com. Cotârlia (localitate inexistentă, n.n.) jud. Vârşeţ, care îi predau celor de mai sus şi care le cunosc adresa.“

O notă[10] informativă din **3 septembrie 1941**, nesemnată şi având lipsă orice antet, va preciza că, într-adevăr, acest restaurant se afla situat în str. Baron Vest, vizavi de cinematograful „Thalia“, al cărui proprietar „...este T. Liuba, fost legionar înfocat, atât el, cât şi soţia sa luând parte şi la rebeliunea din 21-23 ianuarie 1941.

La acest restaurant se află angajat numai un chelner anume Miloş Ioan, care ar fi de fel din comuna Ghiroda.

Acest restaurant este frecventat mai mult de legionari, de unde deducem că patronul şi în prezent nutreşte idei legionare.“

În aceeaşi zi de **3 septembrie 1941**, L.J.T.T. va infirma[11] însă că în Banatul Iugoslav s-ar afla cei nominalizaţi de către Legiunea Mobilă de Jandarmi nr. 2 Lupeni, verificarea fiind făcută în 15, 16 şi 17 august 1941, prin voluntari români din Banatul Iugoslav ajunşi la Stamora-Moravița pentru a se înrola în armata română.

I.J.T. va transmite[12] pe **13 septembrie 1941**, printre altele, cum că:

„Legionarii în propaganda ce fac, caută să convingă populaţia că rebeliunea din 21-23 Ianuarie 1943, a fost pusă la cale şi executată de către comunişti, cari se infiltraseră în organizaţie numai pentru a produce turburări şi a compromite mişcarea.“

I.G.J. va informa[13] L.J.T.T., iar aceasta Postul de Jandarmi (P.J.) Giera, că pe 5 octombrie 1941, în localitatea Voivodinţi din Banatul Iugoslav s-a sfinţit o biserică românească. „Cu această ocazie, mai mulţi tineri legionari cari erau de faţă, îndemnaţi de preotul acelei comuni, au intonat cântece legionare, printre care şi noul imn «Răzbunarea legionară».“ Se cerea verificarea informaţiei. P.J. Giera, P.J. Tolvădia, Secţia de Jandarmi (S.J.) Ciacova şi S.J. Deta nu au putut confirma, prin informatorii lor, dacă respectiva informaţie era adevărată sau, credem noi, că a fost doar un zvon menit să discrediteze Mişcarea Legionară.

L.J.T.T. va răspunde către I.J.T., în nota[14] sa din 5 noiembrie 1941, că „...până în prezent nu am obţinut nici o informaţiune referitoare la acţiunea legionarilor din comuna Voivodinţi din Banatul Jugoslav, unde s-ar fi cântat cântece legionare cu ocazia sfinţirei bisericei din acea comună, care este departe de frontiera noastră ce avem cu Jugoslavia...“

La rândul său, şeful P.J. Moravița, deşi are aceeaşi poziţie cu a posturilor şi secţiilor amintite mai sus, totuşi va preciza[15]:

„Am primit informaţia că tineretul din Bănatul Iugoslav cântă ades cântece legionare, ne fiind opriţi de nimeni.

Preotul din Comuna Voivodinţ se numeşte «Doc. Constantin» şi suferă de viţu (viciul, n.n.) «beţiei»“.

Tot pe **5 octombrie 1941**, L.J.T.T. informa[16] I.J.T. cu privire la legionarii refugiaţi în Iugoslavia că:

„În Comuna Coştei Banatul Jugoslav, s-ar afla 5 legionari dintre cei fugiţi după rebeliune şi cari ar fi găzduiţi la o femeie văduvă, mătuşa numitului Mileta Miron, comerciant din Coştei, care este şeful organizaţiei legionare din acea comună şi curierul legionarilor din jurul Coşteiului şi dela noi din ţară, ţinând legătura prin Comuna Iam Judeţul Caraş.

Numele acestor legionari nu l-am putut afla până în prezent, rămânem în continuarea verificărei spre a le putea afla şi numele dacă sunt sau nu din cei semnalaţi prin ordinul D-Voastră menţionat mai sus.

- Între 1-8 Octombrie 1941, Horia Sima ar fi fost văzut în comuna Coştei împreună cu 5 legionari, iar de acolo ar fi trecut în România, cei 5 legionari rămânând tot în Coştei. Preciziuni nu avem nici asupra acestei informaţiuni, suntem în curs de verificare când vom raporta rezultatul precis.“

P.J. Clopodia va anunța[17] L.J.T.T., pe **10 octombrie 1941**, cum că:

„Agentul agricol Pora Iosif, care este şi econom din comuna Jamul Mare, ne informează că săptămâna trecută Horia Sima a vrut să treacă din Jugoslavia în România, în care scop a angajat un om din comuna Marcovăţ, Jugoslavia, pentru a merge în comuna Lăţunaş.

[9] *Ibidem*, f. 6.
[10] *Ibidem*, f. 114.
[11] *Ibidem*, f. 115.
[12] *Ibidem*, f. 123.
[13] D.J.T.A.N., Fond 161, inv. nr. 573, *Legiunea de Jandarmi Timiş-Torontal*, dosarul nr. 25 B/1941, f. 53.
[14] *Ibidem*, f. 52.
[15] *Ibidem*, f. 57.
[16] *Ibidem*, f. 151.
[17] D.J.T.A.N., Fond 161, inv. nr. 573, *Legiunea de Jandarmi Timiş-Torontal*, dosarul nr. 25 A/1941, f. 196.

Omul angajat aflând cine este a renunțat la angajamentul făcut și pe această temă a fost mare ceartă între ambii.

Tot acest agent agricol ne mai informează că legionari fugiți din România în Jugoslavia au sediul lor în comuna Alibunar, Jugoslavia.

Din lipsă de mijloace materiale, umblă prin comunile românești cerșind. (s.n.)"

De remarcat nota personală, din final, a plt. Dumitru Gheorghe, șeful P.J. Clopodia, semnatarul notei.

Nota[18] informativă din **16 octombrie 1941** a L.J.T.T. relevă o serie de detalii privind sediul și locurile de întâlnire ale legionarilor fugiți din România în Banatul Iugoslav:

„Sediul acestor legionari ar fi în Comuna Alibunar - Banatul Jugolav, iar de locuri de întâlnire și ținerea legăturei între ei, au următoarele persoane:

- În Comuna Marcovăț, la comerciantul Fizeșan Adam.

- În Comuna Jamul Mic, la cârciumarul Achimosu Aurel.

- În orașul Vârșeț, la cârciumarul Țăranu, care (l-)a găzduit și pe Horia Sima..

Acești legionari afirmă că după terminarea războiului, Horia Sima va veni la conducerea țării, pentru că are promisiunea persoanelor politice germane."

L.J.T.T. va cere[19] P.J. Jamul Mare, pe **17 octombrie 1941**:

„Intensificați serviciul de informațiuni spre a identifica pe acel profesor (Horia Sima, n.n.).

Atenție mare la Lățunaș, serviciu intens de informații, pânde de zi și noapte acolo, căci este punct prielnic de trecere și bine cunoscut de Horia Sima, pe unde a mai venit în anul 1940, deghizat cu pașaport german fals, pe alt nume.

Orice informație obținută se va raporta Legiunei, iar cele urgente telefonic cifrat.

În cazul că prindeți vreunul din cei aflați în Banatul Sârbesc, veți raporta telefonic Legiunei și înainta de urgență sub escortă severă."

Mr. I. Peșchir, comandantul L.J.T.T. va trimite posturilor și secțiilor de jandarmi din subordine ordinul[20] de informațiuni nr. 1.983/**14 noiembrie 1941**, aceasta în baza unor date primite de la I.J.T., în care, printre altele, se spune:

„1. Pe ziua de 17 Octombrie 1941 au fost convocați la București toți șefii de regiuni. Dela Timișoara a plecat D-l Totoianu. La această conferință s-a(u) dat următoarele dispozițiuni:

- Din cauza că legionarii se așteaptă la o nouă prigoană, chiar în curând, s-a pregătit și s-a prezentat asltfel lucrul, că toți cei mai reprezentativi și expuși, să fugă în Germania, trecând clandestin frontiera în Jugoslavia, aici vor trece în comuna Toracul Mare, la un anume Petcu, care pe baza parolei «Primăvara» va lua măsuri de cazare și îndrumare spre Germania. - Din cauză că s-a dovedit că femeile nu pot ține secretul, au dizolvat toate cetățuile[21] din țară. La Lugoj s-a dizolvat pe ziua de 1 Maiu a.c. Între conducătorii «Frăților de cruce» s-a(u) ivit neînțelegeri și anume între Tărăboiu și Smultea Ilie, care azi este în Germania și pentru a nu distruge și «Frăților de cruce» prin această dezidență, s-a hotărât să se suspende deocamdată activitatea «Frăților de cruce»."

Să fi fost acesta un zvon menit a eroda importanța și credibilitatea Mișcării Legionare? Cel puțin rapoartele primite de la posturile și secțiile de jandarmi duc la o asemenea concluzie. Fiindcă, în context, nu trebuie să uităm ceea ce spune Ordinul circular nr. 35.165/**15 octombrie 1940** al Inspectoratului General al Jandarmeriei:

„Transmiterea svonurilor trebuie supusă unui examen prealabil, spre a se da curs numai acelor svonuri care au o bază oarecare și a se indica precis această bază. Svonurile care nu există acestui examen prealabil nu vor mai lua curs decât ulterior, când primesc începuturi de confirmări cu caracter concret."

Nu cunoaștem pe ce anume s-a bazat mr. I. Peșchir semnând un ordin în care se scrie negru pe albă că Mișcarea Legionară a dizolvat toate organizațiile de doamne și domnișoare, denumite „cetățui", fiindcă pe **2 decembrie 1941**, I.G.J., sub semnătura comandantului acestuia, general C.Z. Vasiliu, va transmite ordinul[22] de informațiuni nr. 169:

„Direcțiunea Generală a Poliției informează că toate organizațiunile de muncitori au primit instrucțiuni ca, în afară de cotizațiunile obișnuite, să depună sume de bani și obiecte de îmbrăcăminte destinate ajutorării legionarilor din închisori și familiilor acestora, cu prilejul sărbătorilor Crăciunului. [...]

Aceleași dispozițiuni au fost date organizațiunilor de femei legionare «cetățui»."

Potrivit[23] Decretului-lege nr. 236/1941, riscau pedeapsa cu moartea cei care:

„- Îndeamnă prin viu grai sau prin orice mijloace la manifestațiuni sau acțiuni cu caracter de uneltire împotriva ordinei publice sau sociale existente în Stat etc. (art. 1 lit. d);

- tipăresc, scriu, desemnează sau multiplică în orice mod ori împart manuscrise, manifeste, schițe, desene ce ar conține un îndemn la săvârșirea unu act sau manifestarea unei idei care constituie o uneltire împotriva ordinei existente în Stat (art. 1 lit. h)."

Pe **11 noiembrie 1941**, I.G.J. vine cu ordinul[24] de informațiuni nr. 162, având ca destinatari inclusiv L.J.T.T., posturile și secțiile de jandarmi din zonă:

„Direcțiunea Generală a Poliției informează că atât în Belgrad, cât și în comunele române din Banatul Jugoslav,

[18] *Ibidem*, f. 195.
[19] *Ibidem*, f. 198.
[20] *Ibidem*, f. 123.
[21] Organizații locale ale Mișcării Legionare, formate din doamne și domnișoare.
[22] D.J.T.A.N., Fond 161, inv. nr. 573, *Legiunea de Jandarmi Timiș-Torontal*, dosarul nr. 25 B/1941, f. 163.
[23] *Ibidem*, f. 170.
[24] *Ibidem*, f. 132.

se află foarte mulți legionari, fugiți din țară, parte din ei fiind dezertori.

Autoritățile germane din Belgrad și din alte orașe, le permit să doarmă în cazărmi sau particular, servindu-le masa, pe prețuri reduse, la cantine.

Au primit, din partea Comandamentului militar german din Jugoslavia, acte de identitate pe baza cărora se pot deplasa dintr-o localitate într-alta, însă numai în timpul zilei până la ora 20.“

Având în vedere cele de mai sus, nu e greu de dedus că Germania miza pe Mișcarea Legionară ca posibil viitor aliat în cazul în care Antonescu ar fi fost, dintr-un motiv sau altul, schimbat de la putere în România.

Pe 28 noiembrie 1941, P.J. Banloc informează[25] L.J.T.T. că a fost prins trecând în mod fraudulos frontiera un anumit Vasile Sculeasa, fugit dintr-un lagăr din Ungaria și prins de grănicerii de la Foeni. Informațiile pe care susține P.J. Banloc că le-ar fi dat acesta ne face să ne întrebăm dacă: a) a existat un individ cu acest nume; b) dacă a existat, nu cumva a fost un agent infiltrat în rândurile Mișcării Legionare; c) informațiile provin de la agenți acoperiți în rândul românilor cetățeni iugoslavi.

Dar iată ce ar fi spus acesta:

„Majoritatea învățătorilor români din Jugoslavia, trimiși de către Statul Român în comunele Românești din Banatul Jugoslav activează în fosta mișcare legionară, care încă mai dăinuie printre acești învățători.

Acei învățători fac serviciul în comunele: Ece (Ečka, n.n.), Toracul-Mare, Toracul Mic, Seleuș, Sălcia Nouă (corect: Sărcia Nouă, astăzi Sărcia Română, în limba sârbă Sutjeska, n.n.) și Uzvin (corect: Uzdin, n.n.). Acești învățători țin legătura între legionarii fugiți în Banatul Jugoslav și Germania, cu Centrul legionar ce este organizat la Timișoara.

Legionarii fugiți în Banatul Jugoslav în prezent la Becicherecu-Mare, sunt următorii:

Oncu, fost șeful poliției legionare Arad, Neață Spiridon fost în poliția legionară la București, Dumitru Ioan șeful poliției (ininteligibil) București, Merocan Pasal macedonean din București, Iliescu comandantul «Bunei Vestiri», Dr. Popescu fost primar al Reșiței, Cobilovici fost Căpitan Activ în Reg. 5 Vânăt. în prezent în Belgrad, Ne(a)mțu din Reșița în prezent în poliția legionară din Becicherecu-Mare.

Afară de aceștea mai sunt 80 legionari în Becicherecu-Mare.

La Uzvin se găsește un lagăr de 500 legionari organizați în mișcarea legionară.

Poliția legionară din Becicherecu-Mare prin garanția învățătorului Moise din Ecea înlesnește trecerea în Germania a tuturor legionarilor fugiți.

În Germania se găsesc fugiți până în prezent circa 1500 legionari sub controlul permanent al lui Horia Sima, care la fel se află în Germania.

În prezent s-au format lagăre legionare la Viena și la (ilizibil)/lângă Danzig/.

Legionarii) fugiți peste frontieră susțin că după Victoria Germană se va forma din nou guvern legionar în România.

Teologul Cotârlă originar din comuna Alibunar Banatul Jugoslav în present la teologia din Caransebeș sau Timișoara ține legături cu legionari fugiți.

Se mai găsesc legionari, unul în comuna Vărădia și altul în Comuna Oravița, care ține legătura între legionari din România și cei fugiți în Banatul Jugoslav.

Informatorul de mai sus s-a predat de Compania 7-a Grăniceri Banloc Bir. II siguranță Timișoara, cu actele dresate și informația prezentă s-a înaintat Reg. 4 Grăniceri Deva.

Informația sigură.“

1942

În „Scurt istoric al problemei polițienești «LEGIONARE»“ pe care o va face[26] P.J. Comloșul Mare la începutul anului 1942, șeful de post va nota:

„Această organizație a avut ramificații și în Comuna Lunga unde a fost condusă de către legionarul Petac Vichentie, fost subșef de plasă în organizație și primar în timpul Guvernului legionar.

Prin comuna Lunga a fost dus peste frontieră Horia Sima de către Gheorghe Ciorbă din Comloșul Mare, care l-a trecut clandestin în Jugoslavia.“

L.J.T.T. va emite pe **2 ianuarie 1942** ordinul[27] de informații nr. 2.456, potrivit căruia preotul Ioan Friscan din Toracul Mare, Vasile Barbu din Uzdin și Ion Oală din Sărcia Română „...ar fi curieri legionari. Aceștia când sunt în față cu persoane din România arată că ei sunt informatori ai unor persoane supuse (probabil suspuse, n.n.) din România. Călătoresc cu trenul la Timișoara. Când vor fi găsiți, se va proceda la identificare și percheziționare pentru a se vedea ce se găsește asupra lor.“

Tot pe **2 ianuarie 194**2, L.J.T.T. va informa[28] că „... un anume Bulic din Comuna Alibunari Jugoslavia, care scrie și la ziarul Dacia și Biruința din Timișoara, ar fi curier legionar. Luați măsuri de identificare când va apare pe teritoriul rural și supravegheați-l asupra legăturilor ce are.“

Încercările de minimalizare a rolului politic și național jucat de Mișcarea Legionară în extrem de scurta perioadă în care s-a aflat la putere nu au făcut altceva decât să le dea apă la moară adepților și membrilor acesteia. Și nu au fost simpli țărani și muncitori, lesne de manevrat ideatic, deci politic, ci de persoane cu un anumit rol pe plan local, regional și național.

Pe **6 ianuarie 1942**, L.J.T.T., sub semnătura mr. I. Peșchir, anunță[29] în scris Batalionl II Grăniceri Pază cum că:

„Locot. Indici Constantin, șeful Plotonului de Grăniceri Foeni, are legături de intimă prietenie cu notarul Su-

[25] *Ibidem*, f. 43.

[26] D.J.T.A.N., Fond 161, inv. nr. 573, *Legiunea de Jandarmi Timiș-Torontal*, dosarul nr. 40/1942, f. 46.

[27] *Ibidem*, f. 2.

[28] *Ibidem*, f. 4.

[29] *Ibidem*, f. 10.

rescu Moise şi preotul Pop Romulus, ambii înfocaţi legionari, preotul a şi luat parte la rebeliunea din Ianuarie 1941, fiind amendat cu 10.000 lei.

Pe notarul comunei Surescu Moise, ofiţerul amintit l-a trecut de câteva ori în Jugoslavia, la Modoş, tot pe la punctul Foeni au mai fost trecuţi şi alţi indivizi - unul seminarist din Jugoslavia, cari sunt suspectaţi de a face legătura cu legionarii din Jugoslavia."

Preotului român Fiştea din Vârşeţ i se atribuie de către plt. Florea Nicoraş, şeful P.J. Banloc, în nota[30] informativă nr. 450/**20 ianuarie 1942**, paternitatea organizaţiilor locale ale „Astrei":

„Locuitorul Păncăriceanu Vasile, zis Vasa, din comuna Sfântul Ion[31] (din) Jugoslavia ne informează că în fiecare comună, locuită de românii din Jugoslavia a luat fiinţă Societatea Culturală «Astra», a căror organizator este preotul Fiştea Adam, de naţionalitate român, care locuieşte în Vârşeţ.

La această organizaţie le sc(r)ie ziarul «Nădejdea» prin care se face propagandă Naţionalistă Românească. Numitul ne informează că cea mai mare parte din această organizaţie are idei şi programe pur legionare.

În ce priveşte cu românii de trai. Trăieşte destu(l) de bine nu face nici o deosebire între români, germani, maghiari, însă şfabi(i) localnici îi vede cu ochi răi pe români.

Nu li s-a luat vitele, însă în luna Oct. 1941 a venit (indescifrabil) din comuna Cicidorf Jugoslavia, în comuna Sfântul Ion unde a început să facă percheziţie la fiecare casă românească, împărţiţi pe echipe, confiscându-le întreaga cantitate de lână ce au găsit-o, atât cea toarsă, cât şi cea netoarsă, pe care a dus-o la organizaţia Germană şi nu le-a achitat costul nici până în prezent.

Ne mai informează că în întreaga Jugoslavie se zvoneşte că armata română va intra în Banatul Jugoslav în ziua (perioada, n.n.) de 22-25-I-1942."

I.J.T. va emite nota[32] informativă nr. 16/**5 februarie 1942** cu privire la legionari şi la tratamentul aplicat românilor din Banatul Iugoslav de către germani:

„Suntem informaţi că în comunele Uzdin, Tormacul Mic şi Mare (corect: Torac, Torak, n.n.), Voicovăţ (corect: Vlaicovăţ, Vlajkovac, n.n.) din Banatul Jugoslav se găsesc mulţi legionari din cei refugiaţi din ţară şi chiar localnici ai comunelor respective. În comuna Voicovăţ este legionar şi preotul comunei, iar în comuna Coşteiu (Kuštilj, n.n.), ţărani(i) au ridicat pe cortina dela Casa Culturală portretul lui Codreanu.

Populaţia românească trăieşte în neagră mizerie deoarece nu s-a lăsat producătorilor decât 300 Kgr grâu de cap de familie şi câte trei păsări. Restul este ridicat şi dus de trupele germane. Soldaţii germani nu se poartă brutal cu români(i), însă germani(i) localnici sunt foarte obraznici şi îi denunţă autorităţilor înscenând acte contra siguranţei Statului pentru a-i aresta. Petrolul românesc sosit nu l-au văzut nici-un român, este ridicat între ei, iar alţi(i) îl vând cu 80 dinari litrul.

La frontieră funcţionează grăniceri sârbi, care deasemeni se poartă foarte brutali cu români şi nu le admite să-şi aducă din România nici cele prevăzute şi admise de Convenţie, în schimb unguri(i) sunt foarte bine, purtând şi tricolorul maghiar la pălărie.

Informaţiunea din sursă de încredere, însă neverificată."

Semna lt. col. George Istrati, comandantul Legiunii de Jandarmi Severin.

O amplă notă[33] informativă privind situaţia legionarilor fugiţi în Iugoslavia va trimite la L.J.T.T., pe **22 februarie 1942**, plt. mj. C. Stanomir, şeful S.L. Jimbolia:

„1/. Deşi Comandamentul German din Jugoslavia a dat dispoziţiuni ca să fie arestaţi toţi refugiaţii politici sau dezertorii din România ce ar intra pe teritoriul jugoslav, totuşi Şvabii nu vor să-i divulge faţă de autorităţile militare, crezând ei că prin acapararea conducerii Statului Român de către Legionari, ei vor fi întrebuinţaţi ca conducători ai satelor Româneşti din Ţară, iar dacă va avea (sic) această fericire vor primi şi autonomia Banatului, în care scop Românii vor fi mutaţi în Vechiul Regat.

Toate mârşăviile Şvabilor nu se învârtesc decât în jurul autonomiei, pentru cari sunt capabili să întrebuinţeze toate trucurile.

2/. Că fostul Prefect de Severin ar fi în Jugoslavia nu este exclus, însă informatorul nostru nu-l cunoaşte, ci spune el că sunt mulţi legionari în satele Româneşti în special.

- Că legionarii aflaţi în Jugoslavia se bucură de toată libertatea este adevărat şi fac propagandă în voie.

- Toţi spun că nu vor veni în România decât când (sic) vor ajunge iarăşi la putere Germania, este adevărat şi că aduc şi duc ştiri despre ce se petrece cu legionarii dela noi.

- Acestea spun că ei sunt curierii Căpitanului care se află la Berlin."

Printr-un nou ordin[34] de informaţiuni, din **13 martie 1942**, al L.J.T.T., se cer verificări pe teren:

„Suntem informaţi că «Astra» Soc. de cultură românească, a înfiinţat cercuri culturale în Jugoslavia, cari însă ar fi focare de legionari.

În comunele româneşti preoţii sunt cei care propovăduiesc ideia legionară şi tot prin ei se face legătura între românii de aici cu cei de dincolo."

[30] *Ibidem*, f. 52.

[31] Sfântul Ion este Sân-Ianăş, azi Bariţe (Barice), iar Cicidorful care la fel se aminteşte în document, este Plandişte, sediul comunei căreia azi îi aparţine şi satul Bariţe (pe timpul acela Cicidorful era sediu de plasă).

[32] D.J.T.A.N., Fond 159, inv. nr. 455, *Inspectoratul de Jandarmi Timişoara*, dosarul nr. 17/1942, f. 28.

[33] D.J.T.A.N., Fond 161, inv. nr. 573, *Legiunea de Jandarmi Timiş-Torontal*, dosarul nr. 40/1942, f. 101.

[34] *Ibidem*, f. 152.

Prezența legionarilor români refugiați în Iugoslavia va fi semnalată pe **7 aprilie 194**2, printr-o notă[35] informativă, de către lt. col. Valeriu Dinescu, comandantul Legiunii de Jandarmi Caraș:

„Femeia Elena Ranca din comuna Vărădia, care a trecut în Jugoslavia pe bază de carnet de muncă, informează că în ziua de 27 Martie 1942, când a fost în orașul Vârșeț, a întâlnit pe legionarul Găiman Iosif, originar din comuna Vărădia, județul Caraș, care este urmărit fiind condamnat la 8 ani muncă silnică pentru acțiune legionară și refugiat în Jugoslavia.

Acesta s-a exprimat că în curând va merge la Belgrad împreună cu alți legionari refugiați din România, de unde vor primi pașapoarte și vor pleca în Germania cu un vapor."

Rezumând că „Propaganda legionară se face foarte activ în Banatul Jugoslav", L.J.T.T. va emite nota[36] informativă nr. 180/**18 aprilie 1942**, potrivit căreia, după verificările făcute în statul vecin, Iugoslavia, se va constata că în general preoții și învățătorii locali sunt legionari activi sau simpatizanți.

„Legionarii fugiți peste frontieră s-au grupat în jurul bisericii și școalei și prin aceste așezăminte de educație caută să infiltreze ideile legionare în sufletul poporului român, fără a fi tulburați de cineva.

Cercurile culturale ale «Astrei» înființată în această regiune sunt la dispoziția legionarilor.

- Se pare că acțiunea legionară nu este bine văzută de șvabii și ungurii localnici, deoarece caută să organizeze pe români și să opună astfel șvabilor elementul românesc solidar pe chestia națională.

Deci este explicată atitudinea șvabilor mai rezervată față de legionari și vexațiunile la care e supusă populația românească din partea organizațiilor șvăbești."

Pe **25 aprilie 194**2, sub semnătura col. Ioan Sârbu, I.J.T. va informa[37] despre mai multe incidente petrecute la Deliblata, în Banatul Iugoslav, problema fiind tratată din punct de vedere etnic. La începutul lunii februarie, un anume Paia Rusovan din Deliblata a fost reținut și bătut grav de către comisarul Steva Otaci, „...care este de origine etnică sârbă." Fratele lui Paia, anume Dușan Rusovan, i-a cerut socoteală comisarului. La rândul său, acesta a adus acest caz la cunoștința primarului șvab Samoel Sebler, care a dispus arestarea lui Dușan Rusovan. De teama de a nu fi bătut, D. R. nu a răspuns invitației de a se prezenta la primărie, drept pentru care comisarul, însoțit de alți doi polițiști, s-a prezentat la domiciliul acestuia unde l-a ucis cu arma. Alertate, autoritățile germane l-au arestat pe comisar și l-au închis la Biserica Albă.

„Cu ocazia înmormântării lui Dușan Rusovan, plotonierul Daba Ioan, din comuna Mramorac (Mramorak, la 11 km de Deliblata, n.n.), voluntar în armata română, care se afla în concediu medical, a pus pe sicriul decedatului tricolorul românesc și a protestat foarte mult contra persecuțiilor ce se fac românilor de către sârbi și șvabi. În urma acestei acțiuni, a fost arestat de poliția șvăbească, cercetat și apoi forțat să plece imediat în România, punându-i-se în vedere să nu se mai reîntoarcă din România niciodată.

2/ Locuitorul Ganu, român, tot din comuna Deliblata, a fost învinuit pe nedrept că a săvârșit un furt de bani, fapt pentru care a fost purtat cu toba prin comună, legat și bătut grav de către poliția șvăbească, în urma cărui fapt a încetat din viață, la spitalul din Vârșeț.

Au mai fost maltratați de sârbi și șvabi următorii români: Oprea Toma, acuzat pe nedrept că ar fi comunist, - învățătorul Ioan Matei, Niță Jeravlev, Ilie Răchitovan și Paia Rusovan /fratele celui împușcat/, pentru motivul că au fost găsiți pe stradă peste orele stabilite de autorități.

Românii Gherementi Traian și Răchitovan Panta au fost maltratați pentru acțiunea lor întreprinsă în favoarea României.

Mai sunt arestați și duși în loc necunoscut diferiți români din comuna Deliblata, fiind acuzați că ar face parte din organizațiile comuniste.

3/ Locuitorii Toma Oprea, Petru Ivașcu și învățătorul Ioan Matei, toți din comuna Deliblata, sunt aderenți ai mișcării legionare și fac intensă propagandă."

Însă concluzia[38] din **23 aprilie 1942**, la care a fost anexată nota informativă citată mai sus, la cele întâmplate, a lt. M. Simian, comandantul L.J.T.T., în urma verificărilor efectuate, a fost că:

„Incidentele semnalate în nota anexată se datoresc unor împrejurări întâmplătoare și de ordin particular, în urma unor beții și scandaluri provocate de cei vizați, nici de cum nu sunt unele persecuții sau răsbunări pe tema naționalității.

Deținem însă unele informațiuni neverificate că indivizii Toma Oprea, Petru Ivașcu și învățătorul Ioan Matei din comuna Deliblata sunt aderenți legionari și ca urmare nu se poate pune bază pe ceeace afirmă aceștia, urmărind mai mult interese personale decât naționale pentru care caută a se erija, ca la adăpostul lor să poată servi interesele lor personale."

În final, se exprima speranța că venirea la muncile agricole a cetățenilor sârbi (cu terenuri în România, n.n) va aduce noi elemente informative cu privire la cele întâmplate la Deliblata.

Șeful P.J. Giulvăz va scrie în nota[39] sa informativă din **14 iunie 1942**:

„Raportăm că cu ocazia inspecției făcute pe la posturi de frontieră am fost informat că aproape toți legionarii fugiți în Jugoslavia după rebeliunea din 1941 au fost

[35] *Ibidem*, f. 50.

[36] D.J.T.A.N., Fond 159, inv. nr. 455, *Inspectoratul de Jandarmi Timișoara*, dosarul nr. 19/1942-1943, f. 1.

[37] D.J.T.A.N., Fond 159, inv. nr. 455, *Inspectoratul de Jandarmi Timișoara*, dosarul nr. 17/1942, f. 60.

[38] *Ibidem*, f. 58.

[39] D.J.T.A.N., Fond 161, inv. nr. 573, *Legiunea de Jandarmi Timiș-Torontal*, dosarul nr. 41/1942, f. 100.

chemați de Horia Sima în Germania, unde se pregătesc pentru o lovitură de stat ce intenționează să dea la noi prin luna august a.c.

În țară intenționează să se introducă în uniforma soldaților germani și cu ocazia transporturilor armatei germane care se face pe la noi în țară.“

Șeful P.J. Freidorf avea să transmită către L.J.T.T., pe **30 iunie 1942**, o notă[40] informativă cu un conținut relativ asemănător:

„Suntem informați că toți legionarii urmăriți la noi în țară și refugiați în Banatul Jugoslav, unde împreună cu Românii de acolo și cu sprijinul autorităților germane de ocupație se reorganizează după noi norme, cari au fost aduse din Germania, sisteme de luptă și propagandă mai moderne decât ale lui Corneliu Codreanu. Toate acestea se fac cu scopul ca la un moment dat să vină să facă acest lucru și în România.“

La **7 septembrie 19**42, L.J.T.T. este înștiințată[41] de un post de jandarmi (ștampila și numele semnatarului, ilizibile) despre activitate legionară în comunele românești din Iugoslavia, respectiv din Banatul Sârbesc:

„Din Jugoslavia deținem următoarele informațiuni.

În comuna Toracul Mare și Toracul Mic, ambele comuni românești, legionarii țin ședințe nestingheriți de nimeni.

În ambele comuni numărul lor se urcă la 50 membri.

Această organizație este condusă de un avocat român din Becicherec, al cărui nume nu-l cunoaștem până în prezent.

Mai deținem informații că în cursul lunei august a.c., Horia Sima a fost în comuna Uzdin, de unde apoi a plecat la Belgrad.

El cutreieră toate comunile românești din Banatul Jugoslav, dând instrucțiuni legionarilor.

De asemenea, doi învățători români din comuna Toracul Mic, legionari înfocați, la primirea ordinelor de chemare în loc de a se prezenta la unități, au fugit în Germania.“

O nouă notă[42] informativă despre legionarii din Banatul Iugoslav o va emite Legiunea de Jandarmi Caraș, sub semnătura lt. col. Valeriu Dinescu, comandantul acesteia, pe **20 septembrie 1942**:

„Legionarii refugiați în Jugoslavia au răspândit svonul printre românii din Banatul Sârbesc că, în curând acolo vor merge instructori români cari vor recruta tinerii români între 18-20 ani și îi vor învăța instrucția românească și Banatul Sârbesc va fi alipit României.

În urma răspândirei acestui zvon, românii din Banatul Sârbesc sunt foarte bucuroși.

Legionarii din Jugoslavia caută a-și recruta cât mai mulți aderenți printre românii de acolo, spunând că sunt toți de un neam și un sânge și că după terminarea războiului vor forma o lume nouă și frumoasă.“

Sub semnătura mr. Ioan Peșchir, comandantul L.J.T.T., este emisă nota[43] informativă nr. 2.135/**11 octombrie 1942**, prin care se scoate în evidență lipsa de unitate în rândurile etnicilor români din Banatul Iugoslav, un document ce merită a fi preluat integral, tocmai fiindcă unele aspecte se perpetuează inclusiv în ziua de astăzi:

„Informăm din Jugoslavia[44] următoarele:

- Organizarea populației românești sub directiva Preotului Fiștea nu face progrese vizibile, fiindcă dela început s-a ratat problema constituirei unui grup etnic românesc din cauza certurilor care există pe tema conducerii, a lipsei de curaj pentru afirmarea românească, precum și a lipsei de inspirație de a profita de momentul oportun a celor ce se cred chemați a conduce poporul românesc din Banatul Jugoslav. Din cauza acestei situații, populația românească este supusă unui tratament rău, adică pe aceiaș treaptă în multe părți ca și sârbii, fiind destinată să suporte toate restricțiunile alimentare, de îmbrăcăminte, rechizițiile de cereale, vite și orice bunuri într-o formă aspră. În acest timp, șvabii și ungurii se bucură de o situație privelegiată, fiind conducătorii în mare parte a satelor românești.

- Se pare că șvabii, mergând pe linia unei autonomii a «Donau Landului», se comportă de o manieră aspră și de desbinare a românilor pentru a-i intimida și în acelaș(i) timp să nu se formeze ca un bloc puternic ce le-ar fi piedică în tendințele lor de autonomie și de subjugare a tuturor celorlalți.

- Divergența în această materie au făcut-o și legionarii refugiați cari s-au alăturat celor nemulțumiți.

- Tot mai insistent circulă svonul că Horia Sima ar fi fost în Banatul Jugoslav, contribuind la organizarea legionarilor cari în ultimul timp au început să părăsească în masă localitățile în care se găseau.

Până în prezent se vorbește că au plecat în Germania.

Informațiile în curs de completare.“

La **3 decembrie 1942**, Legiunea de Jandarmi Caraș informează[45]:

„Dumitru Ioan Agiu din comuna Sălcița (Sočica, n.n.) - Banatul Jugoslav, fiul preotului din acea localitate,

[40] *Ibidem*, f. 160.

[41] D.J.T.A.N., Fond 161, inv. nr. 573, *Legiunea de Jandarmi Timiș-Torontal*, dosarul nr. 57/1942, f. 34.

[42] D.J.T.A.N., Fond 159, inv. nr. 455, *Inspectoratul de Jandarmi Timișoara*, dosarul nr. 19/1942-1943, f. 2.

[43] D.J.T.A.N., Fond 159, inv. nr. 455, *Inspectoratul de Jandarmi Timișoara*, dosarul nr. 17/1942, f. 113.

[44] În documentele de arhivă domină forma „Jugoslavia“, incorectă atât în limba română, cât și în cea sârbă, fiind o preluare greșită a formei sârbești, cu caractere latine, Jugoslavija (Југославија). Corect era atât „Iugoslavia“, cât și „Jugoslavija“. O formă alternativă a denumirii este cea de „Banatul Sârbesc“.

[45] D.J.T.A.N., Fond 159, inv. nr. 455, *Inspectoratul de Jandarmi Timișoara*, dosarul nr. 19/1942-1943, f. 28.

se ocupă de strângerea de fonduri pentru întreținerea legionarilor fugiți din România în Jugoslavia.

Acest Agiu, cu 3 săptămâni în urmă, a colectat prin comunele românești din acel teritoriu suma de 5000 dinari din care a împărțit ajutoare legionarilor refugiați din România stabiliți în diferite comune din Banatul Jugoslav."

1943

L.J.T.T. va trimite în teritoriu ordinul[46] nr. 3.528/**31 decembrie 1943**, în care enumeră câteva zvonuri lansate de militarii şvabi veniți în România în concediu:

„Că Guvernul României nemaivoind a trimite armata contra Rusiei în ajutorul trupelor germane, se va aduce la putere guvernul legionar care va mobiliza toate forțele în ajutorul Germaniei."

Bibliografie:

Direcția Județeană Timiș a Arhivelor Naționale (D..J.T.A.N.), Fond 161, inv. nr. 573, *Legiunea de Jandarmi Timiș-Torontal*, dosarele nr. 1/1939, 16/1940, 25 A/1941, 25 B/1941, 40/1942, 92/1944.

D.J.T.A.N., Fond 159, inv. nr. 455, *Inspectoratul de Jandarmi Timișoara*, dosarele nr. 17/1942, 19/1942-1943.

Liviu Vălenaș – *Mișcarea Legionară între adevăr și mistificare*, Ed. Marineasa, Timișoara, 2000.

Cronologie privind istoria Mișcării Legionare, apărută în Almanahul *„Cuvântul*" din 1941.

Marin Bărbulescu – *Centrul Studențesc Legionar de la Timișoara*, Ed. Mișcării Legionare, Madrid, 1968.

Horia Sima – *Menirea naționalismului*, Ed. Ex Ponto, Constanța, 2003.

Horia Sima – *Sfârșitul unei domnii sângeroase*, Ed. Mișcării Legionare, Madrid, 1977.

Horia Sima – *Prizonieri ai Puterilor Axei*, Ed. Metafora, 2005.

Horia Sima – *Era libertății – Statul Național-Legionar*, vol. II, Ed. Gordian, Timișoara, 1995.

Prof. univ. dr. Ioan Scurtu – *Denumirea corecta a evenimentului: rebeliune legionară* (http://www.ioanscurtu.ro).

Rebeliunea legionară, văzută din cabinetul lui Antonescu - www.historia.ro.

Gabriel Bălănescu – *Din împărăția morții*, Ed. Gordian, Timișoara, 1994.

Nistor Chioreanu – *Morminte vii*, Ed. Institutul European, Iași, 1992.

V. Blănaru-Flamură – *Generalul Antonescu în cămașa verde legionară*, Ed. SEPCO, 1993.

[46] D.J.T.A.N., Fond 161, inv. nr. 573, *Legiunea de Jandarmi Timiș-Torontal*, dosarul nr. 92/1944, f. 5

Dr. **Florin Zamfir**
(Variaș)

Evoluția vieții economico-sociale la Variaș, între anii 1919-1944

După Primul Război Mondial, comuna Variaş a intrat în componenţa statului român, predarea oficială a localităţii având loc la 10 august 1919[1]. Din punct de vedere administrativ, comuna a aparţinut, iniţial, de plasa Vinga, iar din 1927, de plasa[2] Periam. În perioada interbelică s-a încercat românizarea numelui localităţii, care s-a numit Curca şi Dănciuleşti, denumiri, la care s-a renunţat, nefiind agreate de locuitori[3].

La data integrării în statul român, naţionalităţile majoritare ale comunei erau germanii şi sârbii. Românii vor fi existat în Variaş, probabil, încă de la începuturile localităţii, dar, fiind depăşiţi numeric şi asimilaţi de sârbi, au devenit la un moment dat minoritari. Conform statisticii maghiare din 1910, care lua în considerare limba maternă vorbită, comuna Variaş avea 4.400 de locuitori, repartizaţi astfel: 2.370 - limba germană, 1.893 - limba sârbă, 112 - limba maghiară, 13 - limba română, 10 - limba slovacă şi 2 alte limbi materne[4]. Pe parcursul perioadei interbelice, românii au evoluat numeric, rămânând, totuşi, populaţie minoritară, până în anii de după Al Doilea Război Mondial. Evoluţia populaţiei româneşti din Variaş, a fost următoarea:

Anul	1920	1930	1940	1943
Numărul românilor	52	108	275	310

În anul 1930, populaţia comunei era de 4.233 de locuitori: 2.361 germani, 1.575 sârbi, 108 români, 91 ţigani, 69 maghiari, 29 alte naţionalităţi[5]. În anul 1943, numărul de locuitori a sporit la 4.793, repartizaţi pe naţionalităţi, astfel: 2.650 germani, 1.755 sârbi, 310 români, 78 unguri (conform tabelului nr. 24, anexa la adresa Primăriei cu nr. 3095/1943)[6].

Primul Război Mondial a avut efecte contradictorii asupra comunei Variaş. Pe de o parte, urmările războiului

1 Johann Tittenhofer, *Festschrift zur 200-Jahrfeier der Banater Heidegemeinde Warjasch*, Landshut, 1986, p. 28.

2 Plasa era o subdiviziune a judeţului Timiş-Torontal.

3 J. Tittenhofer, *Schiţă monografică a comunei Variaş* (lucrare de diplomă), Universitatea Bucureşti, Facultatea de Filologie, 1963, p. 35; Aron Rosić, *Iz sela u selo, Varjaš*, Editura Kriterion, Bucureşti, 1985, p. 24.

4 Ioan Munteanu, Banatul istoric. 1867-1918. Aşezările. Populaţia, Editura Excelsior Art, Timişoara, 2006, p. 374.

5 Muzeul Banatului Timişoara, *Fond documentar „Nicolae Ilieşiu",* B.II. Caiete – Fostul judeţ Timiş-Torontal, caietul IV, filele 690-691, nr. inv. Istorie 6882.

6 J. Tittenhofer, *Schiţă monografică a comunei Variaş (lucrare de diplomă),* Universitatea Bucureşti, Facultatea de Filologie, 1963, p. 47.

au fost negative, din cauza pierderilor umane, a rechiziţiilor de cereale şi animale, a încartiruirilor forţate şi împrumuturilor de război, vitregii cu care s-a confruntat

Moara de vânt, construită în 1883.

localitatea în această perioadă. 254 de germani şi 160 de sârbi varieşeni, au fost înrolaţi în armata austro-ungară, iar dintre ei, 78 de germani şi 67 de sârbi, au căzut pe câmpurile de luptă din Rusia, Italia şi Peninsula Balcanică[7]. Pe de altă parte însă, din punct de vedere economic, războiul a avut urmări pozitive pentru Variaş. Teritoriul localităţii fiind cruţat de confruntări militare, pământul s-a putut cultiva, la fel ca în anii de pace. După război, mulţi varieşeni deţineau rezerve de cereale, pe care le vindeau la preţ de speculă, iar seceta din anul 1921 le-a amplificat veniturile, pentru că preţurile cerealelor au crescut şi mai mult[8]. Datorită inflaţiei galopante, declanşată în timpul războiului, ţăranii care aveau credite la bănci, au putut să le achite într-un timp foarte scurt[9]. Aceste împrejurări favorabile, au determinat un avans economic fără precedent, a localităţii, în perioada interbelică.

După război, ţăranii săraci sperau să fie împroprietăriţi cu pământ, aşa cum li se promisese. Pentru a-i linişti, Consiliul Dirigent-guvernul provizoriu al Transilvaniei, Banatului şi ţinuturilor româneşti din Ungaria, a dat o Ordonanţă, cu data de 21 februarie 1919[10], care prevedea acordarea de pământ în arendă, ţăranilor, având prioritate cei care luaseră parte la război, văduvele şi orfanii lor. La Variaş, autorităţile locale au încercat să tergiverseze aplicarea acestei ordonanţe şi numai sub presiunea unei mişcări populare, ţăranii au fost puşi în posesie. Astfel, în cursul anului 1919 au primit pământ 54 de ţărani săraci din Variaş, văduve şi invalizi de război: 35 de sârbi şi 19 germani (Vlaşcici Sava, Savici Marco, Moisici Marinco, Bittenbinder Jakob, Holz Stefan, etc.). Aceştia au primit câte un iugăr[11], fie din pământurile bisericii ortodoxe sârbe (căreia i s-au expropriat 30 de iugăre), fie din islazul urbarial, de unde s-au împărţit 28 de iugăre (din care, 4 iugăre pentru locuri de casă). Totodată, pentru a rezolva marea criză de locuinţe, conducerea comunei a repartizat câte 200 de stânjeni pătraţi (circa 600 m²), tot din terenul fostului islaz comunal, unui număr de 59 de cetăţeni săraci (4 români, 3 maghiari, 27 de sârbi, 24 germani, un evreu). Este vorba de sectorul situat între linia ferată şi prima stradă sârbească, precum şi de cel numit „Kaul" (Groapa), în colţul de sud-est al comunei, lângă fosta moară de vânt. În aceste zone s-au construit între anii 1920-1922, în total 54 de case.

Majoritatea ţăranilor fără pământ sau cu pământ puţin, nu au fost puşi în posesie, iar cei care au beneficiat de aceste loturi, nefiind susţinuţi de stat, în scurt timp au pierdut pământul în favoarea marilor proprietari. Acest fenomen s-a petrecut şi în comuna noastră, o adresă oficială a fostei Primării (Actul nr. 1991/ 20.12.1933) menţionând că din cauza unor datorii şi impuneri, un număr de 3 germani şi 7 sârbi şi-au vândut pământul, iar 10 sârbi, 3 germani, un evreu şi un maghiar, şi-au vândut locurile de casă primite.

La 1 septembrie 1920, a început preschimbarea coroanelor[12] în lei, fixându-se un curs oficial de 1 leu pentru 2 coroane. Un dolar era atunci echivalentul a 75 de lei[13] şi francul francez valora 2,5 lei. Până în 1922, preţurile au crescut de 22 ori faţă de nivelul la care erau în 1916[14].

7 Idem, *Festschrift zur 200-Jahrfeier der Banater Heidegemeinde Warjasch*……., p. 28.; Nikolaus Engelmann, *Warjasch, ein Heimatbuch*, Mainburg, 1980, p. 110; Aron Rosić, *Iz sela u selo, Varjaš,* Editura Kriterion, Bucureşti, 1985, p. 23; Ivo Muncian, Miroslav Rosici, *Sârbii din Variaş,* Variaş, 2012, p. 12.

8 Primăria Variaş, *Monografia comunei Variaş, judeţul Timiş,* redactată la maşina de scris, fără an, p. 4; J. Tittenhofer, *Schiţă monografică a comunei Variaş (lucrare de diplomă)*……., p. 36.

9 J. Tittenhofer, *op. cit.,* p. 36.

10 Ioan Miu, *Saravale. Monografie,* Editura Marineasa, Timişoara, 2013, p. 23.

11 Măsură de suprafaţă, egală cu 0,57 hectare.

12 Unitatea monetară în Austro-Ungaria.

13 *www.bnro.ro*, site-ul Băncii Naţionale a României; J. Tittenhofer, *Festschrift zur 200-Jahrfeier der Banater Heidegemeinde Warjasch*…., p. 28; A. Rosić, *Iz sela u selo, Varjaš* p.

14 *Să ne învăţăm istoria. Leul românesc (moneda naţională),* pe site-ul http://deveghepatriei.wordpress.com.

După trecerea la leu, în Variaş au existat următoarele preţuri medii:

- ✓ Un iugăr de pământ de calitate: 20-25.000 de lei;
- ✓ Preţul de arendare a unui iugăr de pământ: 5.000 de lei;
- ✓ 100 kg de grâu: 300-400 de lei;
- ✓ 100 kg de porumb: 250-300 de lei;
- ✓ Un cal de muncă, de 4-5-ani: 10.000 de lei;
- ✓ O vacă de lapte: 4.000 de lei;
- ✓ O casă ţărănească obişnuită: 40.000 de lei;
- ✓ Un metru de stofă bărbătească: 400-500 de lei;
- ✓ O pereche pantofi: 1.200 de lei;
- ✓ Leafa anuală pentru un servitor adult: 6.000 de lei (plus întreţinerea);
- ✓ Leafa anuală pentru o servitoare: 3.000 de lei;
- ✓ Plata pentru o zi de muncă: 25-30 de lei[15].

După cum se poate observa, preţul pământului arabil şi al cerealelor era destul de ridicat la Variaş, în anii de după Primul Război Mondial. Aceste preţuri avantajau ţăranii înstăriţi. De pildă, un ţăran cu 30 de iugăre, dacă arenda tot pământul, obţinea 150.000 de lei pe an. După ce folosea o treime din această sumă, pentru a achita diferite cheltuieli gospodăreşti, banii rămaşi îi ajungeau pentru a cumpăra 4-5 iugăre de pământ. Astfel, fără un minim efort, el reuşea să-şi sporească averea. Un servitor, însă, cu trei salarii anuale, în condiţiile în care nu mai făcea alte cheltuieli, putea să-şi cumpere doar un iugăr de pământ, şi nu de cea mai bună calitate.

După Primul Război Mondial, valoarea leului a scăzut continuu, până în 1929, când s-a realizat reforma monetară. Având ca referinţă anul 1913, până în 1928, moneda naţională a scăzut de 31,58 ori. În 1929, 1 dolar SUA era echivalat la 167.185 lei, 1 franc francez la 6,55 lei, 1 marcă germană la 39,239 lei[16].

În perioada interbelică, la Variaş s-au practicat următoarele metode de exploatare a terenurilor agricole:

❖ Darea în arendă, practicată îndeosebi de ţăranii mijlocaşi. Ei arendau, de obicei, pământul lor mai puţin productiv.

❖ Darea în regie, pe jumătate, practicată de gospodarii înstăriţi, dar comozi. Aceştia primeau jumătate din recoltă, depozitată în pod şi în pivniţă.

❖ Darea în parte, practicată mai mult de ţăranii înstăriţi, de obicei cu 1/6 parte. Se realiza la loturile de porumb, ţăranul sărac executând muncile manuale, iar proprietarul executând muncile cu caii, căruţa şi maşinile agricole. Din recoltă reveneau proprietarului cinci părţi, iar celuilalt o parte.

❖ Sistemul muncii salariate se practica pe o scară din ce în ce mai largă şi era preferat de gospodăriile înstărite de tip capitalist. Prin această metodă se asigura obţinerea celui mai mare profit. Servitorii, care se recrutau îndeosebi din rândul românilor originari din Bihor, executau, sub conducerea stăpânului toate muncile agricole din gospodăria respectivă. Ei se angajau pe un an – de la Anul Nou până la Crăciun – încheind cu stăpânul un contract la Primărie. Leafa anuală a unui servitor era de 6.000-8.000 de lei şi câte 500 kg de grâu şi porumb, la care se adăugau întreţinerea şi câteva obiecte vestimentare: câte două cămăşi, izmene, şorţuri şi două perechi de opinci bănăţene. În preajma celui de-al Doilea Război Mondial, leafa unui servitor a mai crescut, ajungând, în medie, la 10.000-12.000 de lei şi câte 800-1.000 de kg de grâu şi porumb. Munca bărbaţilor era mai bine remunerată decât cea a femeilor, iar servitorii de naţionalitate germană erau mai bine plătiţi decât cei de naţionalitate română. De pildă, cei 60 de bărbaţi şi femei de naţionalitate germană, veniţi în comuna Variaş din Basarabia, în decembrie 1925, au fost plătiţi, bărbaţii, cu până la 22.000 de lei pe an, iar femeile, cu până la 14.000 de lei. Fireşte că plata depindea şi de mărimea gospodăriei, iar de multe ori şi de buna dispoziţie şi aprecierea stăpânului. Numărul acestor servitori a crescut de la an la an, atingând în anul 1941 cifra de 241 de servitori înregistraţi (conform Registrului de evidenţă păstrat în arhiva Primăriei Variaş), majoritatea având vârsta cuprinsă între 16-21 de ani. Durata zilei de lucru a servitorilor, varia în funcţie de anotimp: vara, de la ora patru dimineaţa şi până la ora nouă seara, având o oră pauză de prânz, iar iarna, programul era între orele 6 şi 18, deci ziua de muncă cuprindea între 12 şi 16 ore. După un program de lucru atât de lung, în majoritatea cazurilor, locul de odihnă al servitorilor era grajdul cailor[17]. Tratamentul la care erau supuşi, depindea destul de mult de omenia şi moralitatea proprietarului la care erau angajaţi.

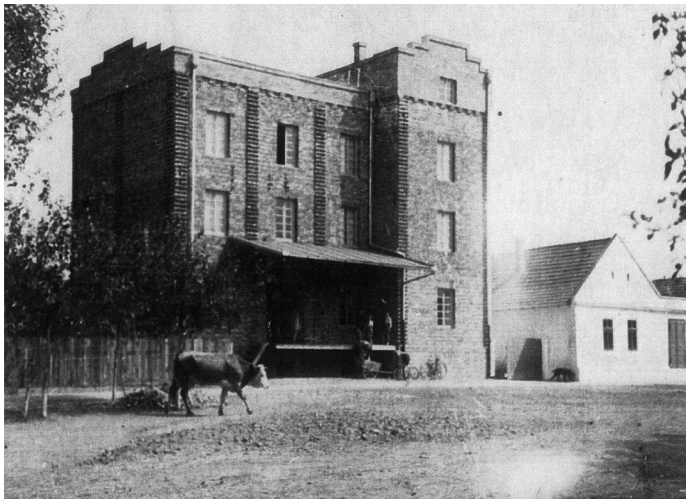

Moara cu motor, construită între 1939-1943.

15 J. Tittenhofer, *Schiţă monografică a comunei Variaş (lucrare de diplomă)*……., p. 37; A. Rosić, *op.cit.,* p. 24.

16 Victor Axenciuc, *Evoluţia economică a României (1859-1947), vol. III, Monedă-Credit-Comerţ-Finanţe publice*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2000, p. 18-19.

17 J. Tittenhofer, *Schiţă monografică a comunei Variaş (lucrare de diplomă)*……., p. 39-40.

Prosperarea economică a ţărănimii varieşene în perioada interbelică, a determinat mărirea, de la un an la altul, a proprietăţilor agricole. Dacă în anul 1936, suprafaţa arabilă a localităţii era de 5.323 hectare, în 1942 ajunge la 5.541 hectare, deci în decurs de şase ani, sporeşte cu 218 hectare. Un exemplu grăitor ni-l oferă localnicul de etnie germană, Franz Welter, care şi-a mărit suprafaţa agricolă în decurs de 20 de ani, de la 9, la 70 de iugăre. Sporirea suprafeţelor cultivate a fost determinată, în special, de amplificarea creşterii porcilor, o activitate profitabilă la acea vreme.

În anul 1943, comuna Variaş deţinea o suprafaţă totală de 6.483 de ha, din care 5.490 de ha era pământ arabil, 259 de ha fâneţe naturale, 17 ha de vii, 344 de ha islaz comunal, 44 de ha terenuri neproductive (bălţi) şi 329 de ha terenuri cu clădiri, drumuri etc.[18] Aproximativ 60% din suprafaţa arabilă a localităţii era deţinută de populaţia germană, locuitorilor sârbi revenindu-le în jur de 40 %[19].

Modul cum era repartizat pământul între categoriile sociale ale ţărănimii locale se poate observa din următoarele situaţii statistice comparative, din anul 1933 (pe baza unei situaţii aproximative din arhiva Primăriei) şi 1943 (pe baza registrului de însămânţări)[20]:

a) 1933

Suprafaţa (în iugăre)	Ţărani săraci			Ţărani mijlocaşi			Ţărani înstăriţi		Total
	0-1	1-3	3-5	5-10	10-25	25-50	50-100	Peste 100	
Număr de gospodării	110	365	155	220	120	40	45	1	1056
Numărul total de familii pe categorie	630 59,65 %			380 35,98 %			46 4,35 %		1056 100 %
Suprafaţa totală pe categorie	1470 iugăre 14,51 %			4905 iugăre 48,44 %			3750 iug. 37,03 %		10125 100 %

b) 1943

Suprafaţa (în iugăre)	Ţărani săraci			Ţărani mijlocaşi			Ţărani înstăriţi		Total
	0-1	1-3	3-5	5-10	10-25	25-50	50-100	Peste 100	
Număr de gospodării	49	102	90	140	193	120	50	4	748
Numărul total de familii pe categorie	241 32,22 %			453 60,56 %			54 7,22 %		748 100 %
Suprafaţa totală pe categorie	585 iugăre 5,23 %			6742 iugăre 60,32 %			3850 iug. 34,45 %)		11177 100 %

Din parcurgerea celor două situaţii statistice, se poate observa că în anul 1933 predominau ţăranii săraci în Variaş, care formau 59,65 % din populaţie. În decurs de 10 ani, în perioada celui de-al Doilea Război Mondial, ţăranii mijlocaşi au devenit majoritari în Variaş, cu o pondere de 60,56 %. Explicaţia este, că, în pofida războiului, teritoriul comunei a fost ferit de confruntări militare, iar localnicii au profitat de faptul că în perioada celui de-al Doilea Război Mondial, între anii 1940-1944, România a fost aliată militar cu Germania şi avea relaţii economice preferenţiale cu aceasta. Germania hitleristă cumpăra din România cantităţi importante de produse agricole şi animale, în special porci. În acest comerţ erau avantajaţi etnicii germani din România, care erau cuprinşi în organizaţia „Grupul Etnic German", subordonată direct Germaniei hitleriste, cu un statut autonom în cadrul statului român (un fel de „stat în stat"). Agenţii comerciali hitlerişti, care se aflau atunci pe teritoriul comunei, căutau pe toate căile să satisfacă cerinţele militarismului german, angajat în cel de-al Doilea Război Mondial.

Creşterea suprafeţelor cultivate şi exploatarea lor eficientă, se putea realiza doar cu mijloace de muncă mecanizate. De aceea, ţăranii înstăriţi au început să investească profitul nu doar în cumpărarea de noi suprafeţe de pământ, ci şi în achiziţionarea de maşini agricole, utilizarea acestora fiind garanţia creşterii randamentului muncilor agricole.

18 *Ibidem,* p. 43-44.
19 A. Rosić, *op.cit.,* p. 25.
20 J. Tittenhofer, *op.cit.,* p. 44.

Astfel, în anul 1924 se introduce plugul cu motor[21], în 1925 este cumpărat în comună primul tractor marca Fordson[22], proprietatea lui Peter Zillich, iar în anul următor se treieră pentru prima dată cu batoza acţionată de un tractor. Conform unei „Statistici a uneltelor", din octombrie 1933 (aflată în

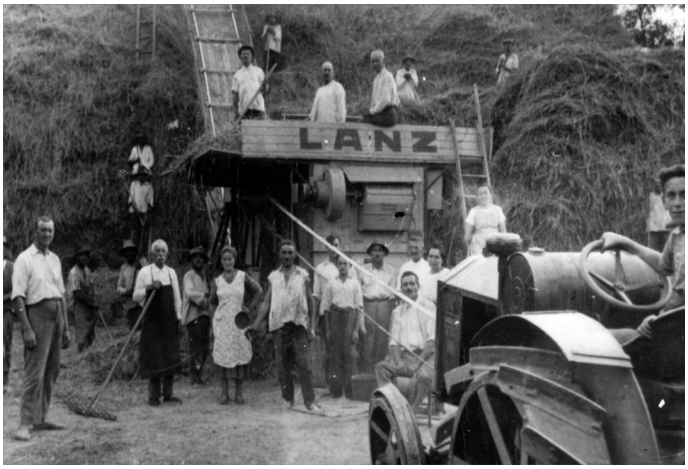

Treieratul cu batoza, în 1943.

arhiva Primăriei), în Variaş se aflau următoarele maşini şi unelte agricole: 17 tractoare, 13 garnituri de treierat, 640 de pluguri de fier, 165 de maşini de semănat şi 73 de maşini de secerat. Alte documente păstrate din acea perioadă (de exemplu, raportul Primăriei Variaş către ocolul agricol din Pesac, adresa nr. 2447/40), ne arată că în anul 1940 numărul utilajelor agricole crescuse considerabil, fiind înregistrate: 23 de tractoare (în 1943 au crescut la 54), 650 de pluguri (în 1943 au crescut la 960), 350 de maşini de semănat grâu (cu peste 14 rânduri) şi tot atâtea de semănat porumb (de două rânduri), peste 230 de maşini de secerat (cu aparat de legat), 14 maşini de treierat, peste 100 de maşini de bătut porumb, 100 de vânturătoare, precum şi multe alte unelte şi maşini agricole[23].

În perioada interbelică, exista la Variaş un meseriaş, Johann Kern, care producea semănători sub licenţă proprie. El îşi promova produsul, prin anunţuri în paginile ziarelor epocii. Într-un număr al ziarului „Santinela" din Periam, cu data de 1 mai 1925, apărea următorul anunţ publicitar: „Maşină de semănat porumb, fabricaţia cea mai nouă şi perfectă sistem Kern, corespunde tuturor cerinţelor principale pretinse la cultivarea de porumb intenzivă. Ea este construită simplu şi puternic cu lopeţele, cu transmisiunea de roţi dinţate conice prin ce distanţa rândurilor se poate schimba. Serveşte cu informaţiuni şi lifrează: Ioan Kern, Variaş 515 (gara Curca)"[24].

Lucrând cu unelte moderne şi după metode înaintate (folosind cultivatoare, seminţe selecţionate, etc.), gospodăriile capitaliste din Variaş au atins un nivel destul de ridicat pentru acea vreme.

Utilizarea tehnicii şi a metodelor agricole moderne, la care se adăuga forţa de muncă harnică şi îndemânatică, furnizată de servitorii şi pătura săracă a localnicilor, a determinat obţinerea unor recolte însemnate pentru acea vreme, iar importanţa economică a comunei a crescut de la an la an. Dacă înainte de Primul Război Mondial, producţia de grâu la un iugăr de pământ era în medie 800 kg, iar cea de porumb, până la 1400-1500 kg[25], în perioada interbelică producţiile cresc, în special datorită creşterii gradului de mecanizare a lucrărilor agricole.

Pentru ilustrare, prezentăm o situaţie comparativă din perioada 1937-1942, privind recoltele obţinute la Variaş (în baza actelor nr. 3072/22.12.1938, pentru anul agricol 1937-1938; nr. 1617/18.11.1941, pentru anul agricol 1940-1941, păstrate în arhiva Primăriei Variaş) la principalele culturi[26]:

Specificaţia culturii	1937-1938		1939-1940		1940-1941		1941-1942	
	PHT*	PTT**	PHT	PTT	PHT	PTT	PHT	PTT
Grâu de toamnă	2,2	3820	1,4	2800	1,6	3019	0,9	1776
Orz	1,5	560	1,8	520	1,8	606	1,5	554
Porumb	3,8	8400	2,4	6946	2,6	7238	1,5	2022
Sfeclă de zahăr	30	2280	13	741	32	2176	26	1916

Cultivarea pământului s-a dezvoltat în paralel cu creşterea animalelor, ramură care a luat un deosebit avânt în anii premergători celui de-al Doilea Război Mondial, şeptelul menţinându-se aproape la acelaşi nivel şi în anii vitregi de război. Dăm mai jos numărul de animale înregistrate în comună între anii 1937-1943, aşa cum reiese dintr-o situaţie statistică (adresa nr. 3095/43, tabloul nr. 14), păstrată în arhiva Primăriei[27]:

21 Era, de fapt, un tractor echipat cu un plug montat direct pe şasiu. Putem spune că a fost primul motocultor, în prezent folosit în grădină.

22 Tractor mic, cu 20 cai putere, produs de firma Ford începând din 1917, la un preţ accesibil, de 750 de dolari.

23 J. Tittenhofer, *Schiţă monografică a comunei Variaş (lucrare de diplomă)*, p. 40-41.

24 *Santinela,* Periam, 1925, anul1, nr.12, 1 mai.

25 A. Rosić, *op. cit.,* p. 25.

26 J. Tittenhofer, *op. cit.,* p. 42.

27 *Ibidem.*

Specificaţia animalelor	Anul						
	1937	**1938**	**1939**	**1940**	**1941**	**1942**	**1943**
Vaci	1183	1186	1108	1054	905	978	998
Viţei	438	546	530	563	579	683	545
Cai	832	805	825	810	819	190	233
Iepe	569	698	655	650	648	280	338
Oi	954	1125	1210	1292	1378	1298	1374
Porci	10364	13837	12353	11540	10638	13379	10002
Total	14340	18197	16681	15909	14967	16808	13490

Situaţia păsărilor era următoarea[28]:

Anul/ Numărul păsărilor						
1937	**1938**	**1939**	**1940**	**1941**	**1942**	**1943**
17092	20262	19033	17961	15280	18740	18891

Creşterea intensivă a animalelor la Variaş, în special a porcilor, s-a datorat relaţiilor comerciale ale României cu Germania hitleristă. Săptămânal, luau drumul Vienei 8-10 vagoane de porci graşi din Variaş, iar crescătorii de animale au profitat din plin de pe urma acestui comerţ izvorât din necesităţile războiului, încasând sume mari de bani. Având în vedere rechiziţiile de produse agricole şi animale, realizate în timpul războiului, putem afirma că statisticile prezentate nu reflectă întocmai situaţia reală, nici în ce priveşte producţiile cerealiere la hectar şi nici în ce priveşte numărul de animale existente în comună, pentru că ţăranii s-au ferit, în această perioadă (1941-1943), să declare cu sinceritate cantităţile de produse şi numărul animalelor, pe care le deţineau. În realitate, producţia medie de grâu la hectar, era la Variaş de 2.400-2.500 kg, iar cea de porumb boabe, între 2.800-3.000 kg. Aceste cantităţi erau superioare producţiilor medii, obţinute la nivelul României şi comparabile cu producţiile medii din statele dezvoltate ale Europei. Astfel, între anii 1919-1939, producţia medie de grâu a ţării era de 890-1.040 kg. la hectar, iar cea de porumb, 1.060-1.100 kg. la hectar. Între anii 1934-1938, în Germania se obţineau 2.200 kg. de grâu la hectar, în Marea Britanie, 2.300 kg., iar în Danemarca, 3.000 kg. de grâu la hectar[29].

În scopul obţinerii unor producţii şi implicit a unor venituri cât mai mari, gospodarii înstăriţi şi-au construit magazii solide, grajduri voluminoase, pentru a adăposti 8-10 vaci şi cai, 40-60 de porci. În afara comunei a existat o tabără de vaccinare pentru porci şi o staţiune de montă (înfiinţată în anul 1928) care în anul 1942 deţinea: 8 vieri, 17 armăsari şi 21 de tauri; iar în 1943 avea 15 vieri, 7 armăsari şi 16 tauri. În comună existau în 1943 nu mai puţin de 23 de râşniţe (cu diferite motoare între 10-30 cai putere), o moară de vânt (construită în 1883), una având motor cu abur (construită în 1890) şi una modernă, cu motor cu aprindere internă (construită între 1939-1943), cu o capacitate de măcinare de 16 chintale de grâu pe oră[30].

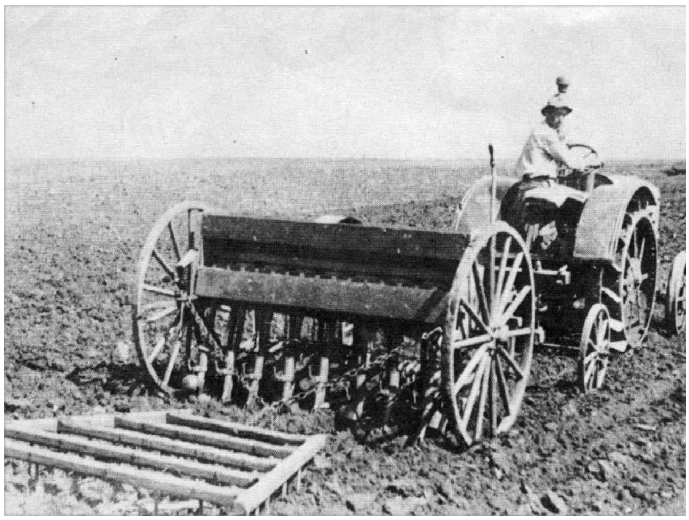

Lucrări agricole în perioada interbelică.

În dezvoltarea economică a comunei, un rol însemnat l-au jucat cooperativele ţărăneşti. În anul 1929 s-a înfiinţat cooperativa „Producătorul" („Erzeuger"), organizată după modelul cooperativei de credit şi economii de tip „Reiffeisen", din Germania. În această cooperativă erau primiţi toţi ţăranii, cu condiţia achitării taxei de înscriere, în valoare de 250 de lei. Cooperativa cuprindea în jur de 600 de gospodării ţărăneşti. A avut ca preşedinţi pe: Franz Müller, Josef Rosenzweig, Johann Anton, Mathias Steier. Prin cooperativă ei îşi livrau porcii graşi în străinătate (Austria, Cehoslovacia), îşi valorificau laptele – livrând cantităţi însemnate de unt la Timişoara, îşi comandau necesarul de furaje şi seminţe, maşini şi unelte agricole[31]. În 1943, spre exemplu,

28 *Ibidem.*

29 Bogdan Murgescu, *România şi Europa, Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Editura Polirom, Iaşi, 2010.

30 *Ibidem,* p.43; *Anuarul Socec al României Mari, vol. II,* Editura Socec & CO., Soc. Anonimă, Bucureşti, 1924-1925, p. 823; A. Rosić, *op. cit.,* p. 22.

31 J. Tittenhofer, *op. cit.,* p. 44-45; A. Rosić, *op. cit.,* p. 22

cooperativa a cumpărat 140.000 de capete de porci, cam la 140 kg. pe cap, a cumpărat şi prelucrat, în jur de 10-12.000 hl de lapte.

În 1934, o parte din membrii cooperativei „Producătorul", înfiinţează o nouă cooperativă, numită „Hărnicia". Obiectul ei de activitate era producerea şi cumpărarea laptelui (2.900 hl pe an). I-a avut ca preşedinţi pe: Milivoi Marin, Costa Savici, Duşan Luchin, Vlada Luchin, Laza Marin[32].

După Primul Război Mondial au existat în comună şi diferite instituţii de credit:

- Banca Agricolă S.A., capital 50.000 de lei, preşedinte, Anton Anton;
- Banca Centrală Şvăbească S.A. Timişoara;
- Banca de Păstrare, capital 25.000 de lei, preşedinte Tyrkov Milan;

Culesul porumbului în perioada interbelică.

- Banca Populară, capital 12.500 lei, preşedinte Kern Johann;
- Banca Comercială din Variaş[33].

O dată cu dezvoltarea agriculturii şi a creşterii animalelor, au prosperat în comună şi o serie de meserii legate de aceste sectoare. Se măresc atelierele mecanice, de fierărie şi rotărie, creşte numărul măcelarilor, al zidarilor, tâmplarilor şi dulgherilor. În domeniul meşteşugurilor şi al comerţului, conform unei Situaţii statistice din anul 1940, existau în Variaş: 48 de meseriaşi autorizaţi (în realitate erau mai mulţi, căci, de obicei, frizerii ambulanţi, pantofarii mici, ş.a., lucrau fără autorizaţie), 9 birturi, 2 brutării, 19 prăvălii mixte (pe lângă cele două cooperative), 9 râşniţe, 7 cazane de fiert ţuica, 2 mori, o ţiglărie[34]. Din anul 1890, exista o fabrică de cărămidă, pe drumul spre Satchinez, al cărei proprietar, era, în anul 1925, Fuchs Peter[35]. Spre exemplificare, redăm câteva meserii practicate în Variaş şi numele acelora care au avut aceste îndeletniciri, în anii 1924-1925:

- Arhitecţi: Ficker Peter, Martin Alois, Martin Peter, Schneider Nikolaus;
- Ceasornicar: Ruckert Francisc;
- Comercianţi de cereale: Burger Iacob, Kutscher Georg, Ritter Iacob, Rosenzweig Frantz;
- Cizmari: Dobromir Lascu, Engelmann Michael, Peitz (Peici n.n.) Lazăr;
- Croitori: Kielburg Peter, Nothum Joseph, Schweitzer Johann;
- Hotelieri: Ofcsek Ernö, Schaus Peter;
- Comerciant lemne: Ficker Peter;
- Mecanici: Hansel Mathias, Klugesherz Nikolaus, Müller Johann;
- Vopsitori: Endresz Andrei, Martin Adam[36].

Structura ocupaţională a locuitorilor (conform actului nr. 2880/1939), în anul 1930, se prezenta în felul următor: 3.188 de agricultori, 128 de meseriaşi, 50 de comercianţi, 25 de funcţionari şi 940 de copii, în total 4331 de suflete[37].

Avansul economic al localităţii, a determinat şi o evoluţie a locuinţelor, în ce priveşte numărul acestora, mărimea, numărul de camere, materialele din care erau construite, etc. Astfel, în 1910, în Variaş, la 4.400 de locuitori, existau 893 de case: 85 din cărămidă, 119 din piatră şi văiugă, 685 din văiugă, 4 din lemn; casele erau acoperite: 357 cu ţiglă, 15 cu şindrilă şi 521 cu trestie şi paie[38]. Conform tabelului nr. 25 din adresa 3095, în anul 1943 existau în Variaş 4793 de locuitori şi 1077 de case: 130 cu o singură încăpere, 707 cu două încăperi, 240 cu trei sau mai multe încăperi; 421 de locuinţe erau construite din cărămidă arsă, iar 656 din pământ bătut; 851 de case aveau grajduri, iar 314 erau dotate cu pivniţe[39]. Chiar dacă cele două statistici nu sunt identice, în privinţa aspectelor urmărite, putem, totuşi, să remarcăm, că în decurs de 33 de ani, numărul caselor din Variaş a crescut cu 184, iar numărul celor din cărămidă, cu 336. Putem presupune, că în aceeaşi perioadă, a crescut şi numărul de case cu mai mult de o încăpere.

Beneficiind de condiţii naturale prielnice şi de o populaţie multietnică, caracterizată printr-o hărnicie proverbială, comuna Variaş a cunoscut, în perioada 1919-1944, o dezvoltare economico-socială susţinută. Cu o predominanţă a ocupaţiilor agricole sau legate de agricultură, cu o clasă de ţărani mijlocaşi, care s-a consolidat, treptat, până în anii 40 ai secolului trecut, Variaşul a fost o localitate de frunte, nu numai a judeţului Timiş-Torontal, ci şi a României, comparabilă, la mulţi indicatori, cu localităţi din statele dezvoltate ale Europei acelor vremuri.

(Footnotes)

* PHT=Producţia la hectar în tone.

** PTT=Producţia totală a comunei în tone.

32 A. Rosić, *op. cit.,* p. 58.

33 *Anuarul Socec al României Mari……..*, p. 823; A. Rosić, *op. cit.,* p. 60.

34 J. Tittenhofer, *op. cit.,* p. 45.

35 N. Engelmann, *op. cit.,* p. 190.

36 *Anuarul Socec al României Mari……..*, p. 823.

37 J. Tittenhofer, *op. cit.,* p. 47.

38 I. Munteanu, *op. cit.,* p. 172.

39 J. Tittenhofer, *op. cit.,* p. 48.

Preot dr. **Valentin Bugariu**
(Birda)

Contribuţia lui Romulus Vuia la dezvoltarea etnografiei bănăţene

Romulus Vuia reuşeşte pentru prima dată să impună disciplina etnografiei româneşti în învăţământul superior românesc. Opera sa bazată pe cercetarea de teren izbuteşte să delimiteze etnografia de celelalte două ştiinţe apropiate: etnologia şi folclorul. Pentru învăţatul bănăţean etnologia urmăreşte studiul vieţii şi civilizaţiei popoarelor în mod sistematic şi comparativ, în timp ce folclorul se ocupă numai de cultura spirituală[1].

Creator al etnografiei ca disciplină independentă[2], Romulus Vuia s-a născut la 28 ianuarie 1887 la Comloşu Mare, jud. Timiş. Primele clase le-a urmat la şcoala confesională din localitate, primele patru clase de liceu la Orăştie, iar următoarele la Şcoala Normală din Timişoara unde la 9 decembrie 1906 a obţinut Diploma de Bacalaureat, nr. 1669, eliberată de Liceul de Stat din Budapesta. Studiile superioare le-a continuat la Şcoala Normală Superioară din Budapesta între 1907-1910 unde a obţinut diploma de profesor, nr. 1294 din 8 iunie 1910 şi Facultatea de Ştiinţe a Universităţii din Cluj, secţia geografie cu istorie obţinând în 1921 Diploma de Licenţă în geografie cu istorie nr. 7. În iunie 1924 Romulus Vuia susţine cu „magna cum laudae" primul doctorat în geografie cu istorie la Facultatea de Ştiinţe din Cluj cu teza *Pădureni şi Ţara Haţegului. Studiu antropogeografic şi etnografic.* În scopul perfecţionării urmează în 1910 şi 1911 cursurile de etnografie şi antropologie ale profesorului Felix van Luschan de la Universitatea berlineză.

Paralel cu temele teoretice, încă din timpul studiilor de la Budapesta şi mai apoi de la Berlin se iniţiază în problema etnologiei şi muzeografiei la Muzeul Etnografic din Budapesta şi Museum für Völkerkunde din Berlin.

Cariera didactică şi-a început-o în 1910 la Şcoala de Comerţ din Haţeg, la 1 octombrie 1920 a fost numit asistent la Institutul de Geografie al Universităţii din Cluj, apoi şef de lucrări (1921), iar în 1926 a fost numit profesor la Catedra de etnografie şi folclor a Universităţii din Cluj până la pensionarea forţată din 1947[3].

Aşa cum cercetarea în viziunea lui Vuia era strâns legată de munca de teren, aşa şi activitatea sa didactică era împletită cu cercetarea ştiinţifică. În 1922 a fost numit în Comisia Fundaţiei Culturale „Principele Carol", comisie care trebuia să facă propuneri în vederea înfiinţării unui muzeu etnografic la Cluj. Romulus Vuia a fost însărcinat să facă o campanie de cercetări şi achiziţii în Ţara Haţegului şi Regiunea Pădurenilor, baza materială fiind asigurată de Ministerul Artelor, care a pus la dispoziţie suma de 600.000 lei[4]. Între 1923 şi 1927 a fost secretar şi arhivar la Societatea Etnografică Română. Totodată a mai fost membru şi al altor societăţi: Societatea de Atropologie şi Preistorie din Berlin; Societatea de Ştiinţe din Cluj; Societatea Regală Română de Geografie şi Societatea Română de Antropologie.

Spre sfârşitul vieţii în 1955 a fost încadrat ca cercetător principal la Sectorul de Etnografie al Academiei Române, iar în 1957 şef al Secţiei de Etnografie a prestigioasei instituţii până la trecerea la cele veşnice în 1963.

După Romulus Vuia domeniul etnografiei are următoarele capitole:

I. Partea sistematică, sau etnografia generală, care stabileşte condiţiile generale în care se dezvoltă viaţa popoarelor şi civilizaţiei lor;

II. Civilizaţia materială sau etnografia specială, care cercetează grupările etnice pentru a stabili nota specifică şi comună din viaţa şi cultura fiecărei grupări;

III. Cultura spirituală sau folclorul, care îmbrăţişează tradiţiile actuale din viaţa popoarelor[5].

În analiza etnografiei bănăţene am apelat la studiul *Satul românesc din Transilvania şi Banat. Studiu antropogeografic şi etnografic* (1945), lucrare considerată de literatura de specialitate a fi operă fundamentală[6]. Autorului îi datorăm şi cea mai amplă analiză a tipologiei satului românesc stabilită după următoarele criterii: a). planul satului; b). construcţia internă a lui; c). raportul dintre uliţe şi case; d). proprietatea; e). ocupaţia locuitorilor; f). poziţia geografică a satului; g). mărimea aşezării; h). forma exterioară şi aspectul tipic al satului[7].

Pionier al etnografiei româneşti, Vuia a stabilit principalele tipuri de sate pentru aşezările din Transilvania

1 Mihai Pop, *Prefaţă* la vol. Romulus Vuia, *Studii de etnografie şi folclor*, vol. I, Ediţie îngrijită de Mihai Pop şi Ioan Şerb, Editura Minerva, Bucureşti, 1975, p. VIII-IX. (Se va prescurta în continuare *Studii de etnografie…*).

2 Simona Munteanu, Ioan Toşa, *Contribuţia lui Romulus Vuia la dezvoltarea etnografiei româneşti ca ştiinţă independentă*, în vol. *Simpozion omagial „Romulus Vuia şi demografia Românească" 1922-2007*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2007, p. 60. (Se va prescurta în continuare *Contribuţia lui Romulus Vuia…*).

3 Simona Munteanu, Ioan Toşa, *Contribuţia lui Romulus Vuia…*, p. 66.

4 Simona Munteanu, Ioan Toşa, *op. cit.,* p. 63.

5 Simona Munteanu, Ioan Toşa, *op. cit.,* p. 71.

6 Mihai Pop, *op. cit.,* în *Studii de etnografie…*, p. XIV.

7 Ion Vlăduţiu, *Etnografia românească,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1973, p. 124.

şi Banat[8], cercetează diferite aşezări din toate zonele şi subzonele etnografice ale Banatului, aşă cum sunt ele prezente în etnografia românească:

1. Zona Banatului înalt, care cuprinde satele din vestul Munţilor Poiana Ruscă şi culmile Carpaţilor Meridionali, începând din Munţii Retezat şi până la Dunăre, iar spre vest până în Câmpia Banatului. În cuprinsul lor distingem cinci subzone.

a. Subzona Podişului Lipovei, care cuprinde satele din podişul cu acelaşi nume, între Mureş şi Bega.

b). Subzona Caransebeş care cuprinde satele din bazinul mijlociu al Timişului şi de pe valea Bistrei.

c). Subzona Reşiţa, care cuprinde satele care gravitează spre acest important centru.

d). Subzona Almăjului, care cuprinde satele din depresiunea cu acelaşi nume.

2. Zona Câmpiei Banatului, care cuprinde satele din vestul Banatului înalt[9].

Însemnările etnografice ale profesorului Vuia îndeplinesc două funcţii fundamentale în cercetarea etnografică românească: prima este cea de informare asupra zestrei materiale a poporului român compusă din casă la care se adaugă celelalte acareturi şi bineînţeles sălaşul sau hodaia şi celelalte clădiri care compun centrul civic (biserică, şcoală, primărie, birt ş. a. m. d.). Iar cea de-a doua este aceea a portretizării gospodăriei ţărăneşti din perioada interbelică.

Ridicarea unei case primea în gândirea tradiţională românească valenţe cosmice. Când se ridică o casă, se caută întotdeauna locul cel bun, care trebuie să fie uscat, însorit şi înălţat spre deosebire de locul rău, socotit a fi mlaştina[10].

Arhitectura unei comunităţi poate fi înţeleasă în primul rând după spaţiul geografic (munte, deal ori şes) dar şi după factorul administrativ şi politic. Astfel că din perioada colonizărilor avem satul de-a lungul drumului caracteristic pentru satul din Banat şi Transilvania.

Prima categorie de sate este cea cu case izolate (împrăştiate), Vintilă Mihăescu le numeşte sate ,,risipite". Exemplul cel mai elocvent dat de Vuia este cel al comunei Cornereva (jud. Caraş-Severin). Asupra acestui sat au fost făcute mai multe sondaje de teren care au vizat atât etnografia (casa, sălaşul, ocupaţia locuitorilor), cât şi folclorul. Caracteristica acestor aşezări este în forma cea mai tipică: case răzleţe, răspândite pe o suprafaţă întinsă, fiecare familie având de obicei proprietatea în jurul casei. Uliţa lipseşte, iar casele nu ţin seamă nici chiar de drumuri; comunicaţia se face, în bună parte, pe drumuri sau cărări particulare, ducând de la o casă la alta sau drumul public cel mai apropiat. Am putea spune că lipseşte chiar satul, în forma lui concretă, de case adunate la un loc[11]. Ocupaţia locuitorilor o reprezintă cultura extensivă a fâneţelor şi creşterea vitelor[12].

Teritoriul comunei: 18.645 jug. 100%	**Din pământul arabil:**	**Animale:**
Pământ arabil: 7.323 jug. 40%	Grâu: 640 jug. 9%	Cai: 890 – cap.
Grădini: 2.007 jug. 11%	Porumb: 3.800 jug. 52%	Boi: 1.400
Păşune: 6.241 jug. 33%	Secară: 783 jug. 10%	Vaci: 2.805
Fâneţe: 2. 872 jug. 15%	Orz: 670 jug. 9%	Oi: 9.400
Păduri: 202 jug. 1%	Ovăz: 1.200 jug. 17%	Porci: 964
Teritoriu necultivat: -	Cartofi: 140 jug. 2%	Capre: -
	Diferite plante: 90 jug. 1%	

În categoria sălaşelor au fost identificate două modele: cele agricole şi cele pastorale. Ambele tipuri erau locuite temporar.

Aceste tipuri de sate sunt răspândite în culoarul Timiş-Cerna, ca de pildă la Dognecea, Cornea şi în regiunea Porţii Orientale, în valea Pogănişului; în bazinul Almăjului; masivul Semenicului şi în regiunea muntoasă dintre Cerna şi Dunăre.

Încadrat categoriei satului împrăştiat regăsim alte două exemple:

a) cel al satului de vale, descoperit de Romulus Vuia: Şopotu Nou, sat mutat după inundaţia din 1910 sus pe o platformă, un cătun la început, Stăncilova.

b) cel al satului de culme: Verendin (691 m.), Dumbrava (600 m.), Tâlvele (691 m.), Tâlva Sibielu (787 m.), aşezate în sud-estul Semenicului.

Un alt tip de sat este cel de-a lungul râului, satul este astfel despărţit de trecerea apei prin mijlocul aşezării, uliţele satului paralele sunt pe cele două maluri. Ex: Hodoş (168 m.), Chizdia (158 m.), Honorici (170 m) şi Oloşag (190 m.)[13]. Tot un alt tip de aşezare o reprezintă satul de-a lungul unui râu mai mare cum ar fi Timişul sau Bârzava: Slatina-Timişului (315 m), Ilova (430 m.), Sadova Nouă (464 m.), Armeniş (349 m.), Caransebeş (211 m), iar mai

8 Valer Butură, *Etnografia poporului român. Cultura materială*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1978, p. 87. (Se va prescurta în continuare *Etnografia poporului…*).

9 Valer Butură, *Etnografia poporului…*, p. 43.

10 Lidia Maria Gaga, *Norme sociale şi atitudini individuale în obiceiurile de familie în Banat*, Editura Mirton, Timişoara, 2003, p. 39.

11 Romulus Vuia, *Studii de etnografie…*, p. 164.

12 Romulus Vuia, *op. cit.,* p. 167-168.

13 *Op. cit*., p. 197. Din păcate din volumul etnografic lipsesc paginile 191 -196, pagini care aprofundează acest tip de sat. (Volumul din biblioteca Universităţii de Vest din Timişoara).

jos de Lugoj: Boldur (111 m), Căpăt (111 m.) şi Racoviţa (105 m.), deasupra primei terase a Timişului. Tot pe prima terasă, deasupra luncii, sunt aşezate şi comunele: Răcăjdia (150 m.) pe valea Vraniului, precum şi Gătaia (110 m.), Şoşdea (124 m) şi Berzovia (135 m.) pe valea Bârzavei[14].

Opusul satului risipit este aşezarea îngrămădită. Planul comunei are o formă circulară, formând un întreg bine închegat, străbătut în toate părţile de uliţi întortochiate fără nicio ordine, încât ai impresia că uliţa a fost adusă la casă iar nu casa a fost aşezată la uliţă. Din întreg planul comunei nu se desprinde un sistem, sau mai rar, o axă principală.

În privinţa structurii, putem deosebi două variante:

a). satul îngrămădit cu tendinţa spre structura adunată;

b). sat îngrămădit cu tendinţa spre răsfirare[15].

Cel mai bun exemplu de sat îngrămădit din Banat este cel al comunei Sacoşu Mare din judeţul Timiş. Aşezarea cea mai tipică din toate satele de dincoace de Carpaţi are o a doua caracteristică cea a sistemului de rotaţie a culturilor din hotar, însuşire valabilă tuturor aşezărilor din această categorie[16].

Teritoriul comunei: 8.723 jug. 100%	**Din pământul arător:**	**Animale:**
Pământul arător: 6.151 jug. 71%	Grâu: 2.897 jug. 46%	Cai: 809 cap.
Grădini: 599 jug. 7%	Porumb: 2.800 jug. 45%	Boi: 277
Păşune: 627 jug. 7%	Secară: 26 jug. 1%	Vaci: 386
Fâneţe: 450 jug. 5%	Orz: 58 jug. 2%	Oi: 4.189
Păduri: 408 jug. 5%	Ovăz: 180 jug. 3%	Porci: 418
Terit. necultivat: 488 jug. 5%	Cartofi: 190 jug. 3%	
	Diferite plante: -	
	Necultivat (ogor): -	

Satul de-a lungul drumului se deosebeşte printr-o regularitate excesivă: o singură uliţă ca axă principală, pe firul căreia se înşiruie casele situate perpendicular pe linia ei. Uliţele secundare lipsesc sau sunt extrem de rare[17]. Acest tip de sat este rezultatul colonizărilor. Acum fiind efectuate şi lucrări de canalizare, desecare a mlaştinilor, întocmirea planurilor localităţilor în funcţie de mediu geografic, trasarea pentru curţi şi grădini, dezvoltând tipul de aşezare pe plan geometric. Ca urmare majoritatea satelor bănăţene au planuri de formă dreptunghiulară, unele apropiindu-se foarte mult de planul pătrat[18].

Această variantă de sat o regăsim în Banat: Caransebeşul Nou (224 m.), Dalci (324), Rueni (302 m.), Turnu (302 m.), Borlova (360 m), la răsărit de Caransebeş, pe valea Sebeşului: Măru (417 m.) şi Marga (350 m.).

Din acest tip de aşezare a rezultat în timp satul format din două uliţe legate prin ulicioare scurte perpendiculare. Exemple tipice sunt: Tapia (151 m.), Măguri (138 m.), Cireşu (151 m.), Ohaba Mâtnic (221 m.), Ruginosu (226 m.) şi Cârpa (248.).

Satul în formă de cruce dublă se găseşte cu precădere în valea Bistrei, în culoarul de la Caransebeş şi valea Cernei, satele din sudul Semenicului şi cele înşirate de-a lungul Dunării. Un astfel de sat este Brebu.

Un alt tip de sat este cel geometric de formă dreptunghiulară şi circulară. Satul dreptunghiular este format dintr-o plasă regulată a cărei ochiuri sunt alcătuite din dreptunghiuri clădite, încadrate în plasa uliţelor drepte. Casele sunt aliniate aproape una lângă alta, cu o poziţie perpendiculară pe direcţia străzilor, ca la sate, de-a lungul drumului. Uliţele sunt de obicei largi şi drepte, încât adesea, cu o singură privire poţi pătrunde până la capătul celălalt al satului[19]. Exemple de sate dreptunghiulare se pot găsi de-a lungul văii Begheiului şi Timişului până în preajma Caransebeşului: Zăgujeni (187 m.), Jupa (190 m.), Vlădeni (275 m.), Apadia (256 m.), Delineşti (266 m.), Ohabiţa (270 m.), Rugi (300 m.), Poiana (326 m.), Soceni (300 m.), Târnova (401 m.) şi Zorlenţul de Jos (189 m.).

În regiunea cuprinsă între Timiş şi Mureş întâlnim un singur exemplar de sat circular: Şarlota (Charlottenburg, 149 m.). Satul este situat circular în jurul pieţii unde se regăseşte biserica şi alte câteva clădiri publice.

După ce clasifică tipurile de sate, cercetătorul Romulus Vuia se ocupă de arhitectura locuinţei precum şi a materialului din care aceasta a fost zidită. În curtea, ocolul sau oborul îngust în satele adunate sau dreptunghiular în cele geometrice se regăsesc alături de locuinţă şi celelalte construcţii specifice: şopronul pentru păstrarea fânului, grajdul pentru adăpostirea animalelor, şoprul în care erau aşezate carul, plugul, buţile, căzile sau chiar nutreţul. În gospodăria ţăranului român sunt alte trei construcţii care de astă dată păstrează recolta şi alimentele: cămara, cotarca şi hambarul. Tot în curte se regăseşte cocina de vară şi iarnă, ultima pentru îngrăşatul suinelor.

Casa unicelulară la începuturi în care se regăseau aşternuturile pentru dormit dar şi vatra deschisă care încălzea locuinţa pe timpul iernii şi pentru gătit. Casa cu cămară reprezintă cel mai vechi şi cel mai influenţat tip de case la românii din Ardeal şi Banat.

14 *Op. cit.,* p. 227.

15 Romulus Vuia, *op. cit.,* p. 199-200.

16 *Ibidem*, p. 202.

17 *Ibid.,* p. 213.

18 Ioan Viorel Popescu, *Arhitectura casei bănăţene. Sec. XVIII-XX,* Editura Eurostampa, Timişoara, 2009, p. 92.

19 Romulus Vuia, *Studii de etnografie…,* p. 231.

Tipuri de case:

Casa are două încăperi, adică camera de locuit şi cămara aşezată alături, având amândouă intrare deosebită, fie direct prin curte, fie prin târnaţ, un coridor deschis dinaintea casei[20].

„Bozovics - Föutczai részlet, Partie von der Hauptgasse“ - Bozovici. Vedere din strada principală (uliţa mare).

Ilustrată expediată din Bozovici, datată: „B. 22/10.911“ (22 octombrie 1911). Colecţia: Walter Stahli (Germania). Sursa: www.walter-stahli.banaterra.eu

Un alt tip de casă este cel cu tindă, în două sau trei încăperi înşirate de-a lungul casei: casa de locuit, numită sobă, bucătăria numită cinda, casa cu focul sau simplu foc şi cămara numită în judeţul Timiş clet[21].

Ca material de construcţie erau folosite bârnele, împletitura de nuiele, piatra, pământul bătut, văioaga şi cărămida. Banatul dezvoltă în acest sens şi o tehnică care se regăseşte dealtfel şi în alte spaţii geografice locuite de români: tehnica pământului bătut. În construcţia pereţilor de pământ se cunosc mai multe procedee: 1). Pământ bătut cu maiul între cofraje şi scânduri; 2). Pământ amestecat cu apă şi paie tocate sau pleavă sub forma unei paste, amestec cunoscut şi sub numele de ceamur; 3). Bucăţi mari de pământ tăiate cu hârleţul şi puse una peste alta în şiruri succesive (în zid)[22].

Casa alături de celelalte spaţii destinate uzului gospodăresc şi animalelor reprezintă o mărturie a bogăţiei spirituale a românilor. Contribuţia profesorului şi cercetătorului Romulus Vuia una esenţială. Pionier al cercetării etnografice româneşti pe baze ştiinţifice, Vuia reuşeşte să ofere contemporanilor iar peste vremi nouă o adevărată frescă a organizării poporale româneşti din Banat.

20 Romulus Vuia, *Studii de etnografie şi folclor,* vol. II. Antologie de Mihai Pop şi Ioan Şerb. Text stabilit de Florica Şerb, Editura Minerva, Bucureşti, 1980, p. 39. (Se va prescurta în continuare *Studii de etnografie II…*).

21 Romulus Vuia, *Studii de etnografie II…,* p. 53.

22 Nicolae Săcară, *Valori ale arhitecturii populare româneşti*, Editura Facla, Timişoara, 1987, p. 44.

Av. **Cornelia Varga**
(Timişoara)

Obiceiuri ale etniilor din Banat, legate de evenimentele importante ale vieții

Tema acestui text o reprezintă obiceiurile legate de trei evenimente importante ale vieții omului: naşterea, căsătoria şi moartea. Ca arie geografică, am avut în vedere teritoriul fostului județ Torontal, existent până în 1919 şi care în prezent este împărțit între cele trei țări vecine: România, Serbia şi Ungaria.

Ideea de a scrie acest studiu a încolțit în mintea mea, în timp ce am citit ampla monografie sau mai precis, „Enciclopedia județului Torontal“, editată în 1911 de Editura Academiei din Ungaria, în cadrul seriei dedicate județelor componente ale țării la vremea respectivă.

Cartea, pe lângă valoarea sa informativă inestimabilă, are pentru mine şi o încărcătură sentimentală, deoarece cuprinde informații despre antecesorii mei care, cândva, au fost moşieri ai satului din care provin părinții mei.

În timp ce citeam descrierea obiceiurilor legate de evenimentele vieții, am constatat că există diferențe surprinzătoare, dar în acelaşi timp şi o serie de similitudini, cu toate că satele din acea perioadă reprezentau câte o comunitate etnică relativ închisă, iar schimbul de informații însemna cu totul altceva decât în zilele noastre. Proveniența grupurilor etnice era, de asemenea, diferită, fiecare aducând cu sine obiceiul locurilor de unde proveneau.

Grupurile etnice ale căror obiceiuri sunt descrise în enciclopedie sunt: maghiară, germană, română, sârbă şi bulgară. Cartea amintește, totodată, de existența în județul Torontal, a unor comunități de slovaci şi croați, însă arată că aceste comunități sunt mici ca număr de suflete şi au tendința de a-şi pierde identitatea.

Obiceiuri legate de naştere şi botez

În comunitățile rurale, indiferent de componența etnică, personajul cheie al oricărei naşteri era moaşa, adică o femeie instruită special pentru a acorda ajutor la naştere. Împărăteasa Maria Terezia a editat o lege prin care moaşele erau obligate să urmeze cursuri de calificare şi apoi promovau un examen în prezența medicului de circumscripție. Pe lângă abilitățile de natură medicală, moaşa era cea care constata naşterea copilului şi raporta evenimentul notarului din sat pentru înscrierea în registrul de stare civilă, precum şi preotului. Chiar până în zilele noastre, preoții au o evidență corectă a naşterilor, căsătoriilor şi deceselor, dublând registrele de stare civilă.

Dat fiind faptul că mortalitatea infantilă era destul de mare, botezul trebuia să aibă loc cât mai repede după naştere. La români, moaşa duce copilul la biserică pentru a fi

botezat, predându-l acolo naşei. Acest obicei persistă chiar până în zilele noastre, cu toate că moaşe propriu-zise nu mai există. La unguri, moaşa era cea care îi anunţa pe viitorii naşi referitor la data botezului.

În ce priveşte persoana naşilor de botez, există anumite diferenţe de la o etnie la alta. În cazul sârbilor, românilor şi ungurilor naşii erau aleşi din rândul prietenilor, pe când în cazul nemţilor de obicei din cadrul familiei lărgite. Cea mai mare asemănare între modul de alegere al naşilor copilului există între sârbi şi români. La aceste două popoare, alegerea naşilor echivalează aproape cu posibilitatea ca un prieten să avanseze la rangul de rudă. Evident rudenia este doar spirituală. Relaţiile cu naşii sunt de multe ori mai apropiate decât cu rudele de sânge. Şi din acest punct de vedere românii au rămas poate cei mai tradiţionalişti, acordând atenţie deosebită năşitului şi relaţiei naşi-fini.

Pe o perioadă de două-trei săptămâni după naştere, rudele apropiate ale femeii, dar şi naşii copilului aduceau de mâncare cu schimbul în fiecare zi. Mâncarea era suficientă pentru toată familia, fiind un ajutor oferit pe bază de reciprocitate femeii care trebuia să se refacă în urma naşterii şi nu se putea ocupa de treburile gospodăreşti. Acest obicei este aproape dispărut în prezent, respectiv nu se mai oferă mâncare gătită, ci mai degrabă delicatese, dulciuri, cu ocazia primei vizite.

Referitor la cadoul de botez, cartea face referire în mod special la sârbi, respectiv că aceştia dăruiesc finului un ban de aur. În rest, la nicio altă etnie nu se menţionează nimic cu privire la cadoul de botez, ceea ce ne conduce la concluzia că nu avea o valoare deosebită. Naşii obişnuiau să dăruiască finului fructe, prăjituri, turtă dulce sau eventual bani cu prilejul Crăciunului şi Paştelui.

Obiceiuri legate de căsătorie

Înainte de a ajunge la momentul căsătoriei, trebuie să vorbim despre modul în care tinerii ajungeau să se cunoască, aceasta în cazul în care aveau libertatea de a-şi alege partenerul. Posibilitatea de a alege este destul de restrânsă şi apare doar doar în comunităţile româneşti, bulgăreşti şi ungureşti. Locul şi momentul primei întâlniri îl reprezintă petrecerile organizate de comunitate, acestea în satele ungureşti numindu-se baluri, iar în cele româneşti „joc“. La bulgari, după slujba de duminică, tinerii, separaţi pe sexe, se plimbau în grădina bisericii şi participau la jocuri de societate. Băieţii şi părinţii acestora aveau ocazia să ochească fetele îmbrăcate în straie de sărbătoare, fetele însă, la fel ca în ţările sudice, nu aveau voie să-şi ridice privirea în prezenţa bărbaţilor. O altă ocazie pentru tineri de a se vedea erau şezătorile, însă invitaţia la şezătoare era adresată de către fete doar băiatului care putea avea calitatea de pretendent.

În cazul sârbilor şi nemţilor, doar părinţii erau cei care alegeau fata potrivită pentru fiul lor, în ambele cazuri prioritate având interesul economic. Dacă în cazul nemţilor important era inventarul agricol al familiei viitoarei soţii, în cazul sârbilor averea familiei era reprezentată prin salba de galbeni purtată la gât de fetele tinere, cu ocazia sărbătorilor, aceasta constituind totodată şi zestrea ei. Se pare că sârbii aveau o oarecare afinitate faţă de monedele de aur, după cum am văzut şi la botez.

Vârsta la care băieţii se puteau gândi la însurătoare era diferită în funcţie de etnia din care proveneau. Nemţii şi ungurii nu concepeau însurătoarea decât între 22 şi 26 de ani, adică după îndeplinirea serviciului militar, la români, sârbi şi bulgari vârsta însurătorii era între 18 şi 24 de ani (deci fără a se ţine cont de îndeplinirea serviciului militar). Vârsta la care fetele se căsătoreau era între 16 şi 18 ani la români, respectiv 18 ani la celelalte etnii.

Referitor la actele preparatorii, observăm existenţa unor intermediari, care transmiteau propunerea de căsătorie, în cazul ungurilor aceasta fiind o femeie, iar la bulgari un bărbat. La români, sârbi şi nemţi părinţii băiatului sau naşul sunt cei care se duc în vizită la casa fetei şi fac propunerea pentru căsătorie, dar există şi aici intermediari în persoana rudelor şi prietenilor, care au rolul de a se informa discret cu privire la familia viitorilor soţi. Aceşti intermediari află părerea familiei şi a fetei, pentru a nu pune peţitorii în situaţii neplăcute în caz de refuz. Deci putem afirma că peţitorul în cele mai multe cazuri se prezenta la casa fetei pe un teren deja pregătit.

Este interesant de observat faptul că deşi rolul primordial în căutarea şi alegerea partenerului îl au părinţii viitorilor soţi, cei vizaţi au totuşi un cuvânt de spus, deci ca regulă, nu se trecea peste voinţa lor.

După formularea propunerii de căsătorie către familia fetei, acordul fetei este exprimat fie verbal, fie prin trimiterea unui obiect, de exemplu un batic de mătase la unguri, fie pur şi simplu prin oficierea imediată a logodnei, în cazul nemţilor.

La români, unguri şi sârbi băiatul, respectiv părinţii acestuia trimit bani fetei cu titlu de arvună. La români şi unguri arvuna se înmânează pur şi simplu, iar la sârbi monedele de aur sunt ascunse într-un măr, care se înmânează fetei. După câteva zile de la peţit, fata împreună cu părinţii merg în vizită la familia băiatului, ocazie cu care duc cu ei mărul primit. Dacă există un amănunt care împiedică nunta, mărul este restituit familiei băiatului. Acesta e momentul în care fata poate să-şi exprime dezacordul faţă de căsătorie, ţinând cont că viitorul soţ e ales exclusiv de părinţi.

Un alt obicei interesant se observă la bulgari, unde părinţii fetei trimit cu naşul o lămâie învelită într-un şorţ de mătase, flori, colaci şi bani familiei mirelui. Aceasta doar după ce băiatul şi-a exprimat intenţiile serioase prin împodobirea în secret a casei în care locuieşte fata, în ziua de Rusalii. Dacă părinţii băiatului nu se ating de daruri, înseamnă că refuză căsătoria.

Ceea ce constituie un obicei comun la toate etniile este logodna, diferă doar momentul, respectiv timpul scurs între logodnă şi cununie. Aceasta este ocazia când se discută data căsătoriei, zestrea, participarea la organizarea nunţii etc.

O excepţie demnă de remarcat este obiceiul sârbesc al logodnei, unde rudele viitorului mire sunt cele care îi dăruiesc fetei un inel şi coroniţă albă, mirele nefiind nici măcar prezent la propria logodnă, întrucât de la data peţitului

și până la nuntă îi este interzis să dea ochii cu viitoarea sa soție, fiindcă altminteri o face de rușine.

Nunta prezintă o serie de asemănări la toate etniile, fiind relevant faptul că alaiul de nuntă de regulă pornește de la ambele case, a mirelui și a miresei, cu nuntașii proprii,

„Rumänisches Brautpaar“ - Pereche de miri români. Carte poştală colorată editată de R. Krizsany din Băile Herculane (Herkulesfürdö) pe la începutul secolului trecut (circa 1900 - 1905). Cartea poştală din imagine poartă nr. 1 (Trachtenkarte No. 1) şi face parte dintr-o serie de CP cu porturi populare din zona Domaşnea-Teregova-Herculane. Colecţia: Walter Stahli (Germania). Preluare de pe www.walter-stahli.banaterra.eu

întâlnindu-se la Primărie, pentru oficierea cununiei civile. Nu exista cunună religioasă care să nu fi fost precedată de cea civilă, ceea ce denotă respect față de regulile de conviețuire socială și lege. În județul Torontal, în momentul redactării enciclopediei, era în vigoare Legea nr. XXXI din 1894 privind obligativitatea căsătoriei civile, cea religioasă devenind din acest moment opțională. Prima reglementare a noțiunii de căsătorie civilă pentru această zonă a fost Patenta din 1786, editată de Împăratul Josif al II-lea.

Personajele cheie ale nunții și de această dată sunt nașii, care asigură și rolul de martori ai cununiei. La sârbi nașul fetei se numește stari svat, iar al mirelui kum, invitarea acestora constituind o întreagă procedură. Givărul sau deverul (la sârbi) există de fapt la toate națiile, însă rolul acestuia diferă puțin. Conform tradiției sârbilor, pe vremea dominației otomane deverul trebuia să fie un bărbat care avea puterea să apere mireasa de la o eventuală răpire.

La celelalte etnii, givărul este mai mult un maestru de ceremorii, care dă semnalul la anumite momente ale nunții: plecarea la cununie, aducerea bucatelor, dansul miresei etc.

Invitațiile la nuntă se fac verbal, mergând din casă în casă. În cazul românilor invitația se face și cu țuică. În cazul nemților se specifică numărul de tacâmuri pe care invitatul are dreptul să-l aducă, respectiv numărul de persoane care pot participa dintr-o familie.

Invitații se duc la nuntă încărcați cu cadouri, iar în săptămâna dinainte de nuntă duc la casa mirilor păsări de curte din care se va fierbe supa. La unguri, musafirii duc prăjiturile care se consumă la nuntă și adeseori organizează două petreceri, atât la casa mirelui, cât și la casa a miresei. Tânăra pereche participă alternativ la ambele petreceri, dar miezul nopții îi găsește în casa mirelui. Atunci urmează dansul miresei, când oaspeții au ocazia să danseze cu mireasa, oferind bani givărului. Ultimul care dansează cu ea este mirele, care apoi o ia în brațe și o „răpește“. Obiceiul dansului miresei se regăsește și la sârbi în aceeași manieră.

Musafirii de la casa miresei vin la mire pentru așa-zisa „evaluare a pagubelor“, adică pentru încă o cină târzie. La fel se numește și masa de prânz din ziua următoare nunții, când musafirii se întorc pentru a consuma tot ce a mai rămas din bucate.

Obiceiuri legate de moarte și înmormântare

Dacă unul din membrii comunității trecea în neființă, se trăgeau clopotele de la biserică într-un anumit fel, iar în seara aceleiași zile consătenii se adunau la casa defunctului pentru priveghi. Acest obicei al priveghiului lipsea însă la nemți, iar la înmormântare nu se citea pomelnic.

În general, se poate observa un cult mai pronunțat al morților la populația de rit ortodox (adică români și sârbi), decât la cel catolic (format din nemți, unguri și bulgari).

Dacă defunctul era un om mai în vârstă, vecinii erau cei care îi duceau sicriul, iar dacă era tânăr, atunci băieții și fetele de-o seamă cu el. Fata care nu a apucat să se mărite era îmbrăcată în rochie de mireasă, cu coroniță pe cap.

După înmormântare, participanții se întorceau la casa defunctului pentru pomană, la intrarea în curte spălându-și mâinile într-un lighean cu apă. Doar în cazul românilor pomana era echivalentă cu risipa, astfel cum menționează cartea, costurile ridicându-se chiar până la 300 de coroane (ceea ce echivalează acum cu aproximativ 3.500 de euro). Obiceiul de a ține pomeni la opt zile, șase săptămâni, jumătate de an și un an de la moarte există deopotrivă la români și la sârbi. De asemenea, oferirea diferitelor cadouri cu titlu de pomană este un alt obicei comun al celor două etnii.

În general, la patru din cele cinci comunități etnice există obiceiul pomenilor, atât că la unguri și bulgari se ține o singură pomană, iar la români și sârbi se repetă periodic. Doar nemții sunt cei care nu dau niciun fel de pomană pentru memoria defunctului.

Prof. **Constantin Dehelean**
(Arad)

Repere culturale vestice

Aradul – o lume a istoriei europene – prin personalități: Gheorghe Brancovici

Aradul, ca entitate etnică și istorică, poate fi reprezentativ pentru balcanismul nord-vestic. Începând cu a doua jumătate a veacului al XVII-lea, odată cu încrucișarea săbiilor austro-maghiaro-otomano-române, interese istorice și de strategie militară, dar mai ales interese politice și de hegemonie, și unde Mureșul, Tisa, dar mai ales Dunărea își au rolul lor strategic, într-o lume a Pustei dintre Carpați și Partium, și unde, de asemenea, se fac drumurile ce se împletesc cu diverse interese spre Viena milenar-imperială, orașul devine un pivot ce poate fi considerat un nucleu, un embrion pentru multe și viitoare direcții. Aici vor germina mai târziu semințe și mlădițe ale unei viitoare arii de cultură și spiritualitate europeană (atât cât poate fi definit acest viitor concept politic, dar mai ales cultural) în acest areal destul de instabil. Dușul rece al Pașalâcurilor otomane de la Buda și de la Timișoara, constituite după Asediul Vienei, a generat o reorientare a bătăliilor politice și diplomatice, ca alternative la cele militare, și care, trebuie să spunem, că încă în acea vreme aveau un rol decisiv. Se grupează în acest areal geografic de Pustă multietnică așezări urbane în care Aradul își are rolul lui. Mai depărtatele urbii, Sibiu, Brașov, Sighișoara, Orăștie, Cluj, Alba Iulia (ce pulsează încă de un puternic orientalism latin generat de o populație românească compactă) nu reușesc să se impună cu decisive platforme diplomatice vizibile. Lumea românească de la curțile lui Vasile Lupu, Matei Basarab, ori ale lui Brâncoveanu sau ale Cantemireștilor, toți mari domnitori, diplomați și oameni de cultură, a conștientizat marele rol al lumii carpato-danubiene, al rolului acestui perimetru de tranziție ce va deschide căi pentru o viitoare Europă care, deocamdată, se visa puternică și dinamică doar în visul de modernizare a minților luminate de la Paris, Londra, Viena ori Berlin.

Se conturează un viitor spațiu în care Aradul, Timișoara, Lugojul, Seghedinul ori Belgradul vor fi puncte de susținere a podului care se construiește între Carpați și Balaton, pentru a lega, iată, Balcanii de noua Europă care se va re/construi, și în care începea să devină vie în subconștientul vizionarilor vremii. Personalități, care luptă pe fronturi culturale ori spirituale, deci nu cu arme albe, ori de foc, ci cu cele ale spiritului, vor interfera într-o puternică dinamică, într-o nouă evoluție către viitor, prin ființialitatea pe care energiile ce se coc în incubatoarele iluminismului și raționalismului vor genera noi energii în diverse domenii.

Ne oprim aici cu demersul nostru introductiv, deoarece fenomenul care se naște, deja extrem de vizibil în secolul al XVII-lea, necesită puncte de vedere mai elaborate, și nu avem, deocamdată, instrumentele de lucru și nici capacitatea de a elabora, obiectiv, puncte de vedere avizate. Vom sublinia însă rolul unor personalități cu origini în spațiul arădean, care încă din această vreme sunt cu siguranță conștiente de rolul și originea lor și care vor susține, prin demersurile lor, rolul important al românilor de aici, de la un capăt de lume românească, dar și pentru a sublinia caracterul european al acestora, într-un spectru de națiuni extrem de diversificat.

Gheorghe Brancovici

Gheorghe Brancovici este printre primii arădeni care se antrenează în „bătălia" pentru viitorul românilor. S-a născut la Ineu în 1645. Tatăl lui, Ioan, a slujit în tinerețe ca ostaș. Acesta a avut patru fii și două fiice. Doi dintre fiii lui, Simion (viitorul mitropolit Sava) și Gheorghe au destinul unor mari fii ai Ardealului și Banatului. Făceau parte dintr-o veche familie sârbească. Au avut, de asemenea, printre înaintași un alt Sava, episcop de Lipova și Ineu (1606-1527) și Longhin, tot un arhiereu (1628-1643) pentru credincioșii din aceleași părți ale Lipovei și Ineului.

Gheorghe Brancovici, „cel mai însemnat cronicar transilvănean de limbă română", umanist poliglot vorbea româna, maghiara, dar și turca, germana, latina și slavona bisericească. Protejat și îndrumat de fratele lui mai mare, Sava Brancovici, mitropolitul ortodox al Ardealului, acesta hirotonisit la Târgoviște, este pregătit pentru cariera diplomatică. La numai 18 ani, principele Transilvaniei Mihail Apafi îl trimite împreună cu o numeroasă solie să ducă haraciul la Poartă, unde și rămâne în calitate de capuchehaie. După doi ani revine acasă, aducând principelui informații prețioase de la Poartă. Îl însoțește apoi pe Sava la Moscova. La curtea țarului Alexei Mihailovici se implică în demersuri secrete cu privire la o eventuală ridicare a sârbilor, românilor și bulgarilor împotriva turcilor, oficial misiunea fiind de a obține unele facilități pentru biserica ortodoxă din perimetrul austro-ungar. În perioada 1669-1677 îl aflăm la curtea principelui Mihai Apafi. În această perioadă ajunge și musafirul lui Grigore Ghica într-o misiune pentru fratele lui, de sprijinire a luptei împotriva calvinilor. Anii 1674-1677 îl află din nou la Poartă în calitate de capuchehaie. În mai 1673 intră în legătură cu rezidentul împăratului Leopold la Poartă, Kindsberg, căruia îi dă un înscris, prin care se oferea ca în cel mult doi ani să ridice în Transilvania o oaste puternică împotriva turcilor, urmând apoi să creeze un stat sârb în fruntea căruia să se afle el, ca urmaș al dinastiei sârbești a Brancovicești.

Fiind dovediți că duc o politică duplicitară între imperiali și Mihail Apafi, în perioada 1678-1680, frații Brancovici sunt supuși la numeroase persecuții din partea regimului calvinist, culminând cu întemnițarea lor, în iulie 1680, la Iernut. Gheorghe Brancovici este eliberat în schimbul a o mie de taleri și-sfătuit de Sava-se refugiază în toamna anului 1680 în Țara Românească, la Craiova, la banul Radul Năsturel care îl ajută să ajungă la curtea lui Șerban

Cantacuzino, obţinând de la acesta sprijin pentru mitropolitul Sava, care va fi eliberat în urma intervenţiilor domnului muntean, însă la puţină vreme acesta va muri datorită suferinţelor îndurate.

Parcurge o etapă de maşinaţiuni secrete şi diplomatice în sprijinul cauzei de eliberare a sârbilor de sub dominaţia otomană, paralel cu numeroase alte acţiuni culturale şi politice care îl pun în situaţia de a fi agreat la curtea împăratului Leopold, care îi oferă în 1673 rangul de baron al regatului maghiar, printr-o diplomă de înnobilare. Acesta aştepta din partea lui „mari servicii pentru Imperiu". Rămâne însă la curtea Domnului Ţării Româneşti, care îl trimite în 1688 la Viena pentru stabilirea condiţilor în care se va produce trecerea Ţării Româneşti de partea imperialilor, însă aici el lucrează şi pentru sine, adresând împăratului un memoriu în care va cere, printre altele, ca sârbilor să li se permită a rămâne în credinţă ortodoxă şi să li se respecte vechile libertăţi şi privilegii în cadrul statului sârb ce se va crea în graniţele vechiului Illiricum - lucru ce dovedeşte naivitatea şi lipsa de realism politic, având în vedere că Imperiul Habsburgic ocupase Transilvania şi care ţintea de asemenea către celelalte două ţări româneşti. Însă, pentru menţinerea lui Gheorghe Brancovici de partea lor, Habsburgii acceptă descendenţa pe care acesta şi-o atribuise, îi acordă titlul de conte al Imperiului şi îl recunosc drept căpetenie a popoarelor balcanice răsculate împotriva turcilor.

Pe de altă parte, trimisul lui Şerban Cantacuzino în Rusia, arhimandritul Isaia este arestat la întoarcere la Braşov, gramotele ruseşti găsite asupra acestuia îl pun într-o situaţie compromiţătoare faţă de imperiali nu numai pe domnul Ţării Româneşti, dar şi pe Gheorghe Brancovici, care ajutat de Novac Petrovici, după ce strânge în jur 800 de voluntari, la 12 iunie 1689 adresează o proclamaţie sârbilor, chemându-i la ridicare împotriva turcilor, el fiind recunoscut de patriarhul Arsenie al III-lea ca urmaş al vechilor despoţi. Reuşeşte să-l atragă de partea sa pe Pavel Nestorovici Deac cu cei 3000 de oameni ai săi, pentru răscoală, însă la 26 oct. 1689 Brancovici este înştiinţat să se prezinte la Cladova în tabăra principelui de Baden, unde este arestat şi apoi întemniţat la Sibiu, până în iunie 1690. După aceea este trimis sub escortă ulterior la Viena, unde va avea domiciliu forţat pentru ultimii ani din viaţă până în 1703.

În perioada 1690-1711, viaţa şi activitatea cronicarului se vor caracteriza prin lipsuri şi tracasări, plângeri adresate împăratului şi altor potentaţi ai vremii, contacte permanente cu reprezentanţii sârbilor din Imperiul Habsburgic, sfătuindu-i în revendicările lor economice, politice, confesionale, redactându-le memorii şi cereri. Socotindu-l primejdios pentru interesele Imperiului şi dorind să-l izoleze de ai săi, austriecii au hotărât ca din anul 1703 să-l izoleze la Cheb, refuzând să-l elibereze cu toate intervenţiile ce au fost făcute pentru el, de conducători ai sârbilor şi unele capete încoronate.

Percheziţionat, adesea sâcâit de autorităţi şi creditori, ducând o viaţă de lipsuri şi renunţări, lipsit şi de prezenţa nepotului său Iovan, căruia i se interzice şederea la Cheb, Gheorghe Brancovici moare la 19 dec. 1711. Este înmormântat la Cheb, dar în 1734 poporul sârb, care nu-l uitase, îi aduce osemintele la mânăstirea Crušedol, depunându-le în mormântul fostului patriarh Arsenie III Cearnoievici.

Printre cărţile scrise de Gh. Brancovici atât în română, cât şi în sârbă (o *Carte de rugăciuni*, un *Catehism* şi *Comentarii* ale unor versete biblice, o *Cronică* în limba română şi una în limba sârbă). Cronica românească, al cărei original nu se cunoaşte, dar în cel mai bun manuscris păstrat - cel pe care l-a publicat Nicolae Iorga, se intitulează: ***Cronica slovenilor Illiricului Mysii cei din Sus şi cei din Jos Mysii***.

Autorul a dispus pentru informare, pe lângă cărţi adunate într-o bibliotecă proprie şi de două biblioteci de excepţie: a lui Constantin Cantacuzino (Stolnicul) şi a lui Constantin Brâncoveanu. Cronica a fost concepută între anii 1684-1688, şi cuprinde trei părţi, având o structură de cronică după tipic medieval: o istorie biblică de la potop la schimbarea limbilor (turnul din Babilon), o istorie a celor patru monarhii (Asiria, Persia, Grecia, Roma cu Bizanţul) şi o istorie a sud-estului european, adică a sârbilor şi românilor. Ultima parte se întinde însă pe trei sferturi din cronică. Numeroase copii ale acestei cronici au circulat intens în spaţiul românesc (în Muntenia, Oltenia, Moldova, Ardeal, Banat) Meritul este acela de a fi un document care aduce date despre poporul român din izvoare străine, pentru prima dată în istoriografia noastră şi prezintă ştiri despre trecutul popoarelor vecine.

Având un vădit scop de a întări importanţa slavilor în Balcani şi în Iliria, scriind că slavii s-au aflat pe aceste meleaguri înaintea coloniştilor romani, Gh. Brancovici nu uită să precizeze originea poporului român: „Dupre aceia în zilele împăratului Traian, au venit de la Italia şi rumânii carii dupre oraşul Roma s-au numit rumâni; pentru că cei ce întâiu s-au aşezat în Roma le era numele rumâni. Şi s-au aşezat rumânii între slovenii cei dupre lângă Dunăre, luând pre sine şi botezul pravoslavnicesc; aşa şi vulturul dupre sfântul botez cu sfânta cruce în gură luară, ca să le fie semnul ţării lor închipuind vulturul cel mare al Romii, pentru ca să se ştie că de la Roma au venit rumânii cu semnul împărăţiei". Este evident faptul că Gh. Brancovici pleda cauza slavilor. Astfel, existenţa voievodului Iancu este exagerată, acesta fiind prezentat ca fiind o emanaţie a politicii lui „Jicmond crai" spunând despre acesta că „voievod de feliul lui era din Ţara Muntenească, născut din fămee greacă; „numele tătâne-său au fost But" şi pentru că „mult bine şi mare omenie făcuse tată-său lui Jicmond crai, i-au dăruit cetatea Hinedoarei ca să o aibă ca vecinică stăpânire".

Iancu de Hunedoara este prezentat într-o lumină nefavorabilă, ca stricător de pace: „Craiul Vladislav şi cu Iancu-Vodă după porunca papei stricând legătura păcii care făcuse cu turcii", şi tot el este cel care „războiul dintâiu au făcut în Ţara Muntenească împotriva domnului Dragul voievod pre care prinzându-l împreună cu fiiu-său cel mai mare le-au tăiat capetele ...", lăudându-se apoi că, după ce se va bate cu Murat, la întoarcere „capul lui Gheorghie despot încă îl va tăia", Însă Iancu a fost învins de turci ca o

pedeapsă de la Dumnezeu „pentru lauda trufiei lui". Neînţelegerea dintre cei doi, cronicarul consideră că s-ar datora faptului că „mai dennainte vreme, bătând amândoi pre turci şi luând Ţara Sârbească (fiindu-le tocmeala uniciunii aşa că pururea să stea întru ajutoriu unul altuia împotriva vrăşmaşilor) Iancu-vodă câte locuri şi cetăţi cuprinsese de la vrăşmaşii lui Gheorghe despot înnapoi nu le-au dat...zicând că despotul iaste necredincios, pentru că nici de ascultarea bisericii Romei nu se ţine, nici de urmarea legii lui Mehmed nu se ţine ... şi pentru aceia pre când Iancul fugea bătut de turci, l-au apucat şi la închisoare l-au pus". Cronicarul, după ce aminteşte în treacăt moartea lui Iancu în tabăra de la Zemun (1456), vorbeşte despre fiii acestuia, Huniadi Laslo şi Matiaş, care au fost închişi la Buda. Lui Laslo i-a tăiat capul, iar pe Matiaş „l-au răscumpărat ungurii de la Poghibrag, gubernatorul Ţării Ceheşti cu 50000 dă galbeni roşii şi l-au făcut craiul unguresc"

Cronicarul transilvănean de origine sârbă, prin ***Cronica***... sa avea ca scop ridicarea popoarelor balcanice la lupta împotriva otomani lor, vorbind deosebit de favorabil despre glorioasele fapte de arme ale românilor pentru apărarea pământului lor şi despre marii conducători politici şi militari ai acestora, chiar dacă referirile pe care le face nu sunt deosebit de ample. Aminteşte lupta voievodului Ţării Româneşti, Mircea, împotriva lui Baiazid la Rovine, din mai 1395, menţionând alături de români şi personaje sârbeşti (Marco Cralevici), contrar adevărului istoric, iar despre campania turcilor din Ţara Românească din 1462, spune că „împăratul turcilor au mers în Ţara Muntenească să bată pe Vlad voievod şi nimic n-au putut isprăvi". Destul de elogios îl prezintă pe Ştefan cel Mare „carele întru răsboaiele lui au stins 150000 turci, iar tătari mulţime multă, fără de număr au istovit şi pre Mateiaş, craiul ungurilor, încă l-au scos dintru marginile ţării ruşilor". Despre Mihai Viteazul afirmă că „au bătut multe răsboaie turceşti şi alte neamuri".

Urmare demersurilor diplomatice la care participase activ, Gh. Brancovici constată că în condiţiile în care Imperiul otoman îşi întinsese tentaculele în Europa, înţelege că la momentul respectiv turcii reprezentau un grav pericol, şi constituirea unui stat sârb nu s-ar fi putut niciodată realiza fără o luptă susţinută a popoarelor balcanice în alianţă cu alţi creştini împotriva turcilor care „au trecut marea la Galipol în Europa şi aşa s-au lăţit prin multe locuri păgânitatea".

Despre religia musulmană, Gheorghe Brancovici, care fusese educat în spiritul apărării religiei ortodoxe, spune că „Mehmet mincinosul proroc, au început a prelesti lumea, de care turcii fiind un neam mai slab şi mai prost decât alte neamuri, însălându-se au crezut cuvintele lui... „

Pentru a explica poate pornirea sa împotriva turcilor şi a justifica necesitatea alungării lor, cronicarul prezintă urmările înfrângerii sârbilor „şi după aceia s-au răsfirat ismailtenii prin toată ţara creştinească, ca şi cum păsările să răsfiră prin văzduh. Şi pre toţi creştinii cu sabia îi înjunghiia, pre unii îi ducea la robie, iar pre alţii cu moarte groaznică în foc îi ardea. Iar carii au fost mai rămas, de foamete au perit pentru că întru acea vreme au fost foamete mare prin toată ţara şi prin toate laturile ... şi care de foame nu pierise, noaptea şi ziua îi mânca lupii. Oh, vai, cât de jalnică au fost acea privire!". Gheorghe Brancovici, după ce aminteşte de cucerirea Constantinopolului, de victoriile şi măreţia turcilor în timpul lui Soliman Magnificul, de încercarea nereuşită a lui Soliman de a cuceri Viena, de luarea de către turci a Timişoarei, Lipovei, Şoimoşului, Becichereculi, Solnocului şi a altor cetăţi şi oraşe, ajungând la asediul Vienei (1683), relatează şi înspăimântătoarea ucidere a vizirului Cara Mustafa; el înregistrează totuşi criza prin care trece Imperiul Otoman, autorităţile acestuia văzându-şi salvarea numai în manifestări religioase încărcate de fanatism, ceea ce-l determină pe Gheorghe Brancovici să afirme că „împăratul turcescu, foarte tare s-au tâmpit".

Având sentimente deosebite de simpatie faţă de românii în mijlocul cărora el a trăit, şi faţă de domnii români, de al căror sprijin a beneficiat, cronicarul Gheorghe Brancovici s-a oprit asupra unor momente importante din viaţa lor. El menţionează originea romanică a poporului nostru, chiar dacă din motivele amintite el forţează nota, aşezându-i pe coloniştii romani între slavi. Mai mult, afirmă că românii, alături de alte neamuri, se aflau în Pannonia când au venit ungurii: „Pe vremea aceea încă mai era rămăsiţa slovenilor în Panonia. Neamurile acelui loc au fost: slovenii, iassii, rumânii, ghetţii, ostrogoţii, grecii, sârbii, bulgarii, carii supuindu-se subt ascultarea marelui Carol împărat şi până zioa de astăzi au rămas lăcuitori În Ţara Ungurească şi Întru stăpânirea Ardealului".

Cronicarul are în vedere toate cele trei ţări româneşti, se opreşte asupra campaniei lui Carol Robert de Anjou din anul 1330 împotriva lui Basarab: „şi pentru ca nici-o treabă nu avea cu dânsul să-i calce ţara, Dumnezeu au fost întru ajutor lui Basarab voievod şi au bătut pre craiul Carol". În ce priveşte descălecatul în Moldova, afirmă eronat că în acel moment ţara era pustiită, pentru a amplifica dimensiunile descălecatului: „Întru acea vreme, rumâni din Maramureş au descălecat în Moldova pentru că o pustiise tătarii şi nimenea nu cuteza să şază într-însa până ce au descălecat moroşanii rumâni". Ideea unităţii româneşti este bine cristalizată. Semnificativ este faptul că în momentul în care se referă la aşa-zisa creare a Bosforului, adică a lumii islamice, pe Brancovici nu-l interesează decât ceea ce s-a petrecut cu ţările române, fără a mai menţiona şi alt teritoriu.

„Acest Pombie au tăiat la Vizantiia boazul, de au intrat Marea Neagră în Marea Albă şi zic să fie rămas în uscat ţara Moldovei, Ţara Muntenească, şi ţara Ardealului", însă ideea de unitate a neamului românesc răzbate în cronică atunci când se referă la Mihai Viteazul, care „cu vitejie vrednică ocârmuind au lăţit puterea neamului românesc şi cu fericire stăpânind măria sa câte trei ţări adică Ardealul, Moldova şi Ţara Muntenească pre urmă după câţiva ani au pierit la Turda". Conştiinţa unităţii neamului românesc o avea Gheorghe Brancovici, care vede în acţiunea lui Mihai o creştere a puterii românilor prin unirea lor, Mihai dominând cu „fericire". În opinia lui, acţiunea lui Mihai în niciun

caz nu este una de cotropire, de ocupaţie. Posibilitatea realizării actului unificator demonstrează că aceasta era aspiraţia poporului român şi faptul că, acestă unitate politică se realiza având la bază unitatea de teritoriu, limbă, o bază economică complementară, unitate etnică, de tradiţii şi obiceiuri, şi mai ales unitate de credinţă ortodoxă. Opera marelui voievod, o reîntregire a Daciei de odinioară, în pofida perioadei scurte în care s-a menţinut datorită condiţiilor create de adversitatea puterilor vecine (Polonia, Imperiul Otoman, Imperiul Habsburgic) s-a impus ca simbol al luptei pentru unitatea poporului român. Măsurile luate de Mihai arătau că această unire era nu numai posibilă, ci şi necesară pentru existenţa românilor ca popor distinct în zona unde se ciocneau interesele unor mari puteri, şi numai printr-o îmbinare a acţiunilor diplomatice şi militare şi cu ajutorul unor mari personalităţi şi oameni de geniu români se putea evita acapararea acestui teritoriu de către diverse puteri. Un rol important în păstrarea fiinţei româneşti l-a jucat biserica, şi implicit ortodoxismul.

Domnii Ţării Româneşti şi Moldovei au înţeles puterea credinţei şi de aici ajutorul pe care l-au simţit datori să-l ofere românilor din Transilvania împotriva încercărilor de prozelitism catolic sau calvin. Grija pe care o manifesta Mihai Viteazul pentru biserica ortodoxă din Transilvania nu scapă lui Gheorghe Brancovici care spune că „Domnul Mihaiul, voievodul Ţării Munteneşti dupre ce au bătut multe răsboaie turceşti şi alte neamuri au bătut şi pre Batorie Andras, prinţepsul Ardealului la Sibiu şi i-au luat ţara care au făcut pravoslavnica sfântă mănăstire Mitropolia”.

Urmaşii lui Mihai Viteazul vor susţine biserica ortodoxă din Transilvania, cu atât mai mult cu cât situaţia acesteia se va agrava. Conştient de rolul acesteia, domnul Ţării Româneşti, Şerban Cantacuzino a intervenit cu energie pentru eliberarea mitropolitului Sava Brancovici, obţinând aprobarea curţii imperiale din Viena ca românii din Transilvania să-şi păstreze credinţa ortodoxă, iar mitropolitul să fie eliberat. Sava Brancovici este un exemplu pentru apărarea ortodoxismului, un martir în slujba păstrării credinţei în condiţiile presiunii exercitate de calvini. „Întru acea vreme părintele arhiepiscopul Sava Brancovici stăpânind mitropolia ţării Ardealului până în 24 de ani, şi multă vreme luptându-se cu ereticii pentru sfânta pravoslavie a bisericii răsăritului, pre urmă la bătrâneţe ajungând, supuindu-se răbdării, dupre urmarea altor străduitori şi pentru că n-au vrut să plece, s-au învrednicit a primi nu numai sudalme şi bănuiale, ci încă închisori şi munci de la ereticii acelei ţări”.

Prin conţinutul ***Cronicii româneşti***..., Gheorghe Brancovici reprezintă pentru Ardeal ceea ce Miron Costin şi stolnicul Constantin Cantacuzino au întrupat pentru scrierea istoriei la sud şi est de Carpaţi. Fără a insista asupra unui anumit sincronism, constatăm totuşi la toţi o reacţie aproape identică, aceea de a lua atitudine prin intermediul scrisului istoric, cu intenţia de a ridica faima neamului românesc, prin recuperarea adevărului istoric. O recuperare, care, datorată unui sârb-este adevărat educat în mediul românesc ortodox-apare cu atât mai valoroasă.

Dr. **Ionel Bota**
(Oraviţa)

Teatrul Vechi din Oravița. *Un monument unicat al barocului vienez în România*

Un edificiu bicentenar şi inaugurarea lui. Teatrul Vechi de la Oraviţa, copia vechiului Burgtheater al Vienei

Veche reşedinţă a ţinutului bănăţean, fie în organizările montanistice din secolul XVIII, fie în administraţia comitatensă, reşedinţă a judeţului Caraş în perioada interbelică, oraşul Oraviţa a fost mai degrabă un habitat al dinamicilor vieţii cultural-spirituale. Tradiţiile spectacolului

de teatru şi muzică din Banat îşi au priorităţile lor binecunoscute, dacă ar fi să recurgem doar la argumentul orăviţean, în oraşul de pe Căraş funcţionând un edificiu pentru teatru încă de la 1817, azi Teatrul Vechi, sediul Centrului Cultural „Teatrul Vechi Mihai Eminescu”, primul edificiu al genului din spaţiul culturii naţionale la acea dată. Pe această scenă, muzica şi teatrul, corul şi fanfara, dansul de societate şi dansul poporal, opera şi opereta, asociaţiile şi reuniunile culturale au creat memorabile punţi de legătură inter-etnice: români, germani, evrei, maghiari, sârbi, romi, într-o multiculturalitate activă.[1]

a. Diletanţi, comisii, memorii, speranţe. Concretizarea ideii. Teatrul este cel dintâi edificiu din spaţiul culturii române actuale ridicat pentru a găzdui montări de spectacole teatrale şi muzicale. Clădirea a fost finalizată în intervalul 1814-1816 şi inaugurată, oficial, în prezenţa familiei imperiale din Viena, împăratul Francisc I şi împărăteasa Carolina-Augusta, prin spectacolele din 5 şi 7 octombrie 1817.

După 1800, când o asociaţie a diletanţilor îşi propune ca obiectiv ridicarea unui edificiu pentru a găzdui spectacole de teatru şi muzică, gestul însemna o instituţionalizare a ideii de a se ridica un astfel de edificiu, idee ivită

în mentalitatea comunității locale și a elitei sale economice încă din anii 1720 încoace. Mai ales femininele acestei elite, geloase pe prietenele lor și pe ceea ce lăsaseră în marile orașe ale imperiului, de unde fuseseră aduse aici prin ordinul împăratului cu soții, cu familiile lor, înalți funcționari în minerit și metalurgie, întrețin ideea ridicării teatrului, idee care se transmite de la o generație la alta, chiar dacă sunt situații (1763, 1783, 1788, 1798) când obiectivul e gata să se concretizeze.

Abia început veacul XIX, o comisie de redactare a memoriilor către împăratul de la Viena include pe frații Ion şi Dimitrie Constantini (*Konstantiny*), macedoromâni (aromâni), primul economist renumit, primar al oraşului între 1804-1821, celălalt istoric şi viitor profesor la Preparandia Aradului, Prokop Lhotka de Zmislov (Smislov), directorul Tribunalului Montanistic, Carol, Francisc, Johann şi Louis Maderspach. Se consolidează un nucleu de artişti diletanţi (amatori), se organizează, confom bunei tradiții de după 1720, spectacole de teatru și de muzică. În 1813, Clubul Diletanţilor, îşi oficializează statutele, prilejul altor montări teatrale, atunci și mai târziu.

b. Colecte, donații, finanțări. Ridicarea edificiului, 1814-1816. Dar, în decembrie 1813, chiar împăratul din Viena și consilierii săi importanți ajung să grăbească apariția acestei clădiri unicat în Oravița și în colțul acela de Mitteleuropa. Francisc I decide că, pentru anul 1817, orașele Banatului istoric, între care și Oravița, trebuie să se gândească la activități dedicative pentru sărbătorirea centenarului eliberării provinciei de sub administrația otomană. Firesc, orăviţenii nu mai au nevoie de inspirație fiindcă ei, deja, au tot de suta de ani proiectul ridicării teatrului și, profitând de conjunctura ivită, inițiatorii proiectului precizează în răspunsul către augustul împărat că, o dată aprobat teatrul, edificiul va fi dedicația orăviţeană pentru centenarul eliberării.

Proiectantul şi arhitectul edificiului a fost aromânul Ion Niuni care îl roagă pe colegul său din Viena, Ieronimus Platzger, să-i copieze organizările interioare ale vechiului Burgtheater din fosta capitală imperială. Proiectul este aplicat la faţa locului de orăviţeanul Francisc Knée, organizările construcţiei şi ale faţadei, ale spaţiului interior, păstrând amprenta barocului târziu sau barocul vienez.

Pentru grăbirea finanțării, în decembrie 1815 este organizat un bal de caritate omagiind victimele războaielor napoleoneene, morţii şi răniţii din bătălia de la Leipzig (octombrie 1813), invalizii, văduvele şi orfanii de război din Oraviţa şi din împrejurimi. Diletanţii locali montează şi un spectacol în grădina Hotelului „Coroana” şi adună suma de 51 florini şi 2 creiţari. Colecta din 24 martie 1816 e cea mai importantă. A fost publicat în 1937, într-un număr din săptămânalul local „Orawiczaer Wochenblatt”, un conspect al listei, după copia din 1837 a originalului identificat, în 1930, în arhiva Bibliotecii Muzeului Naţional din Budapesta, „Szechenyi Könyvtár”. În 1938, prim-directorul bibliotecii ungare, Iosif Fitz, de origine din Oraviţa, îi trimite lui Sim. Sam. Moldovan, această copie.[2]

Destui cercetători din interbelic notau că teatrul era gata la 1816. Clădirea e gata, de fapt (clădirea zidită, „în roşu”, cum se zice de obicei), încă din toamna lui 1815.

Lista e deschisă de *Lhotka de Zmislov*, consilier de tezaur şi director al Tribunalului Montanistic, cu 280 florini. Sunt şi mulţi donatori români şi macedoromâni (aromâni). Îi regăsim, astfel, pe *Ion*, *Costa* şi *Dimitrie Demetroviciu*, macedoromânii *Ion Niuni*, arhitectul teatrului, *Ion* şi *Dimitrie Constantini*. E cotizant şi protopopul *Petru Iorgovici*, fratele celebrului gânditor de talie europeană *Paul Iorgovici*, *Alexandra Şaguna* („*Şiaguna*”), mătuşa viitorului mitropolit al Transilvaniei. Sunt mai ales reprezentanţii tuturor etniilor orăviţene: *Gaspar Oberhofer* (el va dona pe o listă anexă şi din averea sa 680 florini), *Anton Hoffman*, *Iacob Umheiser*, *Michael Orthmayr*, *Catarina Jaretz*, *Andreas Stolz*, *Anton Mogern*, *Johann Seyman*, medicul *Simon Schmidt*, *Iosif Schiessler*, *Ion Tinopl*, *Ferdinand Oberth*, *Johann von Annich*, *Martin Steinbauer*, *Antonia Dittrich*, *Francisca Pecher*, *Iosif Fulepp*, *Michael von Fritschko, Anton de Medveczky*.

Alte donaţii fac locuitorii din satele zonei cărăşene ori din oraşele Banatului de Munte, precum *Vasilie Petrovici* din Ciudanoviţa, *Urban Seidl* din Ciclova Montană, *Francisc Reymann* din Dognecea, medicul *Johann Keszt* din Moldova Română, *Anton Bernhofer*, *Johann Hofmann*, *Francisc Eckmüller*, *Iosif Kummer* şi medicul *Philip Polinger*, toţi din Sasca Montană, alături de *Anton Schmidt*, *Johann Jentner* şi *Francisc Thaler*.

La iniţiativa Direcţiunii Montanistice Oraviţa se adună sume de la *lucrătorii şi funcţionarii* Uzinelor de Fier din *Ferdinandsberg*, *Moldova Nouă*, *Bocşa Montană*, *Dognecea*, *Gladna*, *Rusca Montană*. *Cooperativele miniere* nu se lasă mai prejos, oferind sume generoase cele din *Oraviţa Montană*, *Sasca Montană*, Dognecea, Moldova Nouă şi *Gârlişte*.

O uriaşă donaţie, de 2.061,12 florini vine din *contribuţia lojilor masonice* „Glück auf!” şi „Kosmos” din Oraviţa, „Steaua luminoasă” din Biserica Albă, *Cassa de Pupille* cu 249 florini, *mina „Thalia*”. Suma generală a fost de 8. 622, 50 florini vienezi.

Reprezentaţii în limba română oferă diletanţii locali şi după 1800, inclusiv în primăvara vara lui 1817, în coordonarea lui Ion Constantini dar nu ştim dacă în sala de la celebrul hotel „Coroana” ori pe scena clădirii care-şi pregătea inaugurarea.

c. Familia imperială din Viena la Oraviţa. O idee era inaugurarea în 1 iulie, dar lucrurile se amână până în toamnă. Toate opiniile vechi acreditează ideea că familia imperială a refuzat prezenţa în vară din incidenţa unor acuze anonime la adresa lui Lhotka, a lui Niuni şi asociaţilor lor din comitetul de iniţiativă, aceea că şi-ar fi însuşit ilicit sume din banii de colectă. De aceea, Francisc I, refuzând să vină la inaugurarea de la 1 iulie, i-a ordonat consilierului de Curte, Francisc de Ulményi, o anchetă. Care anchetă nu a dat dreptate blasfemiatorilor ideii de teatru la Oraviţa. Astfel că, în prima decadă din octombrie, familia imperială avea să ajungă şi în ţinutul cărăşan şi almăjan.

Împăratul şi împărăteasa se aflau, la finalul lunii septembrie, în călătorie de nuntă în Transilvania. Or, după ancheta lui Ulmenyi, perechea imperială acceptă invitaţia orăviţenilor pentru a participa la inaugurarea teatrului, traseele vizitării provinciei fiind Bozovici-Dalboşeţ-Stăncilova-Sasca Montană, Slatina Nera-Ciclova Montană-Oraviţa (5 -6 octombrie), Oraviţa-Ciclova Montană-Oraviţa (7 octombrie), Oraviţa-Weisskirchen (Biserica Albă)-Werschetz (Vârşeţ) (8-9 octombrie).

Suita era alcătuită din 70 de persoane, între acestea aflându-se mareşalul Curţii Imperiale, contele Wurmbrand, general-locotenentul von Kutschera, ca prim aghiotant al împăratului, consilierul de stat şi medicul personal al lui Francisc I, baronul von Stift, secretarii aulici von Dietmann şi von Schloissnigg, apoi şeful Cabinetului Secret Imperial, von Zebay, consilierul imperial contele von Mier, ministrul de stat contele von Bombelles, acela care a fost şi „reporterul" călătoriei imperiale. Suita includea, firește, pe apropiatele Carolinei-Augusta, fiind vorba de mareşala Curţii Împărătesei, contesa Lazansky şi damele de onoare contesa von Hohenegg şi contesa von Hoffinger.[3] În matricola Bisericii Romano-Catolice din Ciclova Montană, parohul Michael Podzensky însemna: „La 6 octombrie 1817, M. S. Francisc I, împreună cu Soţia sa Carolina-Augusta a vizitat Ciclova ca să se închine cu evlavie dinaintea Reginei Îngerilor în această localitate de pelerinaj şi pentru a se informa personal asupra situaţiunei minelor şi uzinelor de aici."[4]

d. Inaugurarea edificiului, la 5 şi 7 octombrie 1817. Spectacolele inaugurale au afişe cu data, completată eronat ulterior, prin ştampilare, 8 şi 10 octombrie 1817. Familia imperială, Francisc I de Habsburg-Lorena (între 1792-1806 a avut titlul de Francisc II al Sfântului Imperiu Romano-German, apoi din 1806 pe acela de Francisc I de Austria până la moartea sa, în 1835) şi Carolina-Augusta de Bavaria au asistat la cele două spectacole, din loja „belle-étage", loja din stânga, cum priveşti din sală spre scenă.

Primul spectacol este montat pe scena teatrului la 5 octombrie 1817. O „*eine Dilettanten Gesellschaft*" propune piesa în trei acte „*Die beschämte Eifersucht*" („*Gelozia umilită*") semnată de *J. Franul von Weissenthurm*, banii aduşi de spectacol urmând a fi donaţi „Fondului Săracilor." Din păcate nu ştim numele actorilor, ci doar pe acela al personajelor piesei. Al doilea spectacol are loc în 7 octombrie 1817, cu piesa lui *Friedrich Wilhelm Ziegler*, „*Der Lorbeerkranz oder Die Macht des Gesetzes*" („*Cununa de lauri sau puterea legii*".[5] La fel ca şi în cazul primului afiş, nu aflăm decât numele personajelor piesei şi nu pe acelea ale actorilor care le-au întruchipat pe cea mai veche scenă stabilă din cultura română.

Teatrul Vechi din Oraviţa, un monument de artă şi arhitectură al barocului târziu (barocul vienez)

a. Locul de elevaţie. Ca elemente artistice, Teatrul Vechi din Oraviţa (codul de monument istoric 11-B-220, pe lista din 1993 şi CS-II-m-A-11154 (RAN: 51127) pe lista din 2004), are un stil baroc cu elemente simplificate (Frank Zoltan, Carol Szebetyen, Bodog Milleker, Henrietta Delavrancea, Ioan Massoff, Oliver Velescu, deşi lista e mai lungă). Este o mărturie unică peste timp fiindcă, spre deosebire de alte clădiri (Sibiu, Oradea, Arad) teatrul orăviţean nu şi-a avut alt loc de sediu iar clădirea nu s-a modificat de la inaugurarea sa, nici la exterior şi nici în organizarea interioară a spaţiilor.

Terenul „Goldberger Gewerkschaft" (instalaţie de amalgamare a minereului cuprifer şi aurifer, „flotaţie", aparţinând minei cu nume simbolic, „Thalia") va fi donat de soţia lui Prokop Lhotka de Smislov (Zmislov), consilierul imperial al Tezaurariatului Minier, născută Maderspach, către Consiliul Proprietarilor de Mine, la 23 martie 1815 (alte lucrări dau anul 1816), care la rându-i îl donează pentru acest edificiu teatral. Dar actul acesta reproduce un altul, din 7 iunie 1795, al familiei antreprenorului Johann Maderspach, donat pentru un „teatru imperial", dorinţă mai veche a orăviţenilor, cum arătam mai sus, imediat după 1720. Există un statut specific al locului de elevaţie, „*anfriss*" şi criteriile deja existente pentru un „*environnement*" încadrând perfect clădirea în peisajul zonei.

Adâncimea gropii tehnice presupunea un efort colectiv impresionant, iar aducerea spaţiului la nivelul suprateran, *emplectonul*, a fost realizată şi voluntar, fie de echipe de localnici fericiţi că oraşul va dobândi o instituţie culturală care să-i lege de respiraţia culturii europene şi universale, fie de ţăranii din satele aflate în jurul urbei precum Maidan, Ilidia, Ciclova Română şi Ciclova Montană, Agadici, Răchitova, Broşteni care au adus cu atelajele lor în special granodiorit de Maidan, pentru parter şi tuf calcaros de Ilidia pentru etaj.

Zidurile masive, 70-90 cm grosime, sunt rezemate pe stânca dealului. La execuţia iniţială s-a folosit piatră necioplită, nefasonată, fără provenienţă omogenă. Îmbinările s-au realizat cu mortar de var cu nisip, având încorporate şi bucăţi de cărămidă ori cărămizi întregi. Fundaţiile corpului principal sunt din zidărie de piatră, mai lăţite cu 10-15 cm faţă de zidul suprateran şi rezemate pe stâncă în partea dinspre deal. Spre stradă, fundaţia a fost realizată pe un teren de umplutură de zgură tehnică, la o cotă de 1,10 m – 1,30 m în raport cu terenul înconjurător. În spate e teren stâncos, fundaţia fiind din structură de piatră uscată, zidită pe un teren cu aspect general variat. Tot în spate, ulterior, a apărut un zid de sprijin din piatră cu mortar hidraulic, probabil la lucrările de consolidare din anii 1950-1960.

b. Edificiul. Faţada, frontonul. Clădirea are un corp compact, cu două niveluri, de 33 m lungime şi 15 m lăţime. Faţada principală „*schauseite*", este demarcată de trei zone care sunt lucrate diferit ca ornamentică, zidărie, impresiuni şi exprimare tehnic-artistică: faţada centrală şi zonele stânga-dreapta ale faţadei principale. Faţada centrală e mai în faţă în raport cu faţada principală, un portic ce susţine un decroş cu frontonul triunghiular al etajului, oferind simetrie şi monumentalitate severă aspectului integral.

Porticul de la intrare e consacrat de patru coloane geminate, „*gekoppelt*", cu trei boltiri frontale spre stradă

şi alte două laterale, la cele două extremităţi ale faţadei centrale, boltiri care sugerează un intercolonament „*interlumnium*", fiecare fiind realizată în tipologia dubloului triumfal, un alt specific al artei baroce europene prezent şi în cazul clădirii de la Oraviţa.

Tipic barocă este arcatura baluştrilor care substituie sugestia anticului areostil prin recursul ingenios al constructorului şi arhitectului la extrados, „*bogenreihe*", la boltă exterior fiecare coloană fiind lucrată atent, în stilul *mixtum compositum*, „*bogenrüken*", „*aberbogen*". Un alt criteriu al artei arhitecturii baroce, dispunerea consolei între deschideri, e prezent la teatrul din Oraviţa, creându-se impresia de boltă în reţea „*entre-deux*".

Un simulacru de epistil peste coloane e rezolvat prin îmbinarea între o cavetă mulură concavă „*halbe hohlkelbe*" şi o dosină mulură cu dublă curbură concavă-convexă care întretaie paralel şi orizontal faţada principală şi o împarte în trei registre ce continuă şi pe cele două laturi extreme, spre înăuntrul faţadei centrale, cu prelungire pe laturile stânga-dreapta ale faţadei principale, aici separând linia ferestrelor de la parter şi etaj.

Mai sus, un alt dublu bandou, „*bandgesims*", realizat prin aceeaşi inventivă asociere dosină-cavetă, închide la bază frontonul triunghiular, cu aceleaşi prelungiri spre laturile extreme ale faţadei centrale, apoi pe stânga-dreapta faţadei principale, sub şarpanta acoperişului. La frontonul triunghiular, arhivolta „*bogenein-fassung*", „*bogenläute*", „*bogenleiste*" este doar sugerată, în tehnica şi tipologia barocă a rezolvării elementelor antablamentului clasic, cu arhitrava, friza şi cornişa într-o sincronie de arc ascuţit (fronton rupt), cu frontonul triunghiular dublu expus: un triunghi mic înscris într-un triunghi mare, având amândouă o bază comună.

Fantezia altor sugestii decorative o exprimă reţeaua liniară, dispusă orizontal pe înălţimea coloanelor faţadei centrale, dungile „*manerverband*", care pleacă, pentru fiecare coloană, de la mijloc, câte şase paralele, a şaptea şi a opta fiind închise în trapez, deasupra fiecărei coloane. Faţada centrală este închisă sus prin frontonul bi-triunghiular iar spaţiul de deasupra coloanelor este împărţit în mod egal de trei ferestre cu ancadrament dreptunghiular, simplu, lemnăria unei ferestre („ochiurile de geam") fiind încrucişată octopartit. Dar la stânga-dreapta faţadei principale, la parter şi la etaj, ferestrele sunt hexapartite iar la parter, deasupra fiecărei ferestre, a fost realizat un fleuron-baghetă linir, egal cu latura mică (lăţimea) a ferestrei, la începuturile clădirii din piatră fasonată, apoi din *gesso-ipsos* (grund italian).

c. Holuri exterioare şi interioare. *Holul de la intrare* „*vorraum*", „*forsaal*" este dreptunghiular, iluminat natural prin două ferestre dispuse pe latura lungă spre stradă, pe aceeaşi latură aflându-se cele două uşi (la 1817 până la 1997 erau trei) de intrare în clădire.

Holul mare (holul-foaier) adaptat la nevoile spectacolului vremii, la 1872, este nodul reţelei de acces la toate nivelele şi spaţiile clădirii. Din acest hol se ajunge, prin două uşi dispuse stânga-dreapta, în sala mare, sala de spectacole şi tot prin două uşi stânga-dreapta, pe scări din piatră fasonată spre balconul I (oficial) apoi spre *holul mic (vestibul)*.

Holul mic e deschis spre faţada principală şi iluminat de o fereastră iar de aici, spre interior, urcă o scară la nivelul II („*galleria*").

d. Sala Barocă. Sala mare este argumentul esenţial că, vizitând teatrul orăviţean, ne aflăm în faţa unei bijuterii arhitectonice a barocului vienez (barocul târziu). Cum teatrul nostru, un decalc, un „*gegenabdruck*", nu s-a modificat, de la 1817, dar Burgtheater-ul Vienei, un „*modellentwurf*" pentru edificiul din Banat, a cunoscut, la 1888-1890, foarte multe modificări, iar peste puţină vreme, a şi fost dezafectat, concluzia se verifică în adevărul ei de la sine: copia a ajuns din urmă modelul, devenind, la dispariţia acestuia, chiar modelul.

Sala are deschiderea totală de 15 m, calculând până la limita feţelor exterioare ale zidului, şi 13,7 m, dacă luăm în calcul distanţa între feţele interioare ale zidului de construcţie. Pereţii sunt portanţi, din zidărie mixtă (piatră şi cărămidă plină, în sistemul asiză), între 70-90 cm, şi neportanţi, în compartimentarea interioarelor utilizându-se cărămida plină cu grosimea de 12,5 cm. Grinzile şi planşeele sunt din lemn, cu un strat de tencuială pe foiţă (plasă) metalică groasă de 3 cm.

Sala are o formă semicirculară, semănând cu un tip de „*exadra*", cu loji *baignoire* la parter şi loji la etaj în sistem „*belle-étage*" corespunzând balconului I (*oficial*). Un prim nivel al sălii este coborât cu 37 cm faţă de nivelul holului foaier de la intrare („*abbassamento*").

Tavanul sălii a fost realizat dintr-un sistem de grinzi din lemn ecarisat de răşinoase, „*abete*", în tehnica de prelucrare italiană a epocii, 15-23 cm, aşezat transversal sălii la intervale cuprinse între 90-100 cm.

De la reparaţiile din 1893, *scaunele mecanice* din sala mare şi din balconul I au înlocuit un sistem de laviţe (fotografia din 1872), fiind realizate la Viena, Sopron şi Budapesta dintr-un lemn exotic, amarant, utilizat de ebeniştii francezi şi austrieci, în atelierele din Vârşeţ (Serbia, azi).

e. Balconul I, balconul oficial. *Balconul I* e realizat din bolţi mici, dispuse în evantai, cu deschideri variind între 95-130 cm, sprijinite transversal pe profile metalice I 16-16 cm, rezemate pe pereţii sălii şi pe grinzile semicirculare de oţel profil I 24. Structura balconului reazemă stâlpii de fontă turnată la 130-144 mm grosime, în formă de I, 4 m înălţime, cu 50 mm „inima" stâlpului.

f. Balconul II, *galleria*. O grindă de contur-potcoavă de oţel profil I 24 o regăsim şi la „*galleria*", *balconul II*. Stâlpii galeriei sunt dispuşi pe un semicerc de rază 4,3 m la circa 2,50 m de interax.

Împreună, balconul I şi II dau sugestia unei originale „*galeria arcata*", „*kreuzgang*", mici arcade semicirculare sprijinite pe coloane „*zwergallerie*". Coloanele, din fontă, sunt îmbrăcate în cămaşă (manşon) din lemn, cu feţe dreptunghiulare, în tehnica „*abbigliamento*", „*abbracciare*". Înainte de 1870, galeriile aveau o structu-

ră de rezistenţă din lemn, stâlpii fiind tot din lemnărie solidă. După reparaţiile din 1872-1873, grinzile exterioare ale balconului I şi II din profil I 24, în semicerc, precum şi structura „galeriilor" pe care le susţin, sunt marcate „*Resicza 24*". O reţetă din oţel fontă, solicitată mai târziu de Eiffel, care avea colegi între specialiştii Reşiţei. La ridicarea turnului din Paris, Eiffel va folosi pentru structura de la bază până la primul nivel, reţeta reşiţenilor şi aceea a oţelarilor din Graz.

g. Acoperişul. Până la 1872-1873, acoperişul a avut o lucarnă „*dachfenster*" iar din 1928 două de tip „*giebelfenster*", refăcute la 1997, asigurând o luminozitate razantă, în pod, „*leuchten*".

h. Scena. *Scena*, cu o primă modernizare în 1872, are o serie de elemente auxiliare, instalaţii pentru necesităţi scenografice, pasarele, scări, eşafodaje, podină la etaj iar fosa are două zone, acoperită şi descoperită, fiind protejată de un ansamblu de grinzi, două grinzi având rol de mutanţi de 1 m înălţime. În spate au fost prevăzute *cabinele actorilor*, încă din 1817, modernizate la reparaţiile din 1872, 1893 şi 1997. Structura de rezistenţă deasupra scenei e asigurată prin grinda-tirant orizontală. În podina scenei se află şi azi *tamburul cu cremalieră şi lanţ Galée.*

i. Casa scării. Casa scării, „*trappenhaus*", are complexitatea ei. Din holul foaier, două scări stânga-dreapta fac legătura cu balconul I, cea din dreapta are balustrada veche în funcţiune, „*gebänder*", „*brustung*". Feroneria este simplă, din categoria „*schmiderarbeit*". Din vestibulul mic, casa scării urcă la etaj, spre galerie, muzeu, sala Casinou, fiind iluminată natural până la mai mult de jumătate şi prevăzută cu trepte din lemn masiv (arţar, stejar) de la 1893, încă rezistente. Organizarea spaţiului de la etajul clădirii este de tip „*anfilada*", cu încăperi în continuare.

j. Iluminatul. Candelabrele. *Candelabrul sălii mari* a fost, la origine, un lanternou de cupolă, de tip baroc, adică o girandolă piramidă cu pandelocuri pentru lumânări, „*standleuchter*". E reprodus într-o fotografie din 1870, în alta, din 1893, fiind mai vizibile locurile pentru fixarea lămpilor cu acetilenă, o prioritate naţională (1857), apoi cu petrol lampant (1869). Se cobora pentru alimentare cu sistem scripeţi.

La candelabrul original s-a renunţat în 1911, din motive încă neclare, şi dus la Biserica Albă (vechiul Weisskirchen, în Serbia, azi). În locul lui, respectând modelul iniţial, orăviţenii au instalat un altul pe care, la 1919, l-a demontat armata sârbă în retragere, după luna iulie a acelui an când, în Oraviţa, se instalează administraţia românească. În 1920 teatrul are deja un candelabru nou. La reparaţiile care au durat, cu mari intermitenţe, între 1953-1962, un ordin al oficialităţii comuniste din regiunea Banat, cu reşedinţa în Timişoara, duce la demontarea candelabrului şi transportarea lui în municipiul de pe Bega. În locul lui, dar imitându-l pe cel demontat şi care a stat în clădire din 1920, firma „Guban" realizează altul, cel existent şi azi în teatrul orăviţean.

În Sala Casinou, *candelabrul mic*, de tip lustră, „*kronleuchter*", „*lichtkrone*", a fost adus de la Sibiu, în 1933, prin diligenţele promovate de primarul de atunci al oraşului, Ilie Rusmir, profesor de ştiinţe naturale la liceul urbei dar şi preşedinte al Despărţământului ASTRA Caraş şi montat cu sprijinul „Asociaţiei de Teatru, Casinou şi Cetire", condusă de dr. Ioan Ţeicu.

k. Decoraţiunile interioare. Farmecul baroc al Teatrului Vechi din Oraviţa îl conferă decoraţiunile din sala de spectacole. *Decoraţiunea interioară* a fost realizată până la 1893, probabil, din *gesso-ipsos*, grund italian folosit la edificiile culturale *model Bibiena*. După 1893 se foloseşte, la fiecare din restaurările clădirii, carton presat la cald şi un strat de bronz auriu, „*schlagg*" sau chiar foiţă metalică fixată cu poliment, „*mordant*", „*mixtion*".

În zona semicircularităţii conferită de balcon şi galerie, avem o succesiune de curbe şi semicurbe, imediat *sub plafon*, un parament discret, semicircular, ornat deasupra cu brâuri, fals întrerupte de capitelurile coloanelor. *Între plafon şi podesta galeriei*, capitelul coloanei, în „*kyma recta*" şi „*kyma reversa*", sub lacrimarul „*kranzgesims*", are un decor tip helix cu imposta simplificată, „*bogenkampfe*".

Pe manşonul de lemn care îmbracă dreptunghiular coloana, e aplicat, sub capitel, un compus ornamentic sugerând o „*panglică*" liniară, centrală, verticală, şi două „*cravate*" imobile desfăcute la stânga-dreapta, elementele plecând dintr-un punct-rozetă, tematici dezvoltate, prin imitaţie, după ornamentica sculpturală a celebrului Andreas Schlütter din Berlin.

Ornamentaţia balconului şi galeriei, alcătuită fiind din panouri de parament (tăblii cu ornamente) fixate cu o agrafă ori cu un crampon metalic, a fost realizată conform spaţiilor rezultate din casetajul paramentelor (împărţirea suprafeţei în casete pe care, separat, le lucrează artistul baroc). La *paramentele galeriei*, fiecare casetă reprezintă spaţiul dintre două coloane şi are pătrate, delimitate în perimetrul lor prin baghete liniare de ornament. În fiecare pătrat avem ca motiv ornamental un rondel de tipul „*chapelet de piastre*" (numit astfel în manualul lui J. L. Hildebrant). Rondelul din pătratul central are în completare, sus şi jos (nord-sud), un „*perlenschnur*" iar în stânga-dreapta (vest-est) două motive fitomorfe. Pătratele din stânga şi de la dreapta celui central au în completare patru „perlenschnur", dispuse în cruce, în jurul rozetei. Casetele sunt delimitate între ele prin două colonete false, având ca decoraţiune, în centru, un „*rollwerk*" (un „*gargouille*").

Balconul are şi el organizarea ornamentelor pe casete. Coloanele de sprijin se pierd în partea de sus în semicercul triumfal al unui „*brâu de rensoane*". Capitelul unei coloane are deasupra un medalion „rondbild", sugerând cochilia „*muschel*" (emblema cartuş) iar capitelul are un lăcrimar terminat în „*gât de lebădă*" („*schwamenhals*") şi baza din „*akanthus*", „*bärenklau*". La mijlocul coloanei (partea care se vede imediat deasupra semicercului de parament al balconului), avem un ornament cu decor vegetal „*cul de lampe*", o frunză trilobată de stejar (arţar).

Pe *paramentele balconului* e aceeaşi organizare a casetajului. O casetă are ca element central o ghirlandă sti-

lizată, „*laubgewinde*”, „*blumengehange*”, sus, o rozetă con de pin, „*pinienzapfen*”, în stânga-dreapta panglici buclate, pe vertical o „*cravată*”. Oblic, stânga-dreapta, coboară câte un lujer, „*laubwerk*”, decorat, la mijloc şi la capătul de jos, cu un „*trandafir*”, stilizat „*rosenkreuz*” (Loja „Kosmos”a masonilor de aici) ca şi de-o parte şi de alta a casetei dar ansamblu ornamental sugerat pe jumătate.

Casetele balconului sunt demarcate între ele prin colonete imitaţie, ca să dea, ca şi la galerie, impresia de continuitate cu coloanele ce sprijină structura acestei galerii. Aceste false coloane delimitează casetele balconului şi au ca decor vertical, pe toată lungimea, o „baghetă” întreruptă în trei zone de „crinul regal” stilizat („*cupa lui Dientzenhoffer*”).

Privind dinspre scenă avem impresia generală de „*méplat*”, „*flachrelief*”, un triumf al artei barocului vienez. Plafonul circular prezintă decoraţiuni pe toată suprafaţa: în zona centrală avem un antefix rondelă; o rozetă mare; dublă, cu brâu la exterior; cu opt ornamente în jur. În centrul ornamentului găsim un „cul de lampe” iar pe marginea ornamentului croşete din frunze lanceolate, „*knospe*” marcate, la punctul de întâlnire, de motivul crinului regal.

Brâul e lucrat în relief şi întreg plafonul demonstrează o lucrare amplă în „*trompe l’oeil*” spre scenă, cercul pare turtit (retezat), pe laturile stânga-dreapta iese în evidenţă un contur lotiform, lotusul „*lotozartig*”, „*lotosblume*” iar pe tavan, chiar în faţa scenei, avem ornamente colţar. În centru domină rozeta mare, dublă, cu brâul exterior în relief, în partea opusă, spre semicercul balconului şi galeriei este lucrat un decor „*frunză de laur*” în volută circulară şi contorsionată, îmbinat cu un decor circular, mai mic, în aceeaşi tehnică de stilizare.

Ornamentica îmbinărilor, plecând imediat de lângă brâul mare al tavanului, lucrat tot în relief, sunt „*ghirlandele*” stilizate, dispuse „*in gloriam*”, ca la decoraţiunile de pe paramentele balconului. Privind din sală spre scenă, lojile, stânga-dreapta, alcătuiesc un ansamblu aparent separat, inclusiv ca ornamentică, de restul spaţiului. Percepţia integrală trebuia să ofere imaginea unei compoziţii patetice descrisă în manualele de artă barocă ale lui Guido Peni şi B. E. Murillo. Atent lucrată, zona lojilor îmbină două nivele, încadrate de două coloane canelate „*godron*”, „*bückel*”, „*rundfalte*”: loji „*baignoire*” la parter, stânga-dreapta şi loji „*belle étage*” la etaj, stânga-dreapta. *Lojile „baignoire”* se deschid spre spaţiul sălii printr-un portic în boltă, gloriolă „*triumpf*”, în partea de sus. Deasupra deschiderii porticului e centrat un ornament „*gargouille*”, completat la stânga-dreapta de crin, „*cupa lui Dietzenhoffer*”. Lojile de la parter au deasupra un brâu ornamental din rensoane-îmbinări, în continuarea decoraţiunilor de la acelaşi nivel al sălii. Paramentul *lojilor „belle étage”* este bombat şi decorat cu un dreptunghi din baghete în relief, perimetru îmbinat la colţuri de rensoane.

Spre plafonul (planşeul) sălii, legarea ansamblului e puternic sugerată prin stucaturi în două registre, delimitate prin denticuli în linie. Un registru, cel mai de sus, spre plafon, e ornat cu galoane, litze iar cel de jos prin rozete mici.

Capitelul coloanei e un decor compozit, lotus şi laur, cu ambrazura în „*trompe l’oeil*” bine scoasă în evidenţă. La baza coloanei avem un cartuş fitomorf, frunze, lujere (ferigă, palmier, smochin, viţă-de-vie, în sincronie stilistică) iar în centru-grindă trestia ca decor, modul de lucrare a perimetrului lojilor, pe verticală, de la plafon la podestul sălii, fiind acelaşi cu organizarea ornamenticii la celebrul Palat Odescalchi din Roma, acolo concepţia interioarelor aparţinând lui Bernini.

Zona scenei are rozete ornamentale cu prelungiri laterale ale registrului pe grinda din faţa scenei, brâuri ornamentale în faţa scenei iar oglinda scenei e decorată cu lezene cu baza acanţi, stânga-dreapta, chenare cu ornament stânga-dreapta, un ornament central la grinda de la oglinda scenei, ornamente laterale cap-chenar, rozete cu ornamente în cruce spre loji, stânga-dreapta, între lezene, sus şi la plafon fosă, ornamente mici stânga-dreapta deasupra capitelurilor coloanelor canelate ale lojilor (pro-scena).[6]

Câteva concluzii despre o clădire bicentenară a culturii române şi a tradiţiilor culturii din Mitteleuropa

Prin montarea de spectacole teatrale, muzicale ori de balet, clădirea din Oraviţa poate fi socotită un teatru al naţiunilor europene. În cărţile noastre de până acum, dedicate turneelor unor trupe profesioniste venite aici din variate geografii continentale subliniam europenitatea edificiului. Un multiculturalism evidenţiat şi prin componenţa comitetului de coordonare a construcţiei teatrului, cu 12 naţiuni reprezentate: aromânul Ion Niuni, arhitectul edificiului, cehul Prokop Lhotka de Smislov/Zmislov, care a donat terenul şi a prezidat colectele financiare, austriacul/germanul Ieronimus Platzger care copiază organizările exterioare şi interioare ale vechiului Burgtheater din Viena imperială, aplicându-le la o scară mai mică, de 1/6, în Oraviţa, francezul/alsacianul Francisc Knée apoi slovacul Johan Jablinsky, românul Petru Iorgovici; protopopul ortodox, italianul David Nataly, sârbul Ion Demetrovici, croatul Martin Pavlovits, evreul Franz Rothmayer, ungurul József Fülőpp, polonezul Peter Wierzbiczky, deja celebru între medicii epidemiologi ai Europei şi ai lumii.[7]

A fost o instituţie europeană pentru că, mai ales până la 1918 dar şi în perioada interbelică, sunt foarte multe trupele de teatru şi de muzică de pe continent care vin aici să monteze spectacole: Viena, Graz, Innsbruck, Linz, Budapesta, Sopron, Berlin, Hamburg, Moscova, Sankt Petersburg, Metz, Lyon, Alicante, Milano, Torino, Bibiena, Padova, Roma, Belgrad, Zagreb, Zrenjanin, Bratislava, Praga, Miskolz, München şi multe alte centre culturale.

E firesc să mai subliniem încă o dată, după ce am făcut-o în cărţile noastre anterioare, că teatrul este legat de personalitatea poetului Mihai Eminescu, prezent aici cu trupa de actori Mihail Pascaly din România Vechiului Regat, la sfârşitul lunii august 1868, de premiera operetei lui Ciprian Porumbescu, „Crai Nou” şi de personalitatea marelui compozitor George Enescu, acela care a concertat aici, la 5 noiembrie 1931.[8]

Orăvițeanul simte şi el, orgolios, că este locuitor al Europei. Spectatorul local vine să vadă cum se produce un act cultural, cel mai adesea în limbile naţiunilor din fostul imperiu, conlocuitoare în oraşul Banatului Montan. Am spune că toate dramaturgiile lumii sunt reprezentate prin spectacole pe această scenă.

Iar pentru că, între 1889-1890, teatrul vechi al Vienei este dezafectat şi demolat, valoarea teatrului vechi din Oravița, copie la scara 1/6 a acestuia, sporeşte fiindcă a dobândit şi importanţa modelului care nu mai există. Instituția din Oravița Banatului Montan rămâne, astfel, să mărturisească peste timp în legătură cu argumentele artei și arhitecturii barocului târziu (barocul vienez) într-un fost habitat din Mitteleuropa dar are o prioritate absolută în cultura naţională a românilor, fiind cel mai vechi edificiu (aşadar primul) ridicat pentru un astfel de scop: să găzduiască montări de spectacole teatrale, muzicale şi de balet.

Dar unicitatea clădirii bicentenare o conferă mai ales argumentul sintetizator - vizibil fiindcă edificiul a rămas acelaşi, neschimbat de la inaugurarea lui - că la Oravița, o dată aflat în sala Burgtheaterului local, primul din cultura română, ai revelația unui monument singular de artă și arhitectură al genului, purtând amprenta barocului târziu european.

NOTE:

1.Vezi sinteza noastră privind trecutul glorios al instituției, în volumele I. BOTA, **Istoria Teatrului Vechi din Oravița, volumul I, 1817-1940**, prefață de Gh. Jurma, Reşiţa, Editura Timpul, 2003, 216 p.; Ibidem, **volumul II, 1940-2000**, prefață de Gh. Jurma, Reşiţa, Editura Tim, 2005, 148 p.; Ibidem, **volumul III**, prefață de Gh. Jurma, Reşiţa, Editura Timpul, 2007, 126 p.; I. BOTA, **Eminescu și Oravița**, Reșița, Editura Timpul, 2001, 128 p.,; **ediția a II-a**, apărută în 2002, 140 p.; Idem, **George Enescu și Oravița**, Reșița, Editura TIM, 2011, 48 p.; Idem, **Teatrul Vechi din Oravița și vechiul Burtheater din Viena. Barocul vienez în România**, Timișoara, Editura ArtPress, 2013, 138 p.; apoi studiile mai vechi: „Orawiczaer Wochenblatt", nr. 19, 1873, p. 1-2; FRANK Zoltan, **Délkeleti Képek. Szerző tulajdana**, Oravicza, Nyomátott Wunder Karolynál, 1900, 104 p.; R. S. MOLIN, **De unde şi până unde atâta cor şi teatru în Banat**, în volumul **Corurile şi fanfarele din Banat**, Craiova, 1929, p. 20-21; V. VĂRĂDEANU, **Teatrul din Oravița, din istoricul lui**, în „Anuarul Liceului de Băieţi „General Drăgălina" din Oravița", pe anul 1931/1932, Oravița, 1931, p. 3; C. POTOCEANU, **Cel mai vechi teatru din România Mare**, *separatum*, p. 188; F. MILLEKER, **Geschichte der deutschen Theaters im Banat,** Werschetz, 1937, p. 10-16; C. JALEŞ, **121 ani de la înfiinţarea celui mai vechi teatru bănăţean**, în „România de Vest", I, nr. 128, 7 octombrie 1938, p. 1; SIM. SAM. MOLDOVAN, **Oravița de altădată şi teatrul cel mai vechiu din România,** prefață de Ion Ţeicu, Oravița, Tipografiile orăviţene Felix Weiss (fosta C. Kehrer, fondată 1863), Progresul (fondată 1907), Iosif Kaden (fosta C. Wunder, fondată 1868), 1938; M. T. BANDU, **Spicuiri dintr-o istorie prestigioasă**, în „Fruncea", *separatum;* C. BARCAROIU, **Oravița**, în „Societatea de Mâine", XV, nr. 2, aprilie-iunie 1938, p. 71-72; ŞT. MĂRCUŞ, **Thalia română, contribuţii la istoricul teatrului românesc din Ardeal, Banat şi părţile ungurene,** cu o sută de ilustraţiuni de Atanasie Demian, volumul I, Timişoara, Institutul de Arte Grafice G. Matheiu, 1945 (pe copertă 1946), p. 86; **Construcţii declarate monumente ale naturii**, în „Scânteia",XXVII, nr. 4047, marţi, 29 octombrie 1957, p. 1**;** O. VELESCU, **Un monument al istoriei noastre culturale. Teatrul din Oravița, în „Monumente și Muzee"**, I, 1958, p. 167; S. ALTERESCU, **Care este cea mai veche clădire de teatru din România**, în „Studii şi Cercetări de Istoria Artei", nr. 1, 1959, p. 82-84; I. MASSOFF, **Teatrul românesc. Privire istorică, I. De la obârşie până la 1868**, Bucureşti, 1961, p. 112-113; **Ibidem**, II, 1966, p. 524-535; Idem, **Istoria teatrului în România, I. De la începuturi până la 1858**, Bucureşti, Editura Academiei, 1965, p. 198, 200; S. ALTERESCU, A. COSTAFORU, O. FLEMONT, M. FLOREA, L. GÂȚĂ, JANCSO ELEMER, H. KRASSER, M. MANCAŞ, L. NĂDEJDE, A. M. POPESCU, **Istoria teatrului în România**, I, Bucureşti, 1965, p. 179-180; I. CRIŞAN, **Teatrul din Oravița (1817-1967),** Reşiţa, Comitetul pentru Cultură şi Artă al Judeţului Caraş-Severin, Casa Judeţeană a Creaţiei Populare, 1968; P. ARDELEANU, GH. ŞORA, **Momente din activitatea culturală a teatrului din Oravița**, în volumul **Tradiție şi contemporaneitate, comunicări prezentate la sesiunile şi simpozioanele organizate de Comitetul pentru Cultură şi artă al Judeţului Caraş-Severin şi de Casa Creaţiei Populare**, Reşiţa, 1969, p. 51-62; L. DRIMBA, **Istoricul Societăţii pentru Crearea unui Fond de Teatru Român în Ardeal,** în „Cercetări de Limbă şi Literatură", Oradea, 1969, p. 77; P. CĂLIN, **Teatru şi cultură la Oravița**, Reşiţa, Muzeul Judeţean de Istorie Caraş-Severin, 1987, p. 10; R. GRĂF, **Sub semnul armoniei culturale**, în volumul P. CĂLIN, op. cit., loc. cit; I. CREŢIU, **Teatrul din Oravița**, în „Oravița", I, nr. 1, noiembrie 1997, p. 1-3; manuscris colecţie privată „Zum 120 jährigen Jubiläum/unserer Theaters"

2. Vezi la Sim. Sam. MOLDOVAN, **op. cit.**, p. 96 și p. 110

3. C. FENEŞAN, **Însemnări de călătorie despre românii bănăţeni într-un jurnal de călătorie din 1817,** în „Banatica", 12, II, Reşiţa, 1993, p. 189-198

4. Manuscrisul **„Memorabilia Parochiae Ciclovaensis**", dactilogramă după manuscrisul original.

5. Afișele reproduse în cartea lui Sim. Sam. Moldovan

6. Cf. I. BOTA, **Istoria Teatrului Vechi din Oravița, volumul I, 1817-1940**, prefață de Gheorghe Jurma, Reşiţa, Editura Timpul, 2003; totul aici, inclusiv bibliografia problemei, în capitolul **Concretizarea inițiativei la 1817. Un monument al barocului târziu (barocul vienez) din România**, p. 44-71; Idem, **Barocul şi Melancolia. Contribuţii la cotidianul habitatului bănăţean în Mitteleuropa. Cazul Oravița**, Timişoara, Editura Marineasa, 2009, p. 6-14; A. ADAM, **Baroque et preciosité**, în „Revue des Sciences Humaines", decembre 1929, p. 208-223; R. ALEXIN, **Formen des Barock,** în „Corona", X, 1902-1903, p. 662-690;

R. WELLEK, **Renaissance-und Barock-Synaesthesie**, în „Deutsche Vierteljahreschrift für Literaturwisschenschaft und Geistesgeschichte", II, 1924, p. 534-584; F. LUTZELER, **Der Wandel der Barockauffassung**, în „Deutsche Vierteljahreschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte", XI, 1933, p. 618-636;G. ZONTA, **Rinascimento, Aristotelismo e Barocco**, în „Giornale Storico della Litteratura Italiana", CIV, 1934, p. 1-63; H. CYARZ, **Zur Zeit-und Wesenbestimmung des dichterischen Barock stil**, în „Fortschritte und forschungen", XI, 1935, p. 409-411; J. MARK, **The uses of the term „baroque",** în „Modern Language Review", XXXIII, 1938, p. 547-563; P. R. De HORNEDO, **Hacia una desvaloracion del Baroco?,** în „Razon y Fe", CXXV, 1942, p. 47-60, 361-374, 545-558; CXXVI, 1942, p. 37-52; H. PEYRE, **French Baroque**, în „Art News", XIV, 1946, p. 19-21; ST. GLIMAN, **Baroque Ideology**, în „Symposium", I, 1946, p. 82-107; H. HATZFELD, **A critical survey of the recent Baroque théories**, în „Boletin del Instituto Caro y Cuervo", VI, 1948, p. 461-491; A. CART, **Du baroque,** în „Information littéraire", 1949, p. 172-173; A. HIGHET, **A note on Baroque**, în „The classical tradition", Oxford, 1949, p. 289-292; F. DESONAY, **Baroque et baroquisme**, în „Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance", XI, 1949, p. 248-259; C. CALCATERRA, **Il problema del Barocco**, în „Questioni e correnti di storia letteraria", Milano, 1949; E. LUNDING, **Stand und Aufgaben der deutschen Barockforschung**, în „Orbis Litterarum", VIII, 1950, p. 27-91; V. CERNY, **Les origines éuropéenes des études baroquistes**, în „Revue de Litterature Comparée", XXIV, 1950, p. 25-45; L. ANCESCHI**, Rapporto sull'idea del barocco**, în volumul „Del Barocco e altre prove", Firenze, 1953, p. 51-87; F. B. BORGERHOFF, **„Mannerism" and „baroque". A simple plea,** în „Comparative Literature", V, 1953, p. 323-331; A. CASTRO, **Las complicaciones del arte barocco**, în „Tierra Firme", I, 1953, p. 161-168; F. SIMONE, **Il contributti Europei all identificazione del barocco francese**, în „Comparative Literature", VI, 1954, p. 1-25; p. 405-501; S. LUPI, **Barocco, problema aperto**, în „Convivium", 1954, p. 235-242; L. VINCENTI, **Interpretazione del barocco tedesco**; în „Rivista di Studi Germanici", 1955, p. 39-72; J. BIALOSTOCKI, **Le baroque: style, epoque, attitude**, în „Inf. Hist. De l'Art, ian.-fev., 1962; Idem**, Barroco: Estilo, Epoca, Actitud**, în „Estilo e Iconografia. Contribucion a una ciencia de los artes", Barcelona, 1973; R. MONTANO, **Renaissance and Baroque: reply to a critic**, în „Comparative Literare Studies", III, 1966

7. Idem, **Teatrul Vechi din Oravița și vechiul Burgtheater din Viena. Barocul vienez în România**, capitolul **Un teatru al națiunilor**, p. 92-93

8. Idem, **Eminescu și Oravița**, Reșița, Editura Timpul, 2001; **ediția a II-a**, apărută în 2002. Vezi și bibliografia mai veche a acestor teme de istorie culturală cu rezonanțe în Oravița: pentru prezența lui Eminescu la Oravița, vezi „Albina", nr. 91, 1/13 septembrie 1868; „Familia", IV, nr. 14, 1868, p. 165; nr. 15, 24 aprilie/19 mai 1868, p. 180; „Familia", 26 august/7 septembrie 1868**,**; **Mihail Pascaly**, în „Familia", nr. 26, 25 iulie/6 august 1868, p. 301-302; **Teatrul naţional din Bucureşti**, în „Familia", nr. 39, 6/18 noiembrie 1868; **Din lumea artistică română**, în „Familia", nr. 44, 16/28 decembrie 1868, p. 524; G. CĂLINESCU, **Viaţa lui Mihai Eminescu**, p. 116; G. BOGDAN-DUICĂ, **Multe şi mărunte despre Eminescu. III. Vara anului 1868**, în „Viaţa Românească", XVI, nr. 12, 1924, p. 383-393; I. MASSOFF, **Eminescu şi teatrul**, Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1964, p. 64 sq**;** M. PROTASE, G. ANTONESCU, **Turnee româneşti în Transilvania între 1864-1900**, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai", series *Philologiae*, *fasciculus* I, 1965, p. 31-49; *fasciculus* II, p. 61-83; în legătură cu Porumbescu: V. BRANIŞTE, **Ciprian Porumbescu**, Lugoj, 1908, p. 15; S. BODNĂRESCU, **Scrierile lui Iraclie Porumbescu**, Cernăuţi, 1898; L. MORARIU, **Iraclie Porumbescu (1823-1896),** Cernăuţi, 1938; în legătură cu Enescu: I. BOTA, **George Enescu și Oravița**, Reșița, Editura TIM, 2011; Constantin TUFAN-STAN, **George Enescu în Banat**, Editura Eurostampa, Timişoara, 2009

Istoria Banatului Medieval...

(Urmare din pag. 20)

25 **Ion Stoia-Udrea**, *O mare ficţiune istorică: Hungaria Millenaris*, în *Marginale la istoria bănăţeană*, p. 81.

26 **Idem**, *Cine s-a răsculat la 1594 în Banat?,* în *Marginale la istoria bănăţeană*, p. 57.

27 *Ibidem*, p. 58-61.

28 *Ibidem*, p. 61.

29 *Ibidem.*

30 *Ibidem.*

31 *Ibidem*, p. 65.

32 *Ibidem*, p. 67.

33 **Ion Stoia-Udrea**, *Banatul în prima jumătate a mileniului nostru*, în *Studii şi documente bănăţene*, vol. I, fasc. 1, Editura „Vrerea", Timişoara, 1943, p. 5.

34 **Ioan-Aurel Pop**, cap. *Ducatul lui Glad*, în lucrarea *Românii şi maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Editura Tribuna, Cluj-Napoca, 2003, p. 151.

35 **Ion Stoia-Udrea**, *op. cit*., p. 6.

36 *Ibidem*, p. 7.

37 **Ioan-Aurel Pop** înclină spre opinia că „expediţia ungară contra ducatului lui Ahtum a avut loc în 1028" [cap. *Ducatul lui Ahtum (Ohtum)*], în *op. cit.*, p. 166.

38 **Ion Stoia-Udrea**, *op. cit*., p. 9.

39 **Ioan-Aurel Pop**, *op. cit*., p. 166-167.

40 **Ion Stoia-Udrea**, *op. cit*., p. 9.

41*Timişoara 700. Pagini din trecut şi de azi*, Timişoara, 1969, p. 39.

42 **Ion Stoia-Udrea**, *op. cit*., p. 11.

43 *Ibidem*, p. 24.

44 *Ibidem,* p. 24-25.

Recenzii

„Monografiștii satelor bănățene“*

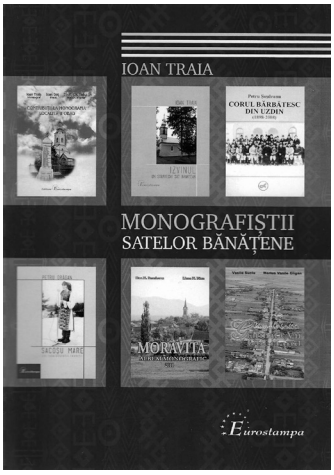

Într-o epocă a globalizării şi a regionalizării, a pierderii reperelor identitare şi a dispariţiei frontierelor de stat, cuvinte precum ,,acasă”, ,,origini”, ,,vatră strămoşească”, ,,părinţi”, ,,sat”, ,,glie” par să-şi fi pierdut întru totul sensul, semnificaţia şi autenticitatea. Şi totuşi, în faţa acestui tăvălug nivelator, există oameni care îşi caută, mai abitir ca oricând, IDENTITATEA, concept cu geometrie variabilă, identitatea fiind, după cum se ştie, una multiplă: identitate individuală, indentitate colectivă, identitate culturală, identitate etnică, identitate religioasă etc.

Dr. Ioan Traia, istoric, muzeograf şi cercetător la Muzeul Satului din Timişoara, autor de monografii, de studii şi de articole ample, în cea mai recentă carte a domniei sale, **Monografiştii satelor bănăţene**, face un apel identitar, un apel la memorie şi deopotrivă la conştiinţa individuală şi colectivă a semenilor săi întru neuitarea unui topos istoric şi cultural de prim rang: Banatul. Prin punere laolaltă a informaţiei, Ioan Traia, om cu vocaţie integratoare, coagulantă, creionează 79 de medalioane de monografişti care fac un adevărat cult pentru Banat, imortalizându-l în paginile lucrărilor lor, nelăsând ca informaţii preţioase, documente originale şi mărturii despre specificul locului să se piardă: *,,Ideea de bază pe care vreau să o demonstrez în acest volum este aceea că există oameni iubitori de oameni, oameni iubitori de ţară şi neam, care pun tot ce au mai bun în ceea ce fac, însufleţesc cuvintele, trăiesc autentic şi la mare intensitate evenimente şi fapte, lăsând cititorilor un mesaj optimist, înţelepţit de armonia unui crez, indiferent de vremurile în care trăiesc, bune sau rele.*

În concluzie, dacă în această scurtă prezentare a volumului de faţă, dedicat monografiştilor bănăţeni, de subiectul căruia mă simt legat organic, am reuşit să conturez, cât de cât, marile resurse de sensibilizare, căldură şi acribie ale sufletului autorilor, înveşmântat în tiparele scrisului, înseamnă că demersul meu a reuşit să descrie, desigur modest, însemnătatea şi frumuseţea acestei lucrări şi mai ales să-i aducă mai aproape pe aceşti minunaţi oameni.”

Cei adunaţi între paginile cărţii lui Ioan Traia duc mai departe Povestea, sunt purtători şi iubitori de Poveste. Buni români**,** sensibili la valorile naţionale, oameni cu însuşiri (în înţeles musilian), colecţionari de veşnicie şi de destine-identităţi, ei sunt fii ai satului românesc autentic, faţă de care au de îndeplinit o datorie sacră şi deopotrivă de onoare. Monografiştii bănăţeni portretizaţi de Ioan Traia şi ordonaţi alfabetic ţin la şi de Banat, trăiesc în, prin şi pentru satele sau comunele din care îşi trag rădăcinile, pe care se străduiesc să le salveze de la uitare şi neantizare. Cu siguranţă, Axis-ul Mundi, drumul spre Centrul propriei lor fiinţe trece prin satul natal al fiecăruia, fapt care justifică afinităţile elective pentru ruralul bănăţean.

Cum arată satul românesc de azi? Într-o continuă şi accelerată stare de degradare, de depopulare şi de destrămare a identităţii. **Monografiştii satelor bănăţene** sunt îndrăgostiţii de logos, de „lore” (înţelepciunea populară), de folclor, de etnografie, de istorie, de oameni, de plai. Monografiile pe care ei le scriu (act profund responsabil, ce implică efort intelectual, pasiune de cercetător şi de scormonitor prin arhive, resurse materiale, dar şi timp) sunt cărţi cu oameni şi despre oameni, de unde şi altruismul autorilor care ţin enorm la zestrea culturală, la moştenirea culturală din străbuni, la conservarea tradiţiei. Cei 79 (majoritatea cu o activitate publicistică bogată şi cu un c.v. impresionant) sunt oameni ai locurilor, oameni implicaţi, integri, dedicaţi, pasionaţi şi responsabili, care îşi iau în serios rolul de legatari testamentari simbolici şi care intuiesc potenţialul cultural, folcloric, istoric, social, turistic şi etnografic al satelor pe care încearcă să le prindă şi să le cuprindă în lucrările lor monografice de referinţă. Autorii de monografii, cu profesii şi preocupări din cele mai diverse, adună moştenirea, dar şi lasă moştenire.

Prin intermediul celor 79, dar şi al său personal, în calitate de experimentat monografist bănăţean, Ioan Traia ne oferă modelul comunitar de urmat, ne redă pe noi nouă înşine, ceea ce este, trebuie să o recunoaştem, un gest pedagogic şi paideic prin excelenţă. Încercarea de cuprindere între paginile unei cărţi dedicate Banatului istoric a monografiştilor care s-au ocupat şi se ocupă de conservarea şi de popularizarea acestui spaţiu cultural vast extrem de bogat este un act de restitutio in integrum.

Monografiştii portretizaţi de Ioan Traia, oameni care depun mărturie despre continuitatea şi perenitatea poporului român pe meleagurile bănăţene, au ceva din alura desţelenitorilor de conştiinţe, a dascălilor luminaţi. Compendiul monografiştilor bănăţeni, o lucrare de sinteză necesară, un valoros instrument de lucru, e echivalentă cu un atestat de mândrie personală, locală şi regională.

Prof. dr. **Florin-Corneliu Popovici**

* Ion Traia, *Monografiştii satelor bănăţen*e, Editura Eurostampa, Timişoara, 2017

„O carte, un om, o carieră“*

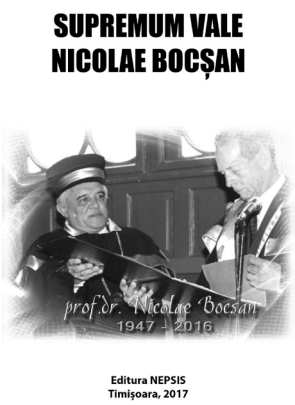

În anul 2007, când prof. Nicolae Bocşan împlinea 60 de ani, colegii de la Catedra de Istorie modernă a Facultăţii de Istorie şi Filosofie a Universităţii „Babeş-Bolyai“ din Cluj Napoca au realizat un volum omagial intitulat sugestiv „Biserică, Societate, Identitate: In honorem Nicolae Bocşan“.

Volumul, unul deosebit atât prin conţinut cât şi prin dimensiune, a adunat în cele 920 de pagini, studii, recenzii şi comunicări ştiinţifice, în limbile română, germană, italiană şi engleză, semnate de peste o sută de universitari din ţară şi de peste hotare.

Coordonatorii acestui magnific volum sunt unii dintre cei mai importanţi colaboratori ai profesorului Bocşan, dar şi unii dintre cei mai de seamă profesori ai catedrei de istorie de la prestigioasa universitate clujeană: Sorin Mitu, Rudolf Gräf, Ana-Victoria Sima şi Ion Cârja.

„De multe ori privim cu atenţie detaliile şi scăpăm din vedere esenţialul, sau, poate, îl evităm intenţionat. Suntem atenţi la haina care-l îmbracă pe om şi nu vedem Omul. Atât de preocupaţi suntem de forme, încât ceea ce e valoros, fondul, nici nu ne mai interesează. E doar superficialitate? Sau teama de a descoperi pe cineva sau ceva mai bun decât noi? Admirăm formele catedralelor şi uităm că măreţia lor ascunde visul, speranţa, efortul şi credinţele celor ce au construit-o, că forma lor spectaculoasă n-ar fi existat fără spiritul uman nevăzut, neauzit. Modestia, integritatea şi demnitatea dau măreţie tuturor lucrurilor şi tuturor faptelor. Nimic nu răsare din nimic şi nimeni nu poate reuşi să clădească singur. Viaţa noastră e asemenea unei catedrale şi nu am putea să ne ridicăm singuri, fără efortul celor din jur: mai întâi părinţii, apoi dascălii, familia, prietenii şi din nou dascălii. Câţi dintre noi pot afirma că au reuşit să se împlinească fără nici un sprijin? Am învăţat oare să mergem singuri? E suficient un cuvânt, un gest, un sfat la momentul tău de răscruce. Toţi cei care îl cunosc pe profesorul şi omul Nicolae Bocşan, studenţi, colegi, colaboratori, prieteni, au avut parte de sprijinul său necondiţionat. Dacă am pune doar un minut din viaţa lui pentru fiecare dintre noi, rezultatul ne-ar înspăimânta, poate: câţi ani din viaţa sa i-a petrecut pentru noi toţi ceilalţi! Trebuie să recunoaştem că fiecare îi datorăm ceea ce suntem, că nu am fi fost întregi şi deplini fără larga sa generozitate.” (*Cuvânt înainte* la volumul *Biserică. Societate/. Identitate. In honorem Nicolae Bocşan.* Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007).

Cu aceste cuvinte îşi încep coordonatorii volumul omagial dedicat profesorului şi istoricului Nicolae Bocşan la împlinirea celor 60 de ani de viaţă, cuvinte menite să creioneze portretul unui veritabil om şi dascăl.

Urmează o scurtă biografie şi o importantă descriere a treptelor carierei sale didactice universitare, precum şi a devenirii sale profesionale, enumerând titlurile cărţilor şi lucrărilor de cercetare, insistând pe teza de doctorat, strălucit susţinută în anul 1985, având ca temă „Românii din Banat în epoca Luminilor”.

De asemenea, coordonatorii volumului prezintă succint toate preocupările istoricului Nicolae Bocşan şi domeniile de cercetare abordate: preocupări de istorie bisericească, proiecte de cercetare privind grupurile etnice, studierea problematicii fenomenului naţional în Transilvania şi nu numai, cercetarea ştiinţifică a istoriei revoluţiei de la 1848 -1849 din Transilvania, dar şi teme de cercetare de istorie a Banatului: „Am putea remarca în acest sens trei direcţii principale: una de restituiri documentare; cea de restituiri şi analize referitoare la personalităţi istorice şi culturale bănăţene; sinteze tematice, lucrări de prim ordin ale istoriografiei româneşti contemporane” (op.cit., p. 14) şi exemplificări prin titluri de volume tipărite.

De remarcat este şi Bibliografia selectivă a operei prof. univ. dr. Nicolae Bocşan (1971 – 2007), întocmită cu profesionalism de Mihaela Bedecean.

Volumul este structurat în şase capitole, potrivit temelor abordate: 1. Istorie ecleziastică; 2. Militantism politic şi identitate naţională în epoca modernă şi contemporană; 3. Societate, economie, mentalităţi; 4. Istorie culturală, istoriografie, reprezentări colective; 5. Istorie universală, relaţii internaţionale; 6. Perspective germane şi austriece: istorie, economie, cultură.

Am putea spune că volumul este unul de studii ştiinţifice cosmopolit, în care sunt incluse lucrări ale unor istorici şi filologi din ţară şi de peste hotare, însuşi istoricul omagiat fiind unul de acest tip, universal.

Iată că, la zece ani de la apariţia acestui magistral volum omagial, discipoli, colegi, prieteni şi colaboratori din Banatul natal, pun cap ca cap câteva materiale, pentru a încropi un opuscul în amintirea importantului istoric român – Nicolae Bocşan, marcând, în acelaşi timp, un an de la trecerea acestuia în eternitate.

Şi, cred că nu greşesc dacă, în loc de final, voi apela tot la autorii clujeni, care-şi încheie Cuvântul... prin afirmaţii mereu actuale:

„Dragă Domnule Profesor, ar trebui să ataşăm un întreg dicţionar de atribute şi epitete pentru a descrie ceea ce sunteţi pentru noi, dar şi pentru ştiinţa istorică, pe care-aţi slujit-o cu acelaşi devotament pe care l-aţi arătat şi faţă de oamenii care v-au înconjurat. Fără nicio vorbă şi fără niciun gând de prisos, ceea ce vă caracterizează în profunzime sunt modestia şi generozitatea.

Vă mulţumim din tot sufletul!”

Gabriela Şerban

* Colectiv, *Supremum vale - Nicolae Bocşan*, Editura Nepsis, Timişoara, 2017

„Valeapai - 420 de ani“*

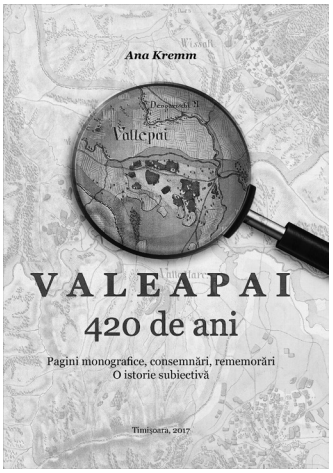

Satul Valeapai sărbătorește 420 de ani de atestare documentară. Istoria acestei așezări românești este adusă în conul de lumină al scrisului istoric de către una din fiicele vrednice ale acestuia, doamna profesoară Ana Kremm.

Profesoară de limba latină și director al unui prestigios liceu reșițean, Ana Kremm este cunoscută ca o sensibilă și deopotrivă o talentată scriitoare

Dealtminteri, aceste sensibilități ale sale, pentru poezie și latină, se reflectă și în paginile monografice dedicate satului natal, ea împletind rigoarea latinei cu sensibilitățile ei poetice. Autoarea mărturisește sincer, încă de la bun început, că paginile monografice consacrate satului natal sunt în fapt „o istorie subiectivă”. Demersul doamnei Kremm se înscrie într-o veche tradiție a scrisului istoric bănățean, de investigare monografică a lumii rurale a provinciei.

Aș dori să invoc aici Monografia satului Măidan, scrisă de Sofronie Liuba și Aurel Iana, și aceea a lui Emilian Novacoviciu, învățătorul din Răcășdia. Ele au înscris pagini memorabile, consacrate locuinței țărănești, utile încă și astăzi, și au oferit celor interesați un mod de înțelegere a mecanismelor morii de apă, numită moara cu ciutură. Personal am putut înțelege ce este ciutura, și să demontez false construcții identitare în acest domeniu.

În paginile monografice consacrate satului Valeapai, autoarea reconstituie istoria satului prin oameni obișnuiți, de rând, și mai puțin prin elitele rurale. Din această perspectivă, doamna Ana Kremm scrie o istorie prin cei mici, pentru a utiliza o cunoscută sintagmă lansată de Nicolae Iorga încă în anul 1921. Paginile consacrate satului și deopotrivă gospodăriei, „casa bătrână”, cum o numește doamna Kremm, vor rămâne memorabile, în opinia mea, utile în egală măsură etnologului, dar și istoricului preocupat de istoria recentă a lumii rurale din Banat. Informațiile în această privință se referă la materialele de construcție, la topografia satului, la structura casei, la utilități, dar și la mentalități legate de casă. În fond, aceste informații, filtrate prin mintea și sufletul ei, sunt cele ce vor rămâne și vor fi utilizate, ele făcând diferența între o lucrare originală și celelalte apariții pe tema satului, ce sunt simple demersuri factologice preluate din alte scrieri.

Într-un spațiu european, marcat încă din Al Doilea Ev Mediu de profunde clivaje etnice și confesionale, dar niciodată argumentate în conflicte sângeroase, așa cum s-a întâmplat bunăoară în Ardeal, restituirile istorice au fost făcute de fiecare dată etnocentric. În fond, fiecare grup etnic din Banat a încercat, prin istorie, să-și creeze și să-și fixeze în scrisul istoric propria identitate culturală.

Momentele istorice esențiale din cele patru secole de istorie a satului au fost punctate cu o mână fermă în cadrul monografiei, pentru fiecare fiind invocate informații din documentele istorice, ceea ce, fără îndoială, conferă credibilitate lucrării. Parcurgerea „firului istoriei” a oferit doamnei Kremm oportunitatea unei evaluări a contribuțiilor științifice aduse de antecesori. Aș dori să semnalez măcar două chestiuni legate de istoria recentă a satului, ce sunt redate în monografie și care, de obicei, nu le regăsim în lucrări similare, scrise în anii din urmă despre satul românesc din Banat. Dealtminteri, acest capitol al lucrării ocupă, cred, cea mai semnificativă pondere în economia lucrării.

Cel dintâi moment istoric semnificativ s-a petrecut în data de 6 decembrie 1918 când oamenii din satul vecin, Vermeș, l-au omorât pe locotenentul Georgevici, ce a avut un comportament agresiv cu oamenii și cu femeile din sat.

Episodul a fost redat după informațiile adunate de Nicolae Ilieșiu. În ciuda torturilor, persecuțiilor și incendierilor fără precedent, nimeni n-a mărturisit cine au fost agresorii locotenentului Georgevici. A fost un moment de solidaritate românească remarcabilă, ce merită reamintit de fiecare dată. El se înscrie în starea conflictuală deosebită de la finele anului 1918, când soarta Banatului se încerca să fie decisă, inclusiv prin forță.

Celălalt moment consemnat în monografie reflectă un fenomen mai amplu în lumea românească din anii 1947-1950, când s-au constituit grupuri de luptă anticomunistă. O revoltă împotriva măsurilor economice abuzive la adunarea dărilor obligatorii de grâne s-a produs în anii 1947-1949 și în Valea Pogănișului. Acest fenomen istoric a avut o amploare mai mare decât s-a scris și s-a vorbit până acum în istoriografie.

Au fost abordate în monografie, cu specială privire asupra evoluțiilor în secolul al XIX-lea și al XX-lea, instituțiile fundamentale ale lumii românești din mediul rural: biserica ortodoxă și școala. Ocupația turcească a provinciei în anii 1550-1551 și până în 1716 și transformarea unei părți a acesteia în vilaiet turcesc au lăsat urme profunde chiar și în viața religioasă a Banatului. Supușii ortodoxi români au intrat în acest fel sub ascultarea Bisericii Ortodoxe Sârbești și, odată cu ei, și clerul românesc. Consecințele stăpânirii turcești au lăsat urme profunde asupra arhitecturii ecleziastice, cât și în planul instituțional. Arhitectura medievală din zid a căzut în ruină și s-a prăpădit. Ea a fost înlocuită peste tot în provincie de o arhitectură modestă, din lemn, pe care, firește, o întâlnim consemnată și la Valeapai. Integrarea Banatului în spațiul central european al Imperiului Habsburgic a dus rapid la impunerea unei arhitecturi baroce, realizată în întreg spațiul provinciei, ce a înlocuit în acest fel modestele lăcașuri din lemn. Satele cu mai puțină forță economică, precum Valeapai, și-au ridicat biserica după același model baroc, din anul 1834.

Dacă în domeniul arhitecturii ecleziastice, lucrurile s-au petrecut mai alert, cu mult mai dificil a fost procesul în plan instituțional, care s-a încheiat în Banat, în urma unui proces câștigat, abia în anul 1907, pe care, din nefericire, ierarhii români nu l-au valorificat în mod corespunzător. Paginile consacrate bisericii din Valeapai sunt extrem de dense, pline de informații, ce se în-

* Ana Kremm, *Valeapai - 420 de ani*, Editura Cosmopolitan Art, Timișoara, 2017

tind pe o plajă mare. Însemnările pe cărţile vechi, asupra cărora au zăbovit învăţaţii istorici, de la Nicolae Iorga până la Nicolae Bocşan şi I. B. Mureşianu, conţin informaţii pentru o altă istorie a Banatului, după o cunoscută formulare privitoare la sursele istoriei Banatului, menţionată de Nicolae Iorga în anul 1940.

Organizarea şcolii în satele bănăţene se lega nemijlocit de programul reformist iluminist, adoptat în veacul al XVI-II-lea în Imperiul Habsburgic. Integrarea provinciei bănăţene a dus la aplicarea reformelor iluministe şi în acest spaţiu, lucruri precizate de la bun început în discursul istoriografic al doamnei Kremm, dedicat şcolii din Valeapai. Ea a urmărit de altfel derularea programului şcolar, punctual pe satul natal, secvenţial pe perioada secolului al XIX-lea, mai apoi evoluţia acestuia în perioada interbelică şi în epoca comunistă. A consacrat un spaţiu anume în reflecţiile ei interferenţei între şcoală şi biserică pe intervalul 1900-1945, totul fundamentat pe date şi cifre financiare alocate şcolii de comunitatea ortodoxă din Valeapai.

O altă chestiune, care mi-a stârnit interesul şi pe care o consider deosebit de importantă într-un discurs monografic, se referă la o secvenţă a vieţii economice a satului şi anume la înfiinţarea, evoluţia şi decăderea tot aşa de bruscă a Cooperativei Agricole de Producţie. Subiectul este încă foarte sensibil, pentru a putea defini identitatea socială şi morală a grupului social ce a constituit în anul 1957 C.A.P.-ul Valeapai. Coerciţia aplicată celor recalcitranţi de către organele de forţă ale vremii, pe care doamna Ana Kremm o descrie în câteva paragrafe, arată cu suficientă claritate, că procesul n-a fost unul natural şi atractiv. Cred că este cea dintâi monografie sătească din ultimele decenii, ce abordează la nivelul provinciei o astfel de chestiune sustenabilă din viaţa satului românesc în epoca recentă.

Monografia consacrată satului este una complexă, cu o plajă foarte largă de probleme. Se regăsesc chestiuni legate de păstorit, de toponimie, onomastică, înmormântare, viaţa culturală, fanfara atât de specifică satului bănăţean, despre graiul locului, toate filtrate prin mintea copilului, mai apoi a intelectualului Ana Kremm. Ea s-a oprit în acelaşi mod, evocat mai sus, asupra elitelor satului, la familia Riesz, bunăoară. Castelul Atanasievici din Valeapai, ulterior proprietate a familiei Riesz, a fost discutat pe diverse paliere - culturale, arhitecturale, ale momentelor istorice - în monografia satului. Intelectualii satului din epoca istoriei recente sunt de asemenea evocaţi, cu activitatea lor culturală, administrativă, filtrată sigur, aşa cum Ana Kremm mărturiseşte, într-o istorie subiectivă a satului ei natal din Valea Pogănişului.

Cartea doamnei profesoare Ana Kremm rămâne, în opinia mea, un model de abordare monografică modernă asupra satului românesc. Scrisă cu talent, nici nu se putea altfel la un intelectual sensibil la armonia cuvintelor şi, deopotrivă, cu rigoarea profesorului de latină, ea se înscrie în tradiţia monografică bănăţeană şi se bucură de o lectură lejeră. La un moment aniversar, aducem un binemeritat omagiu oamenilor satului Valeapai, şi nu în ultimul rând autoarei monografiei, ce a adus satul natal în conul de lumină al istoriografiei româneşti recente.

Prof. dr. **Dumitru Ţeicu**

„*Cenăzeanul* - 25 de ani“*

A scrie monografia unei reviste e mai mult un parcurs ontologic decât o operă livrească.

Volumul lui Duşan Baiski, apărut anul acesta la Editura Artpress, caută să surprindă paşii pe care i-au urmat, de-a lungul a 25 de ani de existenţă, colaboratorii şi redactorii unei publicaţii din vestul extrem al ţării: „Cenăzeanul”.

Autorul este cunoscut publicului din Cenad şi din judeţ pentru volumele sale de studii monografice dedicate Cenadului şi Lugojului. În care a dovedit o înclinaţie spre studiul bine documentat, scrupulos până în vârful peniţei. Specificitatea şi localismul sunt două ingrediente care îi fac, de obicei, pe sociologi să îşi dilate nările. Însă Duşan Baiski nu este nici sociolog, nici istoric şi nici nu se cufundă prea mult în butoiul cu melancolie al ficţiunii. Obiectiv şi convingător, aduce aminte, mai degrabă, de şcoala jurnalistică a secolului trecut, în care timpul nu avea contondenţa de astăzi a momentului surprins de camera de filmat, ci, părea, mai degrabă, un drum pe care jurnalistul întâlnea oameni de la care primea veşti despre alţi oameni.

De-a lungul a 25 de ani, „Cenăzeanul” a oferit publicului cititor nu doar articole, ci un tablou care surprinde, periodic, aspecte din viaţa comunităţii de pe malul Mureşului. Fiecare număr poate fi considerat ca o monografie a perioadei scurse de la apariţia numărului precedent.

Cartea „Cenăzeanul – 25 de ani” începe cu începuturile revistei, adică cu articolul-program. Iniţiatorul, regretatul profesor Gh. Doran, a folosit cuvinte puţine, dar cât se poate de clare. Scopul revistei era acela de a „populariza tot ce este bun şi pozitiv în ţară şi în comună”. Obişnuit să se adreseze unor oameni în formare, dascălul a împletit activitatea culturală cu dorinţa de a-şi informa concetăţenii şi de a promova principiile etice sănătoase. A făcut-o benevol, din toată inima, aşa cum a subliniat în 2005, unul din colaboratorii revistei, deghizat sub pseudonimul „Colţ Alb”: „Dl. Profesor Gheorghe Doran, un «clasic în viaţă», este unul din cei care nu au primit titlul de cetăţean de onoare al Cenadului. Eu cred că faptele sale în promovarea culturii sunt evidente şi o face absolut dezinteresat din punct de vedere material.“ Am putea spune că scopul acestei cărţi este convergent programului revistei.

Volumul este riguros structurat în 34 de capitole, ce surprind diferite aspecte din viaţa publicaţiei „Cenăzeanul”. Sunt surprinse momente memorabile din activitatea redacţională, apoi aspecte din istoria rubricilor consacrate, articole

* Duşan Baiski, *„Cenăzeanul* - 25 de ani*“*, Editura Artpress, Timişoara, 2017.

care au făcut „vâlvă” în perioada când au fost publicate etc. Autorul dedică un capitol generos prezentării membrilor colegiului de redacție de-a lungul timpului, realizând un tablou biografic pentru fiecare în parte.

Valoarea cărții rezidă nu doar în sintetizarea activității unei publicații locale, cât mai ales, în faptul că în paginile sale sunt inserate aspecte legate de graiul cenăzenilor, folclorul local și, mai cu seamă, o descriere detaliată a cărților care fac referire la specificul acestei comunități. Practic, asta reprezintă un filon valoros pentru oricine dorește să înceapă un studiu umanistic referitor la Cenad.

Folclorul a fost, este și va fi o prezență vie în orice comunitate rurală sau urbană. Creația colectivă își trage seva din banalul cotidian și se compune din acele lucruri mici care alcătuiesc universul omului simplu. Fin observator al comunității, profesorul Gheorghe Doran a adunat în paginile revistei astfel de creații literare pe care le putem regăsi și în paginile monografiei.

De asemenea, limba vorbită pe aceste meleaguri a stat în atenția redacției „Cenăzeanului”. Drept este că fondatorul publicației, bănățean de origine, avea o solidă pregătire profesională în filologie și a scris și o carte despre graiul cenăzenilor. Alți colaboratori precum și autorul acestei cărți, fără a avea o pregătire formală în domeniu, au contribuit la studiul graiului local, întrucât acesta reflectă în mod direct transformările prin care a trecut comunitatea. Spre deosebire de vechile provincii istorice românești, ca Moldova sau Oltenia, Banatul (și într-o mare măsură Dobrogea) a fost un spațiu de colonizare, iar ethosul local este rodul unei sinteze care încă nu s-a cimentat. Majoritatea cărților apărute în ultimul sfert de secol despre Cenad sunt legate, într-un fel sau altul, de revista „Cenăzeanul”. Unele au fost scrise de redactori sau colaboratori ai acestei publicații, altele au fost recenzate în paginile revistei, multe fiind editate sau reeditate cu sprijinul financiar al Primăriei și Consiliului Local Cenad.

De bună seamă, administrația și sfera economică au stat mereu în atenția redacției, însă, în pofida schimbărilor petrecute la vârf, revista a reușit să își păstreze o poziție echidistantă în raport cu factorii politici locali.

Educația a ocupat mereu un spațiu generos în paginile revistei, lucru reflectat și în monografie. Acest fapt i-ar face pe unii cititori să creadă că se datorează formației profesionale a inițiatorului, prof. Gh. Doran, însă tematica abordată de-a lungul anilor în articole ne induce impresia că educația este privită ca și cale de emancipare a membrilor comunității și de păstrare a valorilor culturale locale. În acest context, autorul monografiei oferă o sinteză generoasă a articolelor pe acestă temă, care poate fi un punct de plecare pentru un studiu asupra școlii din Cenad și a unităților de gen care au funcționat pe aceste meleaguri.

Pe parcursul celor 342 de pagini ale cărții, cititorului i se propune o gamă variată de informații care, în final, îi deschid un orizont larg, ce transcende limita unei comunități rurale, determinându-l să-și reconsidere poziția de simplu muritor, să deschidă măcar una din cărțile evocate în acest volum sau, de ce nu, să se apuce să scrie, și el, o carte.

Album foto
Nițchidorf (jud. Timiș)

Colecția: prof. **Tiberiu Buhnă-Dariciuc** (Nițchidorf).

CUPRINS

Sorin Forțiu – Banologia (III): Magister Paulus Banus de Severin și începuturile cetății Șoimoș 1
Mircea Rusnac – Ghidul monumentelor istorice ale Reşiţei 10
Tiberiu Ciobanu – Istoria Banatului Medieval reflectată în opera lui Ion Stoia-Udrea 14
Constantin-Tufan Stan – 110 ani de la Marea Răscoală din 1907. Ecoul marii tragedii în presa de expresie română din Banat (1) 20
Dumitru Tomoni – Din corespondența lui Alexandru Mocioni 23
Nikolaus Horn – Peter Jung – Stefan Jäger – O paralelă sumară.....24
Simion Dănilă – Un poet binecuvântat pentru neamul lui: Peter Jung.....25
Dușan Baiski – Mișcarea Legionară în Banatul Iugoslav 26
Florin Zamfir – Evoluția vieții economico-sociale la Variaș, între anii 1919-1944 35
Valentin Bugariu – Contribuţia lui Romulus Vuia la dezvoltarea etnografiei bănăţene.....42
Cornelia Varga – Obiceiuri ale etniilor din Banat, legate de evenimentele importante ale vieții 45
Constantin Dehelean – Repere culturale vestice. Aradul – o lume a istoriei europene – prin personalități: Gheorghe Brancovici 48
Ionel Bota – Teatrul Vechi din Oravița. Un monument unicat al barocului vienez în România 51
Recenzii 59
Album foto – Nițchidorf 63

Revista apare sub egida Asociației Culturale
CONCORDIA Cenad, jud. Timiș, ROMÂNIA

Sponsori:
Consiliul Local Cenad și **Primăria Cenad**

Colegiul de redacție: **Dușan Baiski** (Timișoara), dr. **Ionel Bota** (Oravița), dr. **Mihaela Bucin** (Szeged), dr. **Valentin Bugariu** (Birda), drd. **Claudiu Călin** (Timișoara), dr. **Aleksandra Đurić-Milovanović** (Belgrad), dr. **Costin Feneșan** (București), **Sorin Forțiu** (Timișoara), dr. **Ioan Hațegan** (Timișoara), **Werner Kremm** (Reșița), prof. dr. **Mircea Măran** (Vârșeț), dr. **Simona Regep** (Timișoara), dr. **Mircea Rusnac** (Reșița), dr. **Constantin Tufan Stan** (Lugoj), prof. dr. **Dumitru Tomoni** (Făget), dr. **Péter Wéber** (Szeged), dr. **Florin Zamfir** (Variaș)

Administrație: Ing. **George Ivașcu**, - președintele Asociației Culturale „Concordia“ Cenad
Adresa redacției: Revista „Morisena“, Com. Cenad nr. 1744, jud. Timiș, Cod poștal 307095
Editor: **Dușan Baiski**

Responsabilitatea pentru conținutul și corectitudinea materialelor revine exclusiv autorilor.
Textele, fără greșeli, se pot trimite prin e-mail: dusanbaiszki@gmail.com, în format .doc sau .docx.
Revista se difuzează gratuit prin www.cenad.ro și www.banaterra.eu/biblioteca/morisena/
Tipografia Artpress, str. Cermena 1, Timișoara 300110, tel. 0256-293.809, fax 0256-293.975

ISSN 2501-1359
ISSN–L 2501-1359